TÜRK SOSYOLOJİSİNİN ANA SORUNLARI

BAYKAN SEZER

SÜMER KİTABEVİ YAYINLARI

TÜRK SOSYOLOJİSİNİN ANA SORUNLARI

BAYKAN SEZER

SÜMER KİTABEVİ YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

TÜRK SOSYOLOJİSİNİN ANA SORUNLARI ..... 7 — 156
TÜRK TOPLUMU ..... 15 — 60
GÜNÜMÜZ TÜRK TOPLUMUNDA SORUNLAR ..... 61 — 102
TARİHİ GELİŞME ..... 103 — 148
SONUÇ YERİNE ..... 149 — 156
EK : OSMANLININ BATICILAŞMASI ..... 157 — 192

«Unus erat mundus : duo sunt, ait ille!...»

Gogoletta'da Christophe Colombe'un doğduğu evde asılı olan yazı.

Sosyoloji, bir bilim dalı olarak geçen yüzyıldan bu yana Avrupa'da görülmeye ve Batı düşüncesi içinde bugünkü yerini almaya başlamıştır.

Yurdumuz Üniversitelerinde ise Ziya Gökalp'ın çabalarıyla daha XX. yüzyılın ilk yıllarında bağımsız bir ders konusu olarak programlara konulmuştur. Öbür Batı bilimleriyle karşılaştırıldığı zaman sosyolojinin Türkiye'ye büyük bir gecikme olmadan girdiğini rahatça söyleyebiliriz.

Sosyoloji, 1789 Fransız Devrimi'nden sonra Batı'da başlayan çok yönlü bir toplumsal gelişmenin ürünüdür. Bu gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkisi altına almakta gecikmemiştir. Bu açıdan sosyolojinin büyük bir gecikmeye uğramadan yurdumuza gelişini açıklamada önemli bir zorluk bulunmamaktadır.

Türkiye'de önceleri çeşitli konularda Avrupa'nın değişik ülkeleriyle işbirliği imkânlarını aramak biçiminde başlayan Batıcılaşma akımı, kısa süre içinde bizlerin de Batılılar gibi düşünmemiz ve yaşamamızla ancak İmparatorluğun *kurtarılabileceği* görüş ve inancına dönüşmüştür. Bunun sonucu Batı düşünce öge ve dalları Türkiye'ye ithal edilmeye başlanmıştır. Bu arada sosyoloji de yurdumuza girmiştir. Böylece teknik alanlarda başlayan Batı bilim ve düşüncesinin Türkiye'de kökleşmesi toplum bilimleriyle de bütünleşmiştir.

Bu yüzden sosyolojinin Batı'da da çok yeni bir bilim olması nedeniyle daha ilk günlerinden sosyolojinin bütün gelişmelerini yakından izleyebilmemiz mümkün olmuştur. Çok kısa bir süre içinde söz gelişi Durkheim sosyolojisi en geniş biçimiyle yurdumuzda tanınabiliyordu. Sosyoloji ile ilgili çeşitli konu ve sorunlar tartışılıyordu. Ayrıca, Türkiye'de henüz Batı sistemleri dışında bir sosyoloji geleneği doğmadan Batı düşüncesinin üstünlüğü tartışma konusu olmaktan çıkmıştır. Sonuçta yurdumuzda sosyoloji Batı'-

daki gelişmelere yakından bağlı kalmış ve bu gelişmelerle sınırlanmıştır.

Öbür toplum bilimlerimizde durum daha farklıdır. Batıcılaşma dönemi ile birlikte Batı tarih anlayışı Üniversitelerimiz ve düşünürlerimiz arasında ne denli yaygınlaşırsa yaygınlaşsın yine de geride güçlü bir Osmanlı tarih geleneği ve bu geleneğin belirlediği konu ve yöntemler bulunuyordu. Böylelikle Batı anlayışının bütün baskılarına karşılık Türk tarihçiliği günümüze kadar kişiliğini korumasını bilmiştir. Aynı şeyi söz gelişi edebiyatımız için de söyleyebiliriz.

Hemen belirtelim. Sosyoloji için durumun daha değişik olması, Batı sosyolojisinin yurdumuza gelişinden önce Türklerin sosyolojinin kendisine konu aldığı olaylarla hiç ilgilenmediği sonucunu çıkarmamıza izin vermez. Ancak sosyoloji, daha kuruluşunda işe kendisinden önce yapılmış bütün çalışmaları inkar ve mahkum etmekle başlamıştır. Yurdumuzda da bu görüşün benimsenmiş olması sosyolojimizin Türk düşünce geleneği ile ilişki kurmasını engellemiş, Batı'da sosyolojinin gelişmelerini izlemekten başka bir yol bırakmamıştır.

Sosyolojinin Batı'da doğuş ve yurdumuza giriş koşulları, Türkiye'deki sosyoloji çalışmalarını yakından kayıtlamıştır. En azından çıkış noktasında Batı düşüncesinin bir ürünü olan sosyoloji, önce kendisinin Türkiye'ye ithalini doğrulayabilmek için öncelikle Batı'nın üstünlüğünü ve Türkiye'nin kurtuluşu için Batılılaşmanın şart olduğunu savunmaya koşulmuştur. Öyle ki Cumhuriyet ile başlayan dönem hem Batılılaşmamızın gerekliliği ve kaçınılmazlığının bir kanıtı ve hem de bu yöndeki başarı ve eksikliklerimizin bir ölçüsü olarak tanıtılmıştır. Türkiye'de sosyoloji, bugün de bu çabasının dışına çıkabilmiş değildir. Başka ve değişik kavramlar kullanmasına karşılık uygarlıkta ya da ekonomide Batı'ya göre geri kaldığımız ve Batı'ya nasıl yetişmemiz gerektiği konularını işlemektedir. Bir yerde sosyolojinin Batı'dan hiç bir eleştiriye tabi tutulmadan yurdumuza aktarılışının doğrulanması olan bu çabanın yanında sosyoloji çalışmaları olarak ancak çeşitli el ve ders kitaplarına ya da Batı sosyoloji kavram ve kalıplarının Türk toplumuna yakıştırılması zorlamalarına tanık olmaktayız.

Sosyoloji, görüldüğü gibi Türkiye'de önce Batı düşüncesinin ulaştığı yeni çözüm ve sonuçları bizlere tanıtmayı ve Batı'nın, Ba-

ti düşüncesinin üstünlüğünü savunmayı üstlenmiştir. Bu nedenle biz Türkiye'de sosyolojinin konusunun ne olduğu ya da ne olması gerektiği sorununu tartışmadan önce sosyolojinin ne olduğu ve tanımı üzerinde kısaca da olsa durmakta yarar görüyoruz.

Sosyoloji için çeşitli tanımlar ileri sürülmüştür. Biz konunun bütünü içinde daha iyi kavranabilmesi için en basit tanımdan yola çıkacağız. Sosyolojiyi toplumların ve/ya da toplum içindeki olayların incelenmesi olarak tanımlayacağız. Bu tanıma göre Türkiye'de sosyoloji araştırma ve çalışmalarından ilk bekleyeceğimiz, Türk toplumunun ve Türk toplumunda görülen olayların incelenmesi olmaktadır.

Daha bu ilk adımda karşımıza aydınlatılması gerekli bazı konular çıkmaktadır. Türk toplumu genel toplum kavramlarının ve yasalarının karşımıza çıkan özel bir biçimi midir? Yoksa Türk toplumu kendine özgü bir takım özellikleri olan, anlaşılabilmesi için ayrıca bir inceleme gerektiren farklı bir gerçek midir?

Bu sorulara doğru yanıt verebilmemiz konusunda sosyoloji bilgilerinden umulan yararları bilmek bize yardımcı olabilir.

Sosyoloji, bizlere yalnızca toplumu ve toplum olaylarını tanımamız ve tanımlamamız konusunda yararlı olmaktadır. Sosyolojinin görevi toplumu ve toplum içindeki olayları saptamak, tanımlamakla başlar ve bu işlemle sınırlanır. Bu işlemde sosyolojinin katkısı, getirdiği yeni kuram ve yöntemlerle toplum olaylarının daha yakından ve daha mükemmel biçimde tanınabilmesine yardımcı olmaktır. Sosyolojinin geliştirdiği yeni kuram ve yöntemlerle çeşitli olaylar arasında var olduklarını önceden sezemediğimiz ilişkileri kavrayabilmemiz ve sonuçta da toplum ve toplum olaylarını daha iyi tanımamız sağlanmaktadır.

Bu durumda Türk sosyolojisinin önünde birkaç yol bulunmaktadır. Ya Batı sosyolojisinin getirdiği tanım ve açıklamalar evrenseldir. Bu nedenle de bu tanımları yurdumuza aktararak ve olaylar arasında Batı sosyolojinin kurmuş olduğu ilişkileri bizde de geçerli sayarak Türkiye gerçeklerini tanıyabilmemiz mümkün olacaktır. Ya da Batı sosyolojisinin yalnızca yöntem ve genel kuramları evrenseldir. Her ülke kendi özellikleri içinde ele alınması gerekli bir konudur. Bu durumda genel açıklayıcı yeni kuramlar geliştirmeye gerek kalmadan Türkiye'nin bu özelliklerini tanı-

tanı bilgileri Batı sosyolojisinin ışığı altında toplamakla istenilen sonuca ulaşılabilecektir. Bir başka olasılık da Türkiye'nin kendisine özgü sorunları olması ve bu sorunların çözümlenmesinin yeni ve özel yöntem ve açıklamalar gerektirdiğidir.

Sosyolojinin görev ve yararları ile ilgili bir başka görüşe göre ise *sosyoloji, olayların doğru saptanmasıyla yetinmez; sorunlara geçerli çözümler önermekle de yükümlüdür.* Toplumların daha iyi tanınması, toplum ilişkilerinin doğru olarak öğrenilmesi sorunların bilinmesi ve tanınmasına yardımcı olduğu için önemlidir. Önerilecek çözümlerin toplumda umulan sonuçları vermesi, ancak toplumların daha iyi tanınmasıyla mümkündür.

Bu durumda da karşımıza birkaç farklı anlayış çıkmaktadır. Toplumların bugün içinde bulundukları sorunlar evrenseldir. Bu nedenle de sosyolojinin önerdiği çözümler, bütün günümüz toplumları için geçerlidir. Batı sosyolojisinin önerdiği çözümleri yurdumuzda uygulamaya girişmemiz için bir engel bulunmadığı gibi başka bir çıkar yol da yoktur. Bu açıdan önerilen çözümlerle ilgili herhangi bir eleştiri ya da düzeltmenin bütün toplumları kapsaması ve onlar için de geçerli olması gerekmektedir.

Bir başka anlayışa göre ise toplumlar arasında farklılıklar ve ayrılıklar bulunabilir. Ancak sosyolojinin getirdiği çözümler bu farklılıkları aşabilecek niteliktedir. Bu nedenle içinde bulunan koşullara bakılmaksızın önerilen çözümlerin benimsenip iyi uygulanması sonucunda bugün önemli gözükebilen farklar aşılabileceği gibi karşılaşılan ya da karşılaşılması olası sorunlar da sağlıklı bir çözüme böylelikle kavuşmuş olacaktır.

Üçüncü bir anlayış ise toplumlar ve toplumların karşılaştığı sorunlar arasında farklılıklar bulunduğu gibi bu sorunların gerektirdiği çözümlerin de biribirilerinden farklı olacağını savunmaktadır. Bu yüzden her toplum, kendisini tanımak ve sorunlarına çözüm bulabilmek için ayrı bir yol izlemek zorundadır.

Bu kısa açıklamadan da anlaşılabileceği gibi Türkiye'de sosyolojinin ilk ve ana sorunu, önce Batı sosyolojisi ile ilişkilerini iyi belirleyebilmesi[1] ve Türk toplumunun ve gerçeklerinin aydın-

1 Türkiye'nin ana sorunu Batı ile ilişkilerini iyi belirleyebilmek olduğu gibi Türk sosyolojisinin sorunu da Batı sosyolojisi ile olan ilişkilerini iyi belirleyebilmektir.

lanmasmda takınılması gerekli tutumun ne olduğunu saptayabilmesidir.

Sosyoloji, daha önce de belirttiğimiz gibi Türkiye'ye Batı'nın ve Batı düşüncesinin üstünlüğüne yurdumuzda bazı çevrelerde belirmeye başlayan bir inancın sonucu olarak girmiştir. Bununla da yetinilmemiş, kurtuluş umudunun Batı uygarlığına kayıtsız katılmamız olduğu ileri sürülmüştür.

Türkiye'nin Batı'nın üstünlüğünü kabullendiği yıllar, Batı'nın dünya üzerinde tartışmasız bir egemenlik kurduğu yıllara rastlar. Bu yıllarda Batı elinde tuttuğu büyük güçle dünyanın geleceğini bundan böyle ancak kendisinin çizebileceğine inanmaktadır. Yeryüzünde görülebilecek dengesizlikler, Batı'nın üzerindeki yayılışının tamamlanmamış olması ya da Batı'nın kendi bünyesinde bulunan çelişkiler ile açıklanmaktadır. Birinci durumda Batı'nın dünya üzerinde yayılışının tamamlanmasıyla dengesizliklere bir son verilecektir. Bu dönemde Batı, kendi yayılışı ile uygarlığın yayılışını bir tutmakta ve Afrika'daki, Asya'daki varlığını sömürgelerine uygarlık taşımak olarak açıklamaktadır. İkinci durumda ise Batı bünyesinde bulunan çelişkilerin çözümünü yine Batı kendi bünyesinde taşımaktadır. Bu nedenle dünyanın geleceği ve bu arada bütün biribirine benzer ya da farklı dünya toplumlarının izleyeceği yol, Batı'mn içinde ve Batı siyasetinin dünya üzerinde göstereceği gelişmelere yakından bağlı kalacaktır.

Bütün bu görüşler, Batı'nın belli bir dönemde dünya üzerindeki yer ve önemini yansıtmaktadır. Ancak bu görüşleri mutlak gerçeklerin dile gelişi saymak en azından tartışma götürür. Bu görüşlere dayalı bir sosyolojinin herşeyden önce Batı'nın üstünlüğünü kanıtlayabilmesi gerekmektedir. Batı üstünlüğünün belli tarihi koşulların ürünü siyasi bir üstünlük olduğunu kanıtlamak da yeterli değildir. Bu tarihi koşulların değişmezliğini, gelecek dönemlerde de geçerliliğini göstermek gerekmektedir. Ya da bu üstünlüğün tarihi koşullardan bağımsız Batı'nın kendi bünyesinden kaynaklandığını ortaya çıkarmak gerekir. O zaman da tarihi koşullardan bağımsız Batı bünyesinin nasıl gerçekleştiği sorusu akla gelmektedir. Üstelik Batı üstünlüğünün saptanması da sorunu çözümlemez. Batı'mn üstünlüğü sonucu yurdumuzda karşılaşılan sorunların çözümünün Batı'ya benzemekte olduğunun gösterilmesi gerekir. Üstünlük dağılımında yeni bir dengenin kurulması da sorunun bir çözümü olabilir. Yeni bir aşamada kendi

kişiliğimizi koruyarak üstünlük eşitsizliğini aşabiliriz. Bu nedenle de tek çözümün Batı üstünlüğünün mutlak olduğu inancını paylaşmak olduğu görüşünü tartışmadan benimsemek güçtür.

Batı üstünlüğünün mutlak olduğu görüşünün benimsenmesiyle de sorunlar bitmemektedir. Ya toplumumuz Batı ile aynı gelişme çizgisi üzerinde bulunmaktadır. Batı'nın üstünlüğü aynı gelişme çizgisi üzerinde bizden ileride bulunmasından kaynaklanmaktadır. Batılılaşmamız, bu durumda kendi gelişme çizgimizde hızlanıp Batı'yı yakalamak olmaktadır. Bu nedenle Batılılaşmak yurdumuzda herhangi bir sorun doğurmayacaktır. Ancak aynı gelişme çizgisini izleyen çeşitli toplumlar arasında bulunan farklılıkları açıklamak gerekmektedir. Aynı gelişme çizgisi üzerinde Batı ilerlerken biz niçin ve nasıl geride kalmışız? Ve yine aynı gelişme çizgisi üzerinde Batı'ya nasıl yetişebileceğiz? Bütün bunlar sorulması gerekli sorulardır.

Ya da Batı'dan ayrı bir gelişme çizgisi izliyoruz. Batı, başka bir gelişme çizgisi üzerinde bulunduğu için bugünkü üstünlüğünü elde etmiştir. Batılılaşmak isterken kendi gelişme çizgimizden değişik bir gelişme çizgisine nasıl geçebileceğiz? Gelişme çizgileri tarihi birikim ve koşulların ürünü olduğuna göre bir temelden yoksun olarak bu çizgiyi nasıl sürdürebileceğiz?

Bütün bu sorulara karşılık bulabilmek için herşeyden önce Türk toplumunu Batı ile karşılaştırmamız gerekmektedir. Böyle bir karşılaştırmayı yapabilmek için Türk toplumunu ve Batı'yı doğru ve en geniş bir biçimde tanımak zorunluluğu bulunmaktadır. Batı toplumları üzerine gerekli bilgiyi Batı sosyolojisi bize vermektedir. Ancak kendi toplumumuz için bu bilgileri nereden ve nasıl bulacağız?

Bu konuda da çoğu kez Batı sosyolojisine başvurulduğunu görüyoruz. Bundan çıkarılabilecek anlam, toplulumuzun Batı toplumlarının bir benzeri olduğudur. Arada ancak ölçü ve nicelik farkları bulunmaktadır. Bu durumda Türkiye'de sosyolojinin yerini ve gereğinin kuşkuyla karşılamamız gerekmektedir.

Eğer Türk toplumunun Batı toplumlarından nicelik farklarından öteye karşımıza nitelik farkları da çıkaracak özellikleri bulunuyorsa Batı sosyolojisinin bize öğretebileceklerini tartışmamız kaçınılmazdır. Batı sosyolojisi ancak Batı'ya benzemeyen yönlerimizin saptanmasında, toplumumuzun Batı'ya benzer ve ben-

zemezliğinin ölçülmesinde yararlı olabilir. Batı mutlak ölçü sayılmadığı sürece bu yararın önemi de çok sınırlı kalır.

Türk toplumu ve gerçeği, bizim için yakından ilgilenilmesi gereken bir konudur. Türk toplumu ve gerçeğinin bütün özellik ve ayrıntılarını bilmek zorundayız. Bu konuda bize yardımcı olacak olan da sosyolojidir. Ancak bugün yurdumuzda Batı sosyolojisini adım adım izlemiş ve kendi geleneğinden yoksun bir sosyoloji ile karşılaşıyoruz. Sosyolojimizin bugüne değin ortaya atmış olduğu görüşlerin en azından bir sınanması gerekmektedir. Bu görüşler görüldüğü gibi birkaç noktada düğümlenmektedir. Bu kısır döngüden kurtulabilmek ancak bu görüşlerin gerçek önünde sınanmasıyla mümkün olacaktır.

Türkiye'de sosyoloji, sorunlarını ortaya koyarken aynı zamanda kendi gelenek ve yöntemlerini de kurmak zorundadır. Ancak o zaman gerçekten Türk toplumuna ışık tutabilir. Yöntem, gerçeklerin anlaşılması amacıyla izlenmesi gerekli yoldan başka birşey değildir. Karşımıza çıkan sorunlara göre biçimlenecektir. Yöntemin gerçeklere değil de gerçeklerin yönteme uyacağını sanmak mümkün değildir.

Türk sosyolojisi, sorunları bütünlükleri içinde ele almak ve böylece olayların gerçek anlamlarını su yüzüne çıkarmakla da yükümlüdür. Bu nedenle görevleri arasında yeni açıklayıcı kuramlar geliştirmek de bulunmaktadır. Sosyolojimizin gerçekleştireceği çeşitli bulgular, ancak genel kuramlar aracılığıyla doğru bir yoruma kavuşturulabilecektir.

Türkiye, yeryüzünde bütün ilişkilerden soyutlanmış Robinson Crusoe adası örneği bir ülke değildir. Genel dünya koşullarının ve içinde bulunduğu dış ilişkilerin anlaşılmasında Batı sosyolojisi ile yararlı alışverişi olacaktır. Fakat bu durum, Türk sosyolojisinin kendi varlığından vazgeçmesi ve karşılaşılacak bütün sorulara Batı sosyolojisi içinde yanıt araması için yeterli bir neden değildir. Türk gerçeğinin Batı'dan aktarılmış hazır kalıplara direnci, yurdumuzda sosyolojinin kendi araç ve gereçlerini geliştirmesini zorunlu kılmaktadır.

I

TÜRK TOPLUMU

A — TOPLUM TANIMLARI

1 — BİR TOPLUMU TANIMLAMAK

Her bilim dalı gibi sosyoloji de içeriğinden arınmış, boşlukta bir öğreti değildir. Sorduğu soruların, incelediği konuların beklenir olası çözümlerinin özelliklerine göre biçimlenir. Bu genel kurala göre Türkiye'de sosyolojiyi kayıtlayan herşeyden önce Türk toplumu, özellikleri ve sorunları olacaktır. Ve Türk sosyolojisi toplumumuz sorunlarına geçerli çözümler getirebildiği ölçüde de yayılma ve gelişme imkanını bulacaktır.

Bütün bu koşulların yerine getirilebilmesi için işe önce Türk toplumunu tanımlamak ve saptamakla başlamak gerekmektedir. Bunun için de ilk yapılması gereken genel toplum tanımları içinde eğer varsa Türk toplumunun özelliklerini bulup çıkarmak ve bunların genel tanımlar içinde ne ölçüde önemli ve etkili olduğunu araştırmaktır.

Daha ilk ağızda karşımıza genel olarak toplumları, özel olarak Türk toplumunu nasıl tanımlayabileceğimiz sorusu çıkmaktadır.

Bu konuda ilk öne sürülen görüş toplumun kişinin sınırlarını aştığı olacaktır. Aksi görüşte bulunanlar toplum olaylarının psikoloji ile açıklanabileceğini savunanlar olmuştur. Ancak psikolojinin toplum olaylarını açıklamada yetersiz kalışı ve buna bağlı olarak sosyolojinin bağımsız bir bilim olarak kendisini kabul ettirmesi, toplum olaylarının kişinin sınırlarını aştığının bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Ayrıca toplumun kişiler arası doğrudan ve içinde yaşanan ilişkilerle de sınırlı olmaması, konunun sosyal psikolojinin çerçevesi dışına taşmasına neden olmuştur. Toplumu ancak kişiler arası, fakat tarihi boyutu da bulunan ve bu nedenle çok karmaşık görüntüler kazanan ilişkiler içinde açıklayabileceğiz.

Toplumu tanımlamak için çeşitli girişimler bulunmaktadır. Biz, burada sosyologların öne sürdüğü tanımlardan önce bir tarihöncesi bilgini olan Gordon Childe'ın tanımını ele alacağız. Top-

lumların insanlık tarihinde ilk örgütlendikleri dönemi konu almış bir bilginin tanımı, bu açıdan bizim için ilgi çekici olmaktadır. Childe'm tanımının açık seçik olmak ve bütün toplumları kapsamak gibi bir üstünlüğü bulunmaktadır. Üstelik sosyologlar da, girişimlerinde daha değişik konuları kapsayan ve başka sorunlara karşılık getiren bir tanım ileri sürmemişlerdir.

Childe'a göre «*toplum, ihtiyaçlarını karşılayacak üretim yolları bulmak için, yani kendini yeniden üretmek ve yeni ihtiyaçlar yaratmak için kurulmuş bir işbirliği örgütü*»dür.

Bu tanımlamadan insanların toplum örgütlenmesine geçmeden önce de bir takım gereksinmeleri bulunduğunu ve bu gereksinmelerini karşılamak için belli bir üretime geçmeleri gerektiğini öğreniyoruz. Bu gereksinmeler ancak toplumdan önce insanın doğuştan sahip bulunduğu gereksinmeler olmaktadır[1]. Bu durumda da toplum, insanların doğal yatkınlıklarıyla açıklanabilecektir. Başlangıçta kaçınılmaz gibi görünen bu açıklama, bizleri bugün toplumlar arasında belli farklar bulunduğuna göre bu farklılıkları insanların doğuştan sahip oldukları farklarla açıklamaya itecektir. Bu durumda Türkiye'de sosyolojinin konusunun ne olabileceği sorusunu da karşımıza çıkaracaktır.

İnsan daha yeryüzünde görünmesiyle doğa ile bir takım ilişkilere girmiştir. Doğayla olan ilişkilerinde gerekli denge, öbür canlılarda olduğu gibi doğuştan kendisine verilmiş değildir. Bu denge gereği ve dengeyi elde etme çabaları gereksinme kavramını ve insanların bu gereksinmelerini karşılayabilmek için üretime geçiş zorunluluğunu karşımıza çıkarmaktadır. Başka deyişle toplumların başlangıcında söz konusu edilebilecek gereksinmeler, insanların doğuştan değil, yaşantıları sonucu edindikleri gereksinmelerdir. Bu nedenle de sosyolojinin en önemli konularından birisi tarihöncesi ve insanın doğayla kurduğu ilk ilişkiler olmaktadır.

İnsanlar gereksinmelerini karşılamak yolunda en geçerli çözümü toplum biçiminde örgütlenmekte bulacaktır. Burada öncelikle vurgulanması gereken «*insan, sosyal hayvandır*» benzeri Yunan filozoflarının saçmalıklarına dayanarak, nedendir bilinmez

1 Childe'ın tanımı, ayrıca bizlere insanların toplu örgütlenmelerinin yeni gereksinmeleri doğuracağını da belirtmektedir. Başka deyişle tanım gelişme ve ilerleme kavramlarını da içermektedir.

insanların mutlaka toplum biçiminde örgütlenmelerinin kaçınılmaz olmadığıdır. Toplum, insanın doğa karşısında olası tutumlarından yalnızca birisidir. Ve çeşitli maddi koşullar sonucu insan için en verimli çözüm yolu olmuştur.

Sosyoloji başta olmak üzere toplum bilimlerinde genel tanımlardan, açıklayıcı kuramlardan yola çıkarak ayrıntıları, özel durumları incelemek belki de tek geçerli yoldur. Daha önce de değindiğimiz gibi toplum ilişkilerinin tarihi boyutu olması nedeniyle doğrudan gözlem ve saptamalar, ele alınan konunun gerçek yüzünün anlaşılması konusunda çoğu kez yetersiz kalmaktadır. Ancak genel tanımları özel durumların yerine geçirmek de sorunların anlaşılması konusunda bazı güçlüklere yol açmaktadır.

Yukarıda ele aldığımız Childe'ın toplum tanımı, bütün toplum türlerini ve bütün toplum aşamalarını kapsayan bir tanımdır. Tarihi gelişme çizgisi içinde köleci toplumlar için geçerli olduğu gibi söz gelişi feodal bir toplum için de geçerlidir. Bu durumda köleci ya da feodal bir toplumu kendi özellikleri içinde tanıyabilmemiz için yeni ve daha ayrıntılı tanımlara gerek duyulacaktır. Genel tanımlar, bizlere özel durumlar ele alındığı zaman dikkat edilmesi gerekli yönleri gösterir ve özel durumları genel çizgi içine nasıl yerleştirmemiz gerektiğini öğretir. Araştırmalarımızda bizlere yol göstermesi bakımından bilimin vazgeçemeyeceği çalışma araçlarıdır. Fakat genel tanımların bu önemi bilime özel durumları incelemeyi yasaklamamaktadır.

Gerek birlikte ele aldığımız Gordon Childe'ın tanımında ve gerekse öbür toplum tanımlarında karşımıza bir başka sorun daha çıkmaktadır. Elimizde tek bir genel toplum tanımı bulunurken[2] birden çok toplum birimiyle karşılaşmaktayız. Bu durumda çeşitli toplum birimlerinin sınırının çizilmesi sorunu bulunmaktadır.

Bu konuda ele alınabilecek en geçerli ölçüt, toplumsal ilişkilerin sınırı olmaktadır. Ancak burada da iki sorun bulunmaktadır.

Toplumlar daha ilk günlerden aralarında çeşitli ilişkilere girmişlerdir. Bu nedenle ilişkilerin çapı sırasında toplumun sınırını

2 Bu tanım hangisi olursa olsun bütün çeşitli özellikleri olan toplumları kapsayacak toplum tanımı dediğimiz zaman tek bir tanımla karşı karşıya bulunacağız. Burada tanımların çeşitliliği hiç bir biçimde toplumların çeşitliliğini dile getirmeyecektir.

aşabilmektedir. Bütün olası ilişkilerin sınırıyla toplumun sınırını çizmek olanağı bulunmamaktadır. Yine olası ilişkileri ölçüt olarak ele aldığımız zaman bu ilişkiler çerçevesinde bir bütünlük kurabilmemiz güçtür. Bu ilişkiler arasında toplumlar arası savaşlar da bulunmaktadır. Savaşları ise bir birlik belirtisi saymamız olanağı yoktur[3]. Bu durumda önce toplum ilişkileriyle toplumlar arası ilişkileri ayırmamız gerekmektedir. Yine toplum içinde belli ilişkilerle sınırlı topluluklar da bulunmaktadır. Toplum birliğini toplumlar arası ve topluluk ilişkileri içinde ayırd edebilmek için söz gelişi dil birliği benzeri yeni ölçütler öne sürülmektedir. Ancak bu ölçütler, çoğunlukla (bütünüyle de diyebiliriz) toplumun kendi ürünüdür. Bu ölçütlerle toplumu açıklamak bir yana söz konusu ölçütlerin temel niteliklerini aydınlığa kavuşturabilmek için toplum kavramına başvurulması gereği vardır.

Yukarıdaki sorunların çözümlenmesi, ancak topluma kimliğini kazandıran ana ilişkilerin saptanmasıyla mümkün olacaktır. Ayrıca bu ana ilişkilerde görülecek farklılıkların toplumların özelliklerini oluşturduğunu söyleyebileceğiz.

Bunu yapabilmek için tutulabilecek yollardan birisi iki ayrı toplum tipini[4] ele alıp aralarındaki farkları belirlemek ve bu farklar iki ayrı toplum tipini belirlediğine göre bunların toplumları kayıtlayan ana ilişkiler olduğu sonucunu çıkarmaktır. Ancak İngiltere ile Amerika'nın karşılaştırılmasıyla ortaya çıkacak sonuçla İngiltere ile söz gelişi Hindistan'ın karşılaştırılmasıyla ortaya çıkacak sonuç aynı olmayacaktır. Kısacası böyle bir karşılaştırma yapabilmek için karşılaştırılan toplumların değişik tipte olduklarına önceden karar verebilmek gerekir. Gerçekte ise araştırılmakta olan böyle bir kararın nasıl verilebileceğidir. Konunun bizim açımızdan önemi bulunmaktadır. Genel tanımlar içinde Türk toplumunun özel yerini ve kendisine özgü niteliklerini bilebilmek için Türk toplumunu ayırmamıza ve öbür toplumlarla karşılaştırmamıza yarayacak ölçütleri bulabilmemiz gerekmektedir.

Toplum, ele aldığımız tanımın ileri sürdüğü varsayıma göre ifadesini çeşitli ilişkilerde bulmaktadır. Bu ilişkilerin ortaya

3 Savaş sonrası işgaller sonucu böyle bir birlik ortaya çıkmış bulunsa bile.

4 Bunun için bu toplum tiplerinin daha önceden varolduklarını ve bilindiklerini kabul etmemiz gerekmektedir.

çıkışı ve saptanması ise toplum olaylarında gerçekleşecektir. Toplum olayı, çıkış noktasını toplumda bulan ve çeşitli ilişkilerin belli kalıp ve çerçeve içinde belirlendiği ve yine toplumca bir anlam verilen oluşlara denilmektedir. Toplum olayları aralarında çeşitlilik gösterirler ve mutlaka toplumun bütün hareket ve oluşunu kapsamaları da gerekmez. Bu nedenle tek tek toplum olayından çıkarak toplumun bütünü üzerinde yargıda bulunmak yerine toplum üzerine genel bilgilerimizle toplum olaylarını yorumlamamız daha sağlıklı olacaktır. Modern tekniğin gerektirdiği belli bir üretim örgütlenmesi vardır. Buradan yola çıkıp bel ki bazı genel yargılara varılabilir[5]. Ancak aynı tekniğin değişik toplumlarda uygulanmasıyla kazandığı anlam farkının da eş ö' çüde önemli olduğu gözden ırak tutulmamalıdır.

Toplum olayları, çeşitli toplumsal koşulların biçimlendirdiği olaylardır. Burada da soru değişmemektedir. Bir toplumu kendi özellikleri içinde tanımlayabilmemiz için topluma damgasını vuran ana nitelikleri ve dolayısıyla ana olayı bilmemiz gerekmektedir.

Bu arada karşımızda aydınlatılması gerekli bir başka soru daha bulunmaktadır. Toplumsal koşulların toplum olaylarını kayıtladığı kuşkusuzdur. Ancak bazı olayların bu koşullara değişik nitelikler kazandırdıklarını da kabul etmek zorundayız. Aksi durumda mutlak ve olaylardan bağımsız ve dolayısıyla değişmez bazı kutsal koşulların bulunduğunu ve toplumun insanlığın yaşanan bir serüveni değil de insanın doğuştan beraberinde getirdiği kaçınılmaz kaderi olduğunu kabul etmemiz gerekecektir Bu da bizi yeryüzünde bugün kurulu dengeye boyun eğmeye zorlayacaktır.

Bütün bu saydığımız güçlüklere karşılık Batı toplumları konusunda sosyoloji daha şanslı görünmektedir. Çoğu kez yurdumuzdaki sosyoloji çalışmalarının Batı toplumları ile ilgili aktarmalarla sınırlandırılmasının ana nedeni de budur. Sosyolojinin Batı'da ve Batı'nın bazı özelliklerinin bilincine varması sonucu ortaya çıkmış bulunması Batı'da toplum sınıflandırmalarında bazı ölçütlerin saptanabilmesini sağlamıştır. Bugün Batı'yı tanımlayan en önemli olayın endüstri olduğu görüşü kolayca yand

5 Endüstri ülkesi, vb.

toplayabilmektedir. Biz bu konuda Batı kadar şanslı değiliz. Sosyoloji bize Batı'dan aktarılmış olduğu için kendimizi ancak Batı'ya göre tanımlayabiliyoruz. Kendimize Endüstri devrimini henüz gerçekleştirememiş toplum diyoruz. Bu da kendimizi olumlu değil olumsuz yönden ve kendimizde bulunan değil bulunmayan özelliklere göre tanımlamaktır. Bu tutumun geçerli olabilmesi için en azından bazı toplum olaylarının içinde geçtiği toplumdan bağımsız ve bütün toplumlar için geçerli mutlak olaylar olduğunun kanıtlanması gerekir. Endüstri olayına yakıştırılmak istenen özellikler de farklı değildir. Endüstrinin, özellikleri ne olursa olsun yeryüzünün bütün toplumlarına egemen olmakta gecikmeyeceği öne sürülmektedir. Ancak toplum olaylarının tarihi koşulların sonucu ve belli toplumsal ilişkilerin bu koşullara bağlı olarak aldıkları biçimler olduğunu kabul edersek bu görüşü paylaşmamız güç olacaktır.

Bazı toplum olaylarının tarihi ve toplumsal koşullarından bağımsızlığı ileri sürülünce karşımıza başka yeni sorunlar çıkacaktır. Bunların başında kişi sorunu bulunmaktadır.

Toplum ilişkileri kişiler arasında gerçekleşmektedir. Ve son hesaplaşmada toplumun özünde kişi bulunmaktadır. Kişi, kendi kimliğini mutlaka toplumda ve toplum ilişkileri içinde bulmaktadır. Ancak toplumlardan bağımsız belli toplum olayları düşünülebilirse aynı biçimde toplumdan bağımsız kişi ve kişiliklerin bulunabileceğini de düşünmemiz gerekmektedir. Öte yanda kişiye toplum içinde hiç bir özgürlük tanımamak, toplum koşullarına tutsak kılmak sosyoloji çalışmalarının yararlılığı konusuna da kuşku düşürecektir. Çünkü sosyoloji, kişinin toplum sorunları üzerinde etkili olabilmek için bu sorunları anlama çabasından başka bir şey değildir. Bu konuda da önemli olan aradaki ilişkinin[6] tam ve doğru olarak saptanabilmesidir.

Kişi ve toplum arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşler aynı zamanda topluma açıklayıcı tanımlar getirebilme girişimleridir. Söz konusu görüşleri kişiyi ya da toplumu temel öge olarak ele alan kuramlar başlığı altında iki ana öbekte toplayabiliriz.

Toplumsal organizma kuramına göre kişi-toplum ilişkisinde esas olan toplumdur. Kuramın adından da anlaşıldığı gibi kişi-

6 Kişi ya da birey ve toplum ilişkisi.

nin rolü canlı organizmalarda organların vücudun bütünüyl. olan ilişkisinden farklı değildir. Toplum yapılanmasında kişi topluma uymakla yükümlü ikinci önemde bir ögedir. Toplum her konuda kişiyi kayıtlamaktadır. Toplumun varoluş nedeni ve koşulları, kişinin özel amaçları değil toplumun kendi öz amaçlarıdır. Bu görüşe göre toplumsal bilinç kişilerin bilincine tek tek eşit olmadığı gibi toplamına da eşit değildir. Kendisine özgü yaşantısı ve varlığı bulunmaktadır[7].

Toplumsal sözleşme kuramına göre ise toplum kişilerin belli amaçlar için kurdukları, kendi aralarında ve halk ile Devlet arasında karşılıklı anlaştıkları[8] bir çeşit sözleşmeye dayalı bir örgüttür. Esas olan kişidir. Toplum insanların özgür iradeleri sonucu belli koşullar içinde kendi aralarında benimsedikleri bir ilişkiler dizisi olmaktadır. İnsanlar yeryüzünde tek başlarına vardırlar ve yaşamlarını sürdürmektedirler. Ayrıca bu yaşamlarında kendi kişiliklerini de bulmuşlardır. Ancak doğayla olan ilişkilerinde çeşitli güçlüklerle karşılaşmışlardır. Ve bu güçlükleri ortak bir yaşam içinde aşabilecekleri inancına yine kendi özgür iradeleri sonucu varmışlardır. Kişi, güçlükleri birlikte aşabilmenin getirdiği üstünlüklere karşılık kendi özgürlüğünden ve tek başına yaşamının getirdiği yararlardan hesaplı bir biçimde vazgeçmektedir. Toplum, tek tek kişilerin bağımsız bilinçleri sonucu doğmuştur. Bunun dışında topluma ayrıca bir varlık tanımamak gerekmektedir. Yalnız burada birey olarak tek başına kişinin toplumsal denilen sözleşmeyi yapabileceği birliği ya da Devlet'i nerede bulabileceği elbet soru konusudur.

Görüleceği gibi her iki görüş de kişi ve toplumu karşı karşıya getirmekle işe koşulmaktadır. Kişi-toplum ilişkileri yalnızca karşılıklı bir çatışmaya indirgenemeyecek kadar karmaşıktır. Ayrıca böyle bir çatışma içinde kişinin toplumdaki yeri ve etkisi de herhangi bir açıklamaya kavuşamamaktadır.

2 — ÇEŞİTLİ İLİŞKİLERİ İÇİNDE TOPLUM

Toplumun genel bir tanımının verilmesinde karşılaşılan çeşitli zorluklar üzerinde durduk. Gerçekten de kendi araştırma ala-

---

7 Bu görüşün başlıca savunucusu Durkheim.

8 Burada da Devlet'in nereden geldiği ve nasıl doğduğu anlaşılamamaktadır.

nıyla yakından uzaktan ilgili her konuya açıklama getirmek iddiasında olan sosyoloji, çalışmalarında kullandığı ana kavram «toplum» söz konusu olunca herkesin oybirliğini sağlayacak bir tanımı henüz bizlere getirememiştir.

Bu konuda sosyolojinin karşılaştığı güçlükler bazı nedenlerden ileri gelmektedir. Zorluklardan birincisi eldeki bilgilerimizle ve sosyolojinin ulaştığı kavramlaştırma düzeyinde incelenmek istenen toplumlara belli ve kesin sınır ve çerçeve çizebilmenin imkansızlığıdır. Bu, toplumun kendi özünde taşıdığı bir imkansızlık olabilir. Ancak biz bu imkansızlığı sosyolojinin bugün içinde bulunduğu çizgiye bağlamayı ve gelecekteki sosyoloji araştırmalarını daha şimdiden mahkum etmemeyi yeğliyoruz. Sosyolojide sorunlara daha değişik açıdan bakabilecek durum ve yürekliliğe kavuştuğumuz zaman[9] konuyu aydınlatamamız için herhangi bir engel kalmayacaktır.

Zorlukların ikincisi ise genel tanımlar içinde özel olarak ele alacağımız belli bir toplumun kendi tarihi gelişmesi sonucu taşıdığı niteliklerini ve kimliğini, bu nitelik ve kimliğe bağlı sorun ve çözümlerini saptayabilmekte karşılaşılan güçlüklerdir.

Bizler tanımlara konumuzun sınırlanmasını sağlamak ve ayrıntıların genel eğilim ve yasalarla olan bağlantısını daha iyi aydınlatabilmek için başvurmaktayız. Aksi durumda genellemeler yaşayan gerçeklerin yerine bir takım kalıpların konulmasından başka bir sonuç vermeyecektir. Sosyolojinin kullandığı tanımlar, bu arada «toplum» tanımı, incelemek istediğimiz konuların[10] özellik ve ayrıntılarını gözden ırak tutmaya yol açıyorsa bir araç olarak kullanacağımız tanım ve açıklamalardan yarar sağlamak değil aksine bir durumla karşılaşacağız.

Sosyoloji araştırma ve çalışmalarında çeşitli genel tanımlara gerek duyulmaktadır. Söz konusu özel olarak Türk toplumu olunca bizlerin kendi toplumumuzu yabancılardan daha iyi açıkmak[11] durumunda bulunduğumuz için yeni tanımlara gitmemiz gerekmektedir. Amaç hiçbir zaman Türk toplumunu tarihi oluşum ve gelişmelerin dışında bırakmak ve ilişkilerinden soyutla-

9 Bu da bazı toplumsal ve tarihi koşulların değişmesine bağlıdır.
10 Konumuz genel olarak toplum özel olarak Türk toplumu.
11 Kendi çıkarlarımız da söz konusu olacağına göre.

mak değildir. Bu nedenle genel toplum tanımlarına başvurmak zorundayız. Fakat bu zorunluluk bizlere Türk toplumunun tarihi oluşum ve gelişmeler içindeki özel yerini unutturmamalıdır. Bizim ısrarla belirtmek istediğimiz konu budur.

Toplum tanımları içinde Gordon Childe'ın önerisini ele almıştık. Bu tanım bizi bir takım güçlüklerle karşı karşıya bırakmıştı. Ancak başka bir tanımı da ele almış olsaydık yine aynı güçlüklerle karşılaşacaktık. Öbür tanımlar da toplumu tarihi ilişki ve çelişkilerin dışında ve üstünde soyut ve mutlak bir varlık olarak ele almakta ısrar etmektedir. Güçlükleri doğrudan doğruya sosyolojinin ya da bilimin yapısına bağlamamak gerektiğini bir kez daha yineleyelim. Bugünkü bilgi düzeyine bakarak doğru ve doyurucu tanımların hiç bir zaman elde edilemeyeceği sonucunu çıkarmak bilimin gereksizliği anlamına gelecektir. Bu da Türk toplumunun bağlı olduğu tarihi ilişkiler hiç bir zaman gereğince anlaşılamayacak demek olur.

Zorluk önce genelleyici tanımlardan çıkarak toplumların özelliklerini açıklamak isteğinden kaynaklanmaktadır. Genel tanımlar toplumların ayırıcı özelliklerini belirlemek yerine aksine birleştirici yönlerini vurgulamak çabasındadır. Bu çaba bir yerde Batı'nın yalnızca dünya egemenliğinin değil, aynı anda bütün toplumların açmazlarına bir çözüm yolunu elinde tuttuğu iddiasının da bir sonucudur. Toplumlar, geçmişte ayırıcı özellik ve nitelik taşımış olsalar bile bugün Batı genel çözümü önünde bunlar önemlerini yitirmiş bulunmaktadır. Bu nedenle araştırmalarda soyut toplum kavramları kullanmakta hiç bir sakınca bulunmamaktadır.

Bütün toplum sorunlarının çözüm imkanlarının tek bir toplum model ya da tipinde toplanmış olduğu iddiası[12] Batı-dışı olarak tanımlanan bizleri dünya tarihinin dışına atmaktadır. Bizlere kendi kaderimiz üzerine hiç bir söz hakkı bırakmayan bu tür iddiaları, en azından kuşkuyla karşılamamız gerekmektedir.

Ele aldığımız tanımda çeşitli toplumların sınır ve özelliklerini tanımamızda bizlere yardımcı en önemli ipucu üretim ilişkile-

12 Bu da günümüz koşullarında elbet Batı toplum model ya da tipinden başkası olamaz.

ri olmaktadır[13]. Toplumlar[14] daha başlangıçtan bu yana hiç bir zaman kendi başlarına kapalı bir ekonomi, daha doğru bir deyişle üretim düzeni sürdürememişlerdir. Aksi durumda bugün tarih gelişmesinin doruk noktası saydığımız toplumları tarihi gelişme çizgisine katılmamış kabul etmek gibi ters bir sonuç çıkarmak zorunda kalacağız. Yine aynı tutum, bizleri her toplumun kendi içinde kendi mükemmelini taşıdığı ve bu mükemmele ulaşması sonunda gelişmesini tamamlayacağı sonucuna itecektir. Bu yargı her toplumun kendi ayrı gelişme çizgisi olduğu kanısını desteklediği gibi bu yargıyı ileri sürenlerin Batı egemenliğinden yola çıkıp bütün toplumları tek bir kadere tutsak etmeleriyle de çelişmektedir.

«*Kapalı toplum*» iddiaları konusunda özellikle bizlerin daha titiz davranmamız gerekir. Bugün yeryüzüne egemen gelişme çizgisi üzerinde bulunmayan toplumlar[15] ile Batı toplumları arasında farkın ancak ilkellik ya da daha değişik deyişle Doğu toplumlarının Batı'dan daha az uygar olmaları ile açıklanmak istenmesi, Doğu toplumlarının tarihi oluş ve koşulların dışında Avustralya ve Afrika ormanları ortasında kaybolmuş insan toplulukları ile bir tutulmasına ve sonuçta da «kapalı ekonomi» iddialarının yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bu eğilimin en belirgin örneğini sosyolojide Durkheim'ın «*Les Formes Elementaires de la Vie Religieuse*» adlı çalışmasıyla başlayan akımda ve etnografların yapıtlarında görebiliriz. Bu yazarlar ele aldıkları toplumların özel durumlarını unutarak genel olarak Batı-dışı toplumların kendi iç ilişkileriyle tanımlanabileceği izlenimini yaratmışlardır[16].

Bu görüşleri ileri sürenlere karşı yeni bir soru sormamız gerekmektedir. Batı'nın üstünlüğü acaba nereden ileri gelmektedir? Doğu'ya yöneltilen başlıca suçlama «kapalı toplum» yakıştırması olduğuna göre kapalı ekonomilere sahip olmamak, başka deyişle başka toplumlara karşı açık olmak özelliğinden gel-

13 Ancak unutulmaması gerekli bir başka konu da üretim ilişkileri kavramının içinde taşıdığı anlamın dışında da kullanılır olduğudur.

14 Burada günümüz uygarlık çizgisine ulaşabilmiş toplumlar söz konusudur.

15 Öncelikle Doğu toplumları.

16 Durkheim, Avustralya yerlilerinin yaşantısından çıkarak din üzerine genel yargılarda bulunmaktan çekinmemiştir.

mesi gerekir. Batı'nın Batı olarak açık bir toplum olabilmesi ancak kendi dışında ve Doğu toplumlarından başkası olamayacak uygarlıklarla kurabildiği ilişkiler sonucudur. Batı toplumları Doğu ile olan ilişkilerinde açık bir ekonomiyi gerçekleştirebiliyorsa o zaman Doğu toplumları nasıl kapalı olmakla suçlanabilir?

Bir toplumun tanımlanmasında üretim ilişkilerinin önemi üzerinde kısaca da olsa durmakta yarar vardır. «Köleci toplum» ya da «feodal toplum» dediğimiz zaman üretim ilişkileri başlıca belirleyici etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak yine dikkat edilirse üretim ilişkilerinin herhangi belli bir toplumu tanımamıza izin vermediği, fakat yalnızca daha önceden bilinen tanımlanmış bir toplumun gelişmesinde hangi düzeyde bulunduğu konusunda bilgi verdiği görülecektir.

Bütün konularda olduğu gibi herhangi bir toplumu bütün boyutlarıyla kavrayabilmemiz için önce o toplumun sınırlarını çizebilmemiz gerekmektedir. Bunun için de daha değişik kavramlara gerek duyulmaktadır. Bu kavramların başında bizim ele aldığımız tanımda da söz konusu edilen «işbölümü» kavramı bulunmaktadır. İşbölümü kavramı toplumların belli bir uğraş[17] içinde gerçekleştirdikleri bir birliği anlamamıza yardımcı olabilecektir. Böylece bu kavramdan çıkarak belli bir birliğin sınırlarını çizebilmemiz mümkün gözükmektedir. Sonuçta biribirini tamamlar ve biribirini bütünler tüm uğraşları kapsar bir biçimde düşünmek koşuluyla üretimin çapını toplumların sınır ve benliğini saptamakta ölçüt olarak kullanabileceğiz.

Burada da karşımıza iki sorun çıkmaktadır. Bunlardan birincisi toplumlar arası ilişkilerin, en başta ekonomik ilişkilerin sanıldığından daha yaygın olmasıdır[18]. Ve yine bu ilişkiler, bazı kesitlerde biribirini tamamlar bir bütünlük kazanmakta ve toplumlar üstü bazı birliklerin uğraşlarının dile gelişi olmaktadır. Bu çapraşık ve ayrı nitelikler taşıyan birlikleri, bu birlikler içinde varlıklarını koruyan toplumlara indirgememiz de mümkün görülmemektedir. Günümüzde somut bir örnek olarak Ortak Pazar'ı ele alabiliriz. Ortak Pazar, biribirini tamamlar ve çıkar bir-

17 Üretim uğraşları.

18 Dışa açık ekonomik ilişkilerin Batı'nın üstünlüğüne neden olarak gösterildiğini de anımsayalım

liğine dayalı ilişkiler[19] sonucu karşımıza çıkan bir toplumsal olaydır. «Acaba Ortak Pazar'ı oluşturan ülkeleri tek bir toplum olarak ele alabilir miyiz?» sorusuna ise olumlu yanıt verebilmemiz mümkün değildir.

Karşılıklı ürünlerini değiş-tokuşturan göçebe ve yerleşik halkların aralarında ortaya çıkan birlikleri tarihin belli dönemlerinde göçebe ve yerleşik halkların tek bir toplum oluşturdukları yolunda bir kanıt olarak ileri sürebilir miyiz? Yine tarihte sömüren ve sömürülen ülkeler arasında sürekli ve yaygın ilişkilere tanık olunmaktadır. Bu karşılıklı ilişkilerin her iki tür toplum için belirleyici bir nitelik taşımasına karşılık bu ilişkilere dayanarak sömüren ve sömürülen ülkeleri tek bir toplum saymamız olanağı yoktur.

Bir ikinci sorun da Doğu tarihinde dar sınırlı ekonomik birimlere karşılık çok geniş alanlara yayılan uygarlıklarla karşılaşmamızdır. Doğu uygarlıkları için öne sürülen bir söylentiye göre biribirinden kopuk kapalı köy birimleri ve bu birimlerin dışında kendi kaderini yaşayan ve kendi yasalarına bağlı Devlet, Doğu toplumlarını tanımlamaktadır. Yine bu görüşe bağlı olarak Doğu'da Devlet'in kutsal bir nitelik kazanması ve hükümdarların toplumsal ilişkilerden soyutlanıp Tanrılaşması söz konusudur. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu konusunda merkezi feodalizm iddiaları da ilgi çekicidir.

Karşımıza çıkan bu sorunları çözümleyebilmemiz için konuyu biraz daha açmamız gerekecektir. Üretim uğraşlarında işbirliği ölçütü, her zaman doyurucu sonuç ve karşılıklar vermekten uzaktır. Bu nedenle daha başka ölçütlere başvurmamız gerekmektedir.

Bu kez bir başka tarihçinin, Arnold J. Toynbee'nin tanımını ele alarak tartışmamızı sürdüreceğiz. Toynbee'ye göre «*toplum, insanlar arasındaki toplam ilişkiler ağıdır*». Toplumu oluşturan ögeler, böylece insanlar değil insanlar arasındaki ilişkiler olmaktadır. Bireyler, bir toplumsal yapıda yalnızca ilişkiler ağının odak noktalarıdır. Ve yine ancak bu ilişkiler toplumları insan kalabalıklarından ayıracaktır[20]. Bu tanım da, belki ilk bakışta bizi araş-

19 Özellikle ekonomik ilişkiler.
20 Tarih Bilinci I

tırmalarımızda çok daha ileri götürmemektedir. Ancak konuya daha değişik bir açıdan bakmamıza ve tanımı çeşitli ölçütlerden tek bir ölçüte, insanlar arası ilişkilere indirmemize izin verdiği için ilgi çekicidir.

Toplum, çoğu kez kendisini oluşturan en ufak birimlerden çıkılarak tanımlanmak istenmiştir. Başlangıçta daha önce de değindiğimiz gibi insandan yola çıkılarak tanımlanmak istenecektir. Yine toplumu en dar insan ilişkilerinin oluştuğu aileye dayanarak tanımlama girişimleri bulunmaktadır. Bu yolda sosyolojide en bilinen örnek Le Play'in aile tiplerine dayanarak geliştirdiği toplum sınıflandırmasıdır. Bütün bu girişimlerde öngörülen varsayım toplumun kendi başına bir varlık olmadığı ve kendisini oluşturan parçaların niteliklerinin belli bir yansımasından ibaret bulunduğudur.

Biz burada aksi yönde bir girişimde bulunacağız. En geniş birimlerden çıkarak toplum olayını anlamaya çalışacağız. Toplum, bizim tanımlamamıza gerek duymadan kendine özgü nitelikleri ve ayrı kimliği ile vardır. Biz, bizden bağımsız olarak varolan toplumu anlamak ve açıklamak durumundayız. Bu nedenle de en geniş birliklerden yola çıkmakta yarar görüyoruz.

Tarihte karşımıza çıkan en geniş birlikler uygarlıklardır. Sosyolojide uygarlık kavramı üzerinde çok tartışılmış ve kendisine çeşitli anlamlar verilmiştir. Ancak Yunan uygarlığı ya da İslam uygarlığı dediğimiz zaman uygarlık kavramı Ziya Gökalp'ın verdiği anlamdan çok farklı bir boyut kazanmakta ve toplum sınıflandırmalarında birinci ve önemli ölçüt olmaktadır. Doğu - Batı uygarlıklarını toplumların tanımlamasında başlıca ölçüt olarak ele aldığımız zaman toplumda yapısal yönden çok kültüre[21] önem vermiş olmaktayız. Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi bir toplumun yapısal yönü o toplumun kimliğini belirtmekten çok ancak gelişmesinin hangi aşamasında olduğunu anlamamıza yarayabilir.

Yukarıda bizim belirtmeye çalıştığımız anlamda uygarlık, toplum için belli bir kişilik ve tarih içinde bir yeri dile getirmektedir. Herhangi bir toplumun belli bir uygarlığa bağlı olduğunu

21 Burada kültüre Ziya Gökalp'ın verdiğinden daha değişik bir anlam vermek gerekir.

bilmemiz o toplumun kimliği ve tarih içindeki yeri konusunda bir görüş edinebilmemize izin vermektedir.

Tarihte her toplum, en azından tarihi gelişmede herhangi bir rolü olan her toplum belli bir uygarlığın üyesi olmuş ve uygarlığa katkıda bulunmuştur. Üstelik toplumların bağlı bulundukları uygarlıklarla kurmuş oldukları ilişkiler de tek yönlü ilişkiler değildir. Toplumların yapıları ve kişilikleri de bağlı bulundukları uygarlıkların etkisi altında biçimlenmektedir. Bir toplumu tanımlayan ve ona kimliğini kazandıran en önemli olay tarihe belli ölçülerde katılmış olmalarıdır. Tarihi ilişkiler içinde bulundukları yerdir. Bu nedenle bağlı oldukları uygarlıklar toplumların tanımlanmasında en önemli öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu neden aynı zamanda Avustralya ve Afrika ormanları içinde kaybolmuş toplumları durumlarını anlamamıza da yardımcı olmaktadır.

Tarihi gelişme ve çatışmada belli bir yer ve değişik uygarlıklarla kurulmuş bulunan ilişkiler, her şeyden önce siyasi nitelik taşır. Bu nedenle kendi tanımlama girişimlerimizden önce de var olduğunu söylediğimiz toplumların saptanmasında daha belirgin bir yapı oluşturan siyasi kuruluşlar başlıca rolü oynamaktadır. Tarihte ilk aşamalardan sonra siyasi kuruluşlar karşımıza öncelikle uluslar biçiminde çıkmaktadır. Günümüzde de sırasında federatif bir görüntüye bürünmelerine karşılık ulus ayırımı toplumları sınırlandırmamızda ve tanımlamamızda başlıca ölçüt olmaktadır.

Söz konusu ettiğimiz ilişkilerin her şeyden önce siyasi nitelik taşıdığını belirtmiştik. Bu nedenle toplum ayrımları için kullanacağımız ulus kavramının siyasi bir örgütlenme ile, siyasi örgütlenmenin en mükemmel biçimi Devlet örgütlenmesi ile tamamlanması gerekir. Devlet örgütü, bugün de toplum yaşamının en üst düzeyde kurumlaşmasını oluşturmaktadır.

Konu üzerinde tartışmamızı ilerde sürdürmek kaydıyla toplumların sınırlandırılması ve tanımlanması ile ilgili ilk sonuçlarımızı çıkarabiliriz. Toplum kendine özgü ve üyelerinin niteliklerini aşan niteliklere sahip bir bütündür[22]. Ve bütün öbür örgütlenme biçimleri, kendilerine çerçeve görevi yapan genel toplumlara gö-

22 Bu konuda Bk. Durkheim'ın kollektif bilinç tanımı.

re değişecek ve toplumsal ilişkilere gerçek anlamını veren küçük örgütlenme biçim ve yapılarından çok tarihi gelişme içindeki yerin ifadesi olan *toplum* olacaktır.

3 — «TOPLUM MODELLERİ»

Şimdiye kadar toplumun tanımlanması konusunda sosyolojinin karşılaştığı güçlükler üzerinde durduk. Bu tanımların ayrıca bir açıklamayı da içermesini istediğimiz zaman bu güçlük daha da artmaktadır.

Sosyolojinin bütün araştırmalarında kullanmak zorunda olduğu başvuru kavramı, toplum tanımı olmaktadır. Bu nedenle çalışmalarımızın başında toplum tanımını bilmek istememiz doğaldır. Ancak daha başlangıçta böyle bir istek bizi ister istemez toplumu bütün ilişkilerinden soyutlayarak bir başına ele almaya itmektedir[23]. Oysa toplum, başlangıçta bir yana itmek zorunda kaldığımız bütün bu ilişkilerin bir sonucudur. Güçlük de önce buradan kaynaklanmaktadır.

Toplum, bugün insanların türlü serüvenlerinin ve aralarında ve doğa ile kurmuş oldukları çeşitli ilişkilerin ürünü yaşayan bir gerçektir. Günlük yaşamımızda kendi getirdiği boyutları, sınırları ve gerçeği ile karşımızdadır. Kendisini bize duyurmaktadır. Belli bir tanımın iç mantığı zoruyla varolan değil, tarihi gelişmenin karşımıza çıkardığı bir olaydır. Bu nedenle toplum gerçeğine ideal bir toplum tanımı araştırmalarıyla değil, konuyu tarihi gelişme içine yerleştirmekle daha çok yaklaşabiliriz.

Bu kısa anımsatmalardan sonra konuyu son çizgide mutlaka tarihi gelişmelere ve tarih içinde toplumlar arası ilişkilere bağlamak üzere «toplum» için söylediklerimizi kısaca özetleyebiliriz. Toplumun temelinde gereksinmelerin karşılanması ve doğa içinde toplumun varlığını sürdürebilmek ve bunlar için gerekli koşulları yenileyebilmek için girişilen *üretim uğraşları* ve bu uğraşların sonucu ortaya çıkan *ekonomik birlik* bulunmaktadır.

Bir toplumun kendi varlığını belirli bir kimlik içinde koruyabilmesi için yine varlığını belli koşullarda sürdürebilmesi im-

---

23 Bu tutum, başlangıçta söz konusu ilişkiler üzerinde yeterince bilgimiz olmadığı için kaçınılmaz gözükmektedir.

kanını taşıması gerekir. Bu nedenle üretim uğraşlarının önemi küçümsenemez. Ancak ekonomik birliğe bağlı ilişkilerin kurumlaşabilmesi ve bunun için gerekli olan düzenin sağlanabilmesi konularında *siyasi birlik* de önem taşımaktadır. Toplumlar arası ilişkilerde belli bir yerin ifadesi olan toplumun bu ilişkiler içinde kendine özgü bir kimliğin kazanılmasında asıl önemli rolü siyasi birlik oynamaktadır.

Her iki olay[24] arasında zorunlu bağı kuran ve bu birlikler içinde insana olayları belli açılardan açıklama getirme fırsatını veren *ideolojik birlik,* toplumları sınırlayabilmemiz için gerekli ölçütlerden sonuncusu olacaktır.

Günümüzde bu üç birliğin bünyelerinde kesiştiği toplum birimleri olarak ulusları görmekteyiz. Yine de ulusların çoğunluğu bağımsız bir Devlet ile kimliklerini dünya sahnesinde gereğince belirleyememişlerdir. Bu durum ayrıca dünya dengesi içinde büyük güçlüklerin çıkarma *balkanlaştırma* adı ile anılan bir siyasete de yer hazırlamaktadır.

Bu nedenle konu üzerinde daha özenle durmamızda yarar vardır. XIX. yüzyılın başta gelen düşünürlerinin ileri sürdüğü «tarihi ulus» ayırımını anımsatalım[25]. Uluslar tarih içindeki çeşitli toplumlar arası ilişkilerin ürünü ise tarih içinde oynamış oldukları roller, ulusların değerlendirilmesinde en önemli ölçüt olmaktadır. Konunun tartışılmasını ileride ele almayı umarak yine aynı görüşe göre tarihi ulus olmak için ileri sürülen üç ana koşulu sıralayalım: a — Devlet kurabilme yatkınlığı, b — Bünyesinde öbür ulusları eritebilme gücü ve c — Dış saldırı ve işgallere direnebilme gücü. Ulus tanımlarının içerdiği ögelerin[26] yanında bu üç tarihi koşulu da göz önünde tutmanın çoğu açıdan yararı bulunmaktadır.

Toplum tanımlarında söz konusu edilecek ilişkilerin aynı zamanda tarihi boyutu bulunmaktadır. Ve bu ilişkiler tarihi boyutları içine yerleştirildikleri zaman ancak gerçek anlamlarını bul-

---

24 Ekonomik ve siyasi birlikler ve bu iki birliğe bağlı olarak çeşitli ilişkiler.

25 Molnar, Miklos «Marx, Engels et la Politique Internationale», Gallimard, 1975, s. 61.

26 Dil, kültür, ve birliği.

makta ve dolayısıyla incelemek istediğimiz toplum üzerinde tam ve doğru bir bilgi edinebilmekteyiz.

Oysa doğrudan gözlem alanımız günümüz ilişkileri ve bu ilişkilerin günümüz görüntüleridir. Buna karşılık öncelikle toplum bilimlerinde ayrıntılar ve özellikler bütünle olan ilişkilerinde önemlidir. Herhangi bir toplum olayını kendi toplumsal ve tarihi koşullarından soyutlayarak anlayabilmemiz söz konusu değildir. Durkheim da «bir toplum olayı ancak başka bir toplum olayı ile açıklanabilir» derken bize bu gerçeği öğretmektedir.

Teknolojik ya da fizik özellikler tek başlarına bir anlam taşıyabilir ve kendileri üzerine bilgi verebilirler. Buna karşılık toplumsal özellikler daha geniş ilişkiler içinde biçimlenmekte ve anlam kazanmaktadır. Bu nedenle toplumsal olayların bu özelliklerine karşılık verebilecek araştırma araç ve kavramlarıyla donatılmamız gerekmektedir.

Toplum, çok yönlü ve yaşayan bir olaydır. Çeşitli olayların toplumun bütünüyle olan ilişkilerini açıklayabilmemiz için bu tür bir düşünce işlemine izin verecek soyutlamalara gerek vardır. Bizlere bu tür işlemleri yapmamızda yardımcı olan ve çalışmalarımızda toplumları tarihi boyutları içinde ele almamıza izin veren bu düşünce araçlarının başında *toplum modelleri* bulunmaktadır. Toplum modelleri, toplumla ilgili genel çizgi ve yasaları doğru olarak içeren ve incelediğimiz konuyu bütün içine yerleştirmemizde bize gerekli yol göstericiliği yapan kavram ve tanımlardır.

Modeller, çeşitli ilişkiler arasında gerekli ilgi ve bağları kurarak ve *gündelikte tarihi*yi gözler önüne çıkararak belli toplumları daha iyi anlamamızda yardımcı olacak soyutlama ve kavramlardır. Yine bu kavramlaştırma içinde çeşitli toplumların ayırıcı özelliklerini daha da iyi anlayabilmemiz mümkün olmaktadır. Modellerin belli açıklamalarımızda kullandığımız ve bu açıklamalar için gerekli ilişkileri kurabilmemizi sağlayan düşünce araçları olduğunu belirtmiştik. Başka bir deyişle modeller, araştırmalarımıza başlamadan önce sahip olmamız gerekli ön-bilgilerin sistemli ve kullanmaya elverişli bir toplam ve özetidir.

Ancak modeller, araştırmak istediğimiz konularda araştırma sonucu elde edeceğimiz açıklamaların yerine geçmek iddiasını da taşımaya başladıkları zaman birer şema, kalıp olmak yolunu tu-

tarlar. Konular üzerinde düşünme ve araştırmamıza yardımcı olmak yerine aksine bu tür çabaları bizlere yasaklayan birer *fetişe* dönüşürler. Gerçeği açıklamak, tanımak yolunda kullandığımız kavramlar hiç bir biçimde gerçeğin kendisi değildir. Ama bizim bu gerçeğin tarih ve toplum içinde oluşması konusunda bilgimizi ve bu gerçeğe bakış açımızı belirler. Gerçeğin yerine geçmek eğilimini gösterdiği zaman tarih, bazı düşünce ve kalıpları gerçekleştirmekle yükümlü bir oluşa dönüştürülmektedir. Böylece tarihi bütün olay ve görüşlerin kaynağı saymak yerine onu «*ahlaki*» bir tutumla yargılamak hakkını kendimizde göreceğiz. Bazı önyargı ve şemalardan kaçınmak kaygısıyla gerçekleri kendi boyutları içinde anlamamıza izin verecek soyutlamalara sırt çevirip araştırmaları rastgele ve sistemsiz bir bilgi toplamaya dönüştürmek ne denli yanlışsa soyutlama çabalarına gerçekte sahip oldukları önemin dışında bir anlam vermek de o denli yanlıştır.

Biz, model dedik. Başka yazarlar *tip* demektedir. Her iki sözcük biribirinin yerine kullanılmakta ve her ikisi de konumuzu aydınlatıcı olmaktadır. Bizim model dediğimiz kavramın tip adı altında ilk tanımlanmasına daha Eflatun'da rastlıyoruz. Eflatun'a göre tipler bir şey ya da varlığın özünün belirtildiği şematik birer sunuluşu, yeniden kuruluşudur.

Ayrıca bazı görüşlere göre tarih ile sosyoloji bilimleri arasındaki gerçek ayırım bu konuda görülmektedir. Sosyoloji, çeşitli toplum tiplerini ortaya çıkarmak için ana toplum yasalarının saptanması ve bu amaca dayalı bir soyutlama çabası içindedir. Bu nedenle sosyolojide tarihi gelişme içinde dönemler vurgulanmakta ve bölünmeler sınırlanmaktadır. Tarih ise toplum yasalarının somut uygulamaları ile ilgilidir ve daha çok sürekliliklerin altını çizmektedir.

Sosyolojide başlıca görev, gerçeğin çeşitli gözlemlerinden yola çıkıp değişik ölçeklere dayanarak toplum tiplerini saptamak ve ortaya çıkarmaktır. Ancak böyleçe belli bir toplumda karşılaşabileceğimiz bir olayı kendi ilişkileri içinde anlayabilmemiz ve değerlendirebilmemiz mümkün olacaktır.

Ancak eğer toplum modelleri farklı toplumların çeşitli özelliklerini dile getiriyorsa bu özelliklerin içinde ayrıntıların bütünle olan ilişkisi de bulunabileceğine göre elimizdeki toplum modellerinden nasıl yararlanacağımız sorusu karşımıza çıkmaktadır.

Yine bilindiği gibi bir kültür ya da uygarlık[27] içinde çeşitli aşamalara rastlamaktayız. Söz gelişi Batı toplumlarını ele alalım. Batı toplum ve Batı uygarlığı olarak karşımıza bir kavram ve model çıktığı gibi Batı toplumlarının tarih içinde gösterdiği gelişmelerin birer karşılığı olarak köleci, feodal ya da kapitalist toplumlarla ve bu toplumlara bağlı değişik açıklayıcı modellerle de karşılaşıyoruz. Söz gelişi Fransız toplumunun Orta Çağda feodal, günümüzde kapitalist bir toplum olması kendisinin her iki dönemde de Batı toplumu olması gerçeğini değiştirmemektedir. Bu durumda belli bir tarihi gelişme çizgisi üzerinde tanık olduğumuz aşamaların ikinci önemde değişiklikleri mi, yoksa aynı zamanda değişik toplum kimliklerin mi dile getirdiği sorusu karşımıza çıkmaktadır. Bu soruların yanıtı aynı zamanda tarihin belli bir yorumunu da içerecektir.

Bu güçlükler ve sorular karşısında Max Weber'ce *tip-ideal* ya da *ideal-tip* kavramı geliştirilip öne sürülmüştür. Weber'e göre ideal tipler, yalnızca bilgilerimizin belli bir sistemle şemalaştırılması olarak kalmayacak, aynı anda ilerideki bilgi ve gözlemlerimiz için yol gösterici olacak ve belli bir yorumu da içlerinde taşıyacaklardır. Bu açıdan model ya da tipler araştırma ve yorumlarımızda yürütmek zorunda kaldığımız çeşitli işlemler amacıyla kurulmuş birer şema niteliğini taşımaktadırlar. Model ya da tiplerin kuruluşlarında bilimde belki de kendi dışında bir efsane değeri verilen yansızlık yerine işlerlik ve araştırmaları sonuçlandırmada yararlılık öne geçmektedir.

Bir toplum modeli özelliklerini belirlemek istediği toplumun ana gelişme çizgisini de içermek iddiasındadır. Bu durumda söz konusu toplumu oluşturan ilişkiler arasında bazılarının bu gelişmeyi açıklayabileceği inancıyla seçilmesi ve öne çıkarılmasına tanık olunacaktır. Her seçim, tanımı gereği öbür yön ve öğelerin ihmalini öngörür. Bu ayıklama araştırma elde edilecek bilgi ve ayrıntıların belli bir sıra içinde değerlendirilebilmesine izin vermektedir. Burada bizim için söz konusu toplum araştırmaları olduğuna göre toplumlar arasında karşılaştırılabilir olan öğelerin altı çizilerek çeşitli toplumlar arasında bulunan farklılıkların belirlenmesine çalışılmaktadır. Ve en önemli olarak toplumun gelişme çizgisini bizlere tanıtabildiği ölçüde gelecek için bazı çıka-

27 Bu sözcükler kendilerine verilen anlamlara göre değişmektedir.

rımlar yapmamıza izin verir. Kısacası toplumsal ilişki ve niteliklerin karmaşıklığı ve çeşitliliği içinde bir birlik ve bütünlüğün kurulabilmesini amaçlar.

Bu nedenle toplum modellerinin kurulmasında önemli olan toplumun çeşitli niteliklerinin toplamını ve bu toplamdan yola çıkarak aritmetik ortalamayı bulmak değildir. Önemli olan toplumun nitelikleri arasında ana ilişkileri belirleyeni bulmak ve bu özelliğinin altını çizmektir. Bir toplum modeli kurmak, önce bir değerlendirme ve vurgulama işlemidir.

Bazı niteliklerin altını çizmek ve buna karşılık bazı nitelikleri bir yana itmek, başta bizim incelediğimiz olay karşısında takındığımız tutumun sonucu olmaktadır. Özellikle sosyolojide katıksız ve soyut bir yansızlık söz konusu değildir. Araştırmalarımız; ilişkiler içinde yerimize, sorduğumuz sorulara ve araştırma konumuza göre biçimlenmektedir. Buradan bütün sosyoloji araştırmalarının keyfi ve bilimsel yansızlıktan uzak olduğu suçlamasına gitmek zor değildir. Gerçekten de böyle bir tehlikenin bulunması karşısında bilimsel dürüstlük araştırmanın başında konuya bakış açısını ve takınılan tutumu açıkça belirtmeyi gerektirmektedir. Yine toplum modellerinin kuruluşunda «keyfilik» unsurunu en düşük düzeye indirmek ve bu konuda kendi dışımızda başkalarının da benimseyebileceği bir ölçütün aranması zorunludur. Ve böyle bir ölçütün bulunması mümkündür de.

Sorumuzu yeniden soralım. Toplumun çok yönlü ve karmaşık olması nedeniyle toplum içinde ana ve kayıtlayıcı nitelikleri nasıl saptayabileceğiz ve bu saptama sonucu elde edeceğimiz modelleri doğru ve gerektiği biçimde nasıl kullanabileceğiz?

Bu konumuzda elimizde bulunan en iyi ölçüt toplumsal değişme olaylarıdır. Toplumların nitelik değiştirmelerine yol açan olaylara dayanarak toplumlara ana niteliklerini sağlayan olayları ve toplumların gelişme yasalarını saptayabilmemiz mümkün olacaktır. Sosyolojinin toplumsal değişme olaylarından çok şey öğreneceği kuşkusuzdur. Sosyolojinin kuruluşunun Avrupa'da büyük Fransız Devrimiyle başlayan büyük toplumsal değişmelerle aynı döneme rastladığını belirtmiştik. Gerçekten de Batı, içinde yaşadığı olaylara bağlı olarak toplum konusunda yeni şeyler öğrenebilmiş ve bu öğrendiklerine dayanarak toplum bilimi olan sosyolojiyi geliştirebilmiştir.

Bizlere açıklayıcı toplum modelleri kurmamızda en büyük yardımcı, eğer saptamayı başarabilirsek toplumsal gelişme yasaları olacaktır. Yine ancak toplumsal gelişmenin yasa ve koşullarını da içeren toplum modelleri araştırmalarımızda bize gerçek anlamıyla destek olabilir. Bu tür toplum modelleri yalnızca bazı olayları saptamamıza değil, ayrıca toplumların nereden gelip nereye gittiklerini de anlamamıza izin verecektir. Başka deyişle konuyu tarihi boyuları içinde kuşatmamız mümkün olacaktır.

Toplumların gelişme ve ilerlemeleri konusunda iki görüş bulunmaktadır. Birinci görüş toplumda bütün ilerleme ve gelişme düşüncesine karşı çıkmaktadır. Bu görüşün dışında ise başlıca iki ana öneriyle karşılaşıyoruz. Bu önerilerden birisi *düşüncenin toplum gelişmelerine yol açtığı* görüşünü ileri sürmektedir. Sosyologlar arasında bu görüşün önde gelen sözcüsü Auguste Comte'dur. Comte'a göre insanlık tarihinde düşüncenin gelişmesine bağlı olarak üç döneme, teolojik, metafizik ve pozitif aşamalara tanık olunmaktadır. Karşı görüş olarak *ekonomik ilişkilerin toplumların gelişmelerini kayıtladığı* savunulmaktadır. Bu görüşün başlıca ve en bilinen sözcüsü Karl Marx'tır. Marx'a göre insanlık kölelik, feodalizm ve kapitalizm olmak üzere üretim ilişkileriyle belirlenen belli başlı üç aşamadan geçmiştir.

Değişik daha bir çok öneri bulunmaktadır. Söz gelişi Durkheim'ın ve Durkheim'dan aktarma Ziya Gökalp'ın toplum aşama sınıflandırmalarını bu arada sayılabilir. Ancak iki önemli görüş biraz önce sözünü ettiklerimizdir. Öbürleri ya bu iki görüşü uzlaştırma çabalarından ya da iki görüşten birinden çıkarak daha değişik toplum tipleri saptayabilme girişimlerinden öteye gitmemektedir.

Görüldüğü gibi toplumları sınırlayabilmemiz ve nitelendirebilmemiz için elimizde çeşitli öneriler ve bu öneriler üzerinde değişik eleştiriler bulunmaktadır. Türk toplumunu tanımlayabilme yolunda girişimlerimizde bu öneri ve eleştiriler bir çıkış noktası oluşturabilir. Bu durumda önce yapılması gereken bu önerileri Türk gerçeklerinin yerine geçirmek değil bu önerileri Türk gerçekleri önünde sınamak ve kendi toplumumuzla ilgili gerekli bilgileri edinmemizde bizlere ne denli yardımcı olabileceklerini araştırmaktır. Bu önerileri yalnızca sınamakla da yetinmememiz gerekir. Türk gerçeğini anlayabilmek ve açıklayabilmek için Türk gerçeğini anlayabilmek ve açıklayabilmek için Türk gerçeğinin

kendi yasalarına uygun gerekli kavram ve yöntemleri de bu arada geliştirmek zorundayız. Aksi durum elimizdeki açıklayıcı modelleri sınamak yerine Türk gerçeğini sınamak, yargılamak olacaktır.

Biz ancak Türk toplum ve gerçeklerine göstereceğimiz saygı sonucu onu en iyi bir biçimde tanıyabileceğimiz gibi yine Türk toplumunu başka toplumlardan ayıran niteliklerini anlayabiliriz. Bizim bütün çabamız da bu yöndedir.

B — TÜRK TOPLUMU İÇİN ÖNERİLER

1 — ÇAĞDAŞLAŞMA — «AZ-GELİŞMİŞLİK»

Türk toplumu üzerine araştırmalarımızı yürütebilmemiz için Türk toplumu ve tarihi konusunda bildiklerimizi sistemleştirecek, araştırmalarımız sırasında elde edeceğimiz yeni bilgi ve ayrıntıları bir yere oturtmamıza izin verecek ve en önemlisi bize bu araştırmalarda ne aradığımızı gösterecek, araştırma sırasında takındığımız tutumu açıklığa kavuşturacak açıklayıcı bir modele gerek bulunmaktadır.

Türk toplumu üzerine yapılacak araştırmada bize yol göstericilik edecek model ve açıklamalar konusunda çeşitli önerilerle karşılaşmaktayız. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu modellerin aynı zamanda toplum gerçekleri karşısında takınılan tutumun sonucu ve tarihin belli bir yorumu olması dolayısıyla bu önerileri Türk gerçekleri önünde olduğu kadar beraberlerinde getirdikleri tutumlar açısından da sınamamız gerekmektedir. Bu konu tartışmalar sırasında hiç bir an unutulmamalıdır.

Türk toplumu ile açıklayıcı model önerilerini birlikte ele alıp incelediğimiz zaman bu önerilerin büyük çoğunluğunun Batı ile farklılığımız konusunda anlaştıklarını görüyoruz. Bu konuda bugün Türkiye'de bir oybirliği bulunmaktadır. Ancak Batı ile olan farklılığımızın açıklanmasında değişik yorumlarla karşılaşmaktayız.

Söz gelişi bu açıklamalardan biri, özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaygın olan ve Batı ile farklılığımızın açıklanması yolunda ilk girişim olması nedeniyle burada başta andığımız, bizim

Batı'dan farklı olarak bir tarım ülkesi olduğumuz ve gelişmemizi de tarımda aramamız gerektiği iddiasıdır. Ancak Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana Türkiye'nin karşılaştığı sorun ve koşulların değişmesiyle durumumuzu aydınlatmak için öne sürülen bu açıklamalar da değişmek zorunda kalmıştır. Bir tarım ülkesi olduğumuz konusu yine tartışma konusu yapılmazken sorunlarımızın çözümü için ileri sürülen görüşler değişecektir. Gelişmemizi ve zenginliğimizi tarımda aramamız gerektiğini savunanlar azalmıştır. Aksine açmazlarımızın başlıca nedeni olarak bir tarım ülkesi oluşumuz gösterilmeye başlanmıştır.

Tartışmalarımıza günümüzde de oldukça yaygın iki görüşü ele alarak başlayacağız. Bu görüşlerden birincisi yurdumuzda, yine oldukça büyük bir değişikliğe uğramıştır. Bu değişiklik daha çok açıklamalarda kullanılan sözcüklerde olmuş, dayandığı temel düşünce aynı kalmıştır. Ancak kullanılan sözcüklerin değişmesiyle birlikte Türkiye sorunları için ileri sürülen çözüm önerileri de değişmeye başlamıştır.

Batı ile farklılığımız, Batı'nın her alanda elde etmiş bulunduğu üstünlükle açıklanmak istenmektedir. Batı'nın üstünlüğü varsayımı yanında aynı zamanda Batı'ya tarihte özel bir görev de yakıştırılmaktadır. Batı, bütün öbür toplumlara ilerideki gelişmelerinde örnek olmalıdır. Günümüzde insanlığın en zengin değerleri[1] Batı'da bulunmaktadır. Ve bu bir rastlantı sonucu da değildir. Bu zenginliklerin kaynağı da Batı'da ve özellikle Yunan düşünce ve uygarlığında bulunmaktadır. Bu değerlerin kendilerini bütün dünyaya benimsetmeleri zaman gerektirmiştir. Ancak bu değerler kendi özlerinde taşıdıkları güçlerin serpilmesi imkanını bulunca çeşitli ilişki ve çelişkilerin üstüne çıkabilmiş ve bütün insanlığın ortak malı olmuştur.

Günümüzde toplumlar arası ilişkilere ikinci derecede bir önem verilmektedir. Toplumlar arası ilişkiler yeni değerler üreten bir kaynak olarak değil, insanlığın ortak malı değerlerin yayılmasında bir araç olarak görülmektedir. Toplumlar arası ilişkiler sorunu artık yeni kurulan insanlıkta bir yer edinebilme sorunu olarak tanıtılmaktadır[2].

---

1 Demokrasi, özgürlük, olumlu düşünce, vb. ...

2 Birleşmiş Milletlere katılabilme, Avrupa toplumu sayılma, vb. ...

Sosyolojinin Türkiyeye girdiği ilk yıllarda ve daha sonra Cumhuriyet rejiminin kuruluş ve yerleşme dönemlerinde Batı'da egemen iki karşıt görüş de Doğu'ya aynı şeyleri önermekteydi. Batı bütün toplumların ortak amaçlarının gerçekleşeceği geleceğin insanlığını kurabilecek güce sahiptir. Ve bu konuda tek güçtür. Bir görüşe göre Batı yeryüzü üzerinde yayılışı ve egemenliği ile *Uygarlık*'ı bütün insanlığın ortak malı yapmaktadır. Karşı görüşe göre ise Batı yayılmacılığı ile kendi çelişkilerine ve dolayısıyla da kendi bünyesinde taşıdığı çelişkilerin çözümüne bütün dünyayı ortak etmektedir. Bu çözüm sosyalizmdir. Ve Batı işçisinin eseri olacaktır[3].

Burada Türkiye'de sosyoloji tartışmalarında üzerinde sık sık durulmuş olan uygarlık kavramı karşımıza çıkmaktadır. Yine çağdaşlaşmanın da çoğu kez uygarlıkla eşanlamda kullanılmış olduğunu anımsatalım. Bizim için sorun Batı uygarlığına girmek, başta deyişle çağdaşlaşmak olarak tanıtılmıştır. Bu akla göre elbet Batı uygarlığına katılmamak çağdışı kalmak anlamına gelmektedir. Uygarlık da, çoğu başkaları gibi bize Batı'dan gelmiş bir kavramdır. Sözcüğün Batı'da niçin ve ne yönde kullanılmış olduğuna bakarsak uygarlığa nasıl bir anlam vermek gerektiğini daha iyi anlayabileceğiz. Uygarlık deyince gözden kaçabilir ama sıfat biçimiyle düşündüğümüz zaman sözcüğün sanıldığınca masum olmadığını görebiliriz. Uygarın karşıtı barbar ya da vahşidir. Ve Batı, yayılmacılığını dünyaya uygarlık taşımak olarak tanıtmıştır. Vahşi ya da da barbar Doğuluları uygarlaştırmak[4] iddiasındadır. Batı gelip bizi adam edecektir.

Ziya Gökalp de «kültür ve uygarlık» adı altında ortaya attığı görüşlerinde daha farklı bir şey söylememiştir. Elbet Doğulu bir yazar olarak uygarlık sözcüğünün önüne Batı sıfatını eklemek zorunluluğunu duymuştur. Bu tutumu Batı uygarlığı dışında bir de Doğu uygarlığı olabileceği inancının ürünü değildir. Gerçi tarihte çeşitli uygarlıklar görülmüştür ama günümüz uygarlığı Batı uygarlığıdır. Ziya Gökalp Batı uygarlığı demek-

3 Çeşitli Doğu ülkelerinde sosyalizm girişimlerinin görülmesine karşılık sosyalizmin henüz insanlığın ortak kaderi olmayışı Batı işçi sınıfının daha bu girişimlerin başına geçmemiş olmasıyla açıklanacaktır.

4 Civilliser. — Sözcüğün günümüz anlamında ilk kullanılış biçimi de budur.

le Doğu ve Batı uygarlıkları arasında bir ayırım yapmak yalnızca günümüz uygarlığını belirtmek amacındadır.

Batı'nın içinde bulunduğu aşamayı[5] bütün toplumların ulaşacağı ya da ulaşmak zorunda olduğu amaç saydığımız anda Batı-dışı toplumların tarihi gelişme çizgisi üzerinde günümüzdeki yerlerini saptayabilmek için toplum sınıflandırmalarına gerek duyulacaktır. Başlangıçta değişik hükümet biçimi sınıflamalarından[6] yola çıkılarak Batı uygarlığına geçişimiz açıklanmak istenmiştir. Günümüzde ise ölçüt olarak Batı gelişme çizgisi ele alınmaktadır[7]. Batı gelişme çizgisini belirleyen başlıca aşamalar kölelik, feodalizm ve kapitalizmdir. Ancak Batı'da feodalizmden günümüz kapitalizmine geçiş henüz gereğince aydınlanmamıştır. Ayrıca Batı'da burjuva devrimlerinin görüldüğü ülkelerin hiç birinde feodal ilişkiler katıksız ve eksiksiz biçimiyle egemen değildi. Arada Batı, Avrupalı yazarların «Eski Rejim (Ancien Regime)» dedikleri ve açıklama gerektiren geçiş dönemi tanımıştır. Bu durum Batı ile Batı-dışı toplumlar arasında yapılan yakıştırmalarda bazı kargaşalıklara neden olmaktadır.

Bu kargaşalık arasında toplumların gelişmelerinde geçirmeleri zorunlu son iki aşama «ümmet dönemi» ve «millet dönemi» olarak gösterilmiştir. XIX. yüzyılda bazı koşullar sonucu Batı'da görülen ulusculuk akımı günümüz Batı uygarlığını açıklayan olay olarak ileri sürülmüştür. Türk toplumunun karşılaştığı güçlüklerin nedeni de böylece Osmanlı İmparatorluğu olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu ulusal Devlet değildir. Ümmet dönemi kalıntısıdır. Geçmişle olan bu bağımızı kopardığımız an biz de Batı toplumları, başka deyişle çağdaş toplumlar arasına katılabilirdik[8]. Böylece yeni kurulan Cumhuriyet rejiminin ideolojik temeli, Osmanlı olan herşeyin inkârı ve ümmet döneminin ana kaynağı sayılan dinin toplum içindeki yerinin sınırlandırılmasına dayanacaktır. Laik bir ulusculukla Batı uygarlığının kapılarının bize açılacağı sanılıyordu. Yusuf Akçura'nın 1870-71 Fransız-Alman

5 İster günümüz uygarlığı, ister kapitalizm diyelim buna.

6 Mutlakiyet, Meşrutiyet, Cumhuriyet.

7 Günümüz uygarlığına Batı gelişme çizgisi ulaşmış bulunması nedeniyle.

8 Kendi dışımızda bir uygarlığa katılmakla ulusculuğu bağdaştırmanın güçlüğü önünde Ziya Gökalp uygarlık kavramı yanında bir de kültür kavramını geliştirmek gereğini duymuştur.

Savaşını liberal Fransız ulusculuk anlayışının ırkçı Alman ulusculuk anlayışına yenilgisi sayması gibi I. Dünya Savaşı da ulusal Devletlerin çok uluslu İmparatorluklar[9] önünde kazandıkları başarı olarak gösterilecektir.

Günümüzde de bazı düşünürler aynı görüşü yinelemektedir. Türkler, Cumhuriyet ile kendi ulusal Devletlerini kurmuşlardır. Türkiye'de görülen bu gelişme, en azından söz konusu aşamada temelde Batı toplumlarında görülen gelişmelerden farklı değildir. Bu durumda Batı örneklerine bakıp son dönem Türkiye'de tanık olunan gelişmeler üzerinde bir yargıda bulunabiliriz.

Toplumların tarihinde ulus dönemi ulusal burjuva devrimleri sonucudur. Ulus döneminin toplum yaşamına getirdiği değişiklikler ulusal burjuvazinin çıkarları doğrultusundadır. Yalnız Türkiye'de bu türden bir değişikliğe tanık olduğumuzu savunanlar değişikliğin sorumlusu ulusal burjuva sınıfının yurdumuzda ortaya çıkış sorununu karşılıksız bırakmaktadırlar.

Yine bir görüşe göre günümüzde herhangi bir toplumda, bu arada Türkiye'de de burjuva sınıfının ortaya çıkması için özel ön-koşullara gerek yoktur. Burjuva sınıfı, belki Batı toplumlarında görülen gelişmelerin bir ürünüdür. Fakat kapitalist ilişkiler dünya çapında üretime izin verdiği için toplumlar arası farkları ortadan kaldırmış ve dünyaya egemen olmuştur. Bu nedenle Batı-dışı toplumlar, tarih içindeki özellikleri ne olursa olsun günümüz gelişmelerine ayak uydurabilmek için yeryüzüne egemen bu ilişkileri benimsemek zorundadır. Bütün çağdaşlaşma akımları bu amaca yöneliktir. Türkiye, Batı-dışı toplumlar arasında bu gereği ilk duyan ve ilk Ulusal Kurtuluş Savaşını vermiş ülkedir. Böylece ulusal burjuvazinin önderliğinde çağdaş gelişme çizgisine katılmıştır.

Görüldüğü gibi verilen ad ne olursa olsun Türk tarihinin son dönemi ile ilgili yargı değişmemektedir. Türkiye, Batı toplumlarının kaderini paylaşmak durumunda ve zorundadır. Batı ile ilişkilerimiz konusunda ancak bazı yorum farklılıklarıyla karşılaşabiliyoruz. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Batı ile ilişkilerimiz, Ba-

9 Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları, Rus Çarlığı...

tı'yı kendimize örnek almamız biçimi ile sınırlandırılmıştı[10]. Günümüzde ise Batı'nın ekonomik gücüyle toplumumuzu etkisi altına aldığı belirtilmektedir. Cumhuriyet döneminde gerçekleştirdiğimiz *inkilaplar*la Batı uygarlığının kaderini paylaştığımızı savunan bu görüşler yine de günümüzde Batı ile aramızda çeşitli farklılıkların sürdüğünü inkâr edememektedr. Bu durumda açıklamalarda görülen bu aksaklığı giderebilmek için yeni bir kavram geliştirmek zorunluğu duyulacaktır. Bu da «azgelişmişlik» kavramıdır.

Başka nedenlere dayansa bile Batı'da da aynı zorunluluğun duyulması bu yeni kavramın tutulmasını ve yaygınlaşmasını sağlamıştır. Unutulmaması gereken, «az-gelişmişlik» kavramının Batı'dan aktarma olduğudur. Batı'da «az-gelişmişlik»i tanımlamak için çeşitli girişimler olmuştur. Ancak bu girişimlerin bilimsellik görüntüsü kazanması 1956 yılında Paris'te *Institut National d'Etudes Demographiques*'te Georges Balandier yönetiminde yapılan çalışmalar sonucu gerçekleşmiştir. 11 ölçütten yararlanarak «az-gelişmişlik» tanımlanmak istenmiştir. Sonradan 1959 yılında Yves Lacoste bu ölçütlerin sayısını 15'e çıkardı[11]. Bu ölçütleri tartışmadan kısaca göreceğiz. Ancak eğer «az-gelişmişlik» diye bir olay varsa hiçbir ölçütün bu olayı nedenleriyle açıklamak tasasında olmadığını şimdiden belirtebiliriz.

Batı'da «az-gelişmişlik» kavramının gelişmesi bazı yeni koşulların zorlaması sonucu olmuştur. Doğu ülkelerinin giderek siyasi bağımsızlıklarına kavuşmalarıyla artık tek elden yönetilemeyen dünyada toplumlar arası ayrılıklar[12] daha iyi duyulmaya başlanmıştır. Bu ayrılık bilinmezden gelinemediği gibi yakın bir gelecekte bütün toplumların Batı uygarlığı içinde kaynaşacakları ve böylece toplumlar arası farklılıkların kendiliğinden ortadan kalkacağı görüşü de eskisi kadar inandırıcı olmaktan çıkmıştır. Batı bu ayrılığa daha bilimsel, başka deyişle daha inandırıcı bir açıklama getirmek zorunluluğunu duyacaktır. Batı-dışı top-

---

10 Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze başta ticari olmak üzere Batı ile olan ilişkilerimizin giderek yoğunlaşması, açıklamalarda görülen değişiklikler konusunda bizi aydınlatabilir.

11 Cavit Orhan Tütengil de 1970'de yazdığı «Az Gelişmenin Sosyolojisi» adlı kitabında bu 15 ölçütü Türkiye'den alınan örneklere resimlendirmek isteyecektir.

12 Başta Doğu-Batı ayrılığı...

lumlarla artık günümüzde gizlenmez olan ayrılığı açıklama çabaları yeryüzünde kurulu denge dağılımını doğrulamak girişimleri ile birleşti ve karşımıza «az-gelişmişlik» kavramı getirildi.

Bu kavram günümüz koşulları ile sınırlı kalmaktadır. Bu nedenle olaylara açıklama getirmek yerine daha çok bir durum saptaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Batılıların kendi dışındaki toplumlar üzerine yargılarında görünüşte ve gösterişte *objektiflik* iddiaları da bu eğilimi destekleyecek ve sonuçta konumuzla ilgili yeni bir şey öğrenmekten uzak kalacağız.

Başta da değiştiğimiz gibi «az-gelişmişlik»i tanımlamak için sayıları 15'i bulan çok çeşitli ölçüt ileri sürülmüştür. Biz bunları anımsamamıza yardımcı olması amacıyla ekonomik ve öbür ölçütler olarak iki öbekte ele alacağız. Bu ölçütleri ayrı ayrı tartışmayı bir başka çalışmaya bırakarak burada yalnızca adlarını saymakla yetineceğiz. Ekonomik ölçütler başlığı altında sayabileceklerimiz 8 tanedir: a — Besin ekonomisinin yetersizliği, b — Tarım kesiminin önemi, c — Zayıf bir endüstrileşme, d — Zayıf enerji tüketimi, e — Ticaret kesiminin anormal büyüklüğü, f — Ekonomik bağımlılık, g — Gizli işsizlik, h — Yaşam düzeyinin ve ulusal gelirin düşüklüğü. Geriye kalan 7 ölçüt ise şunlardır: a — Toplumsal yapıların geriliği, b — Orta tabakaların önemsizliği, c — Ulusal birliğin zayıflığı, d — Eğiti mdüzeyinin düşüklüğü, e — Sağlık hizmetlerinin yetersizliği, f — Doğum artışı, g — Endüstriyel gelişmenin (Batılılaşmanın) partiler üstü resmi bir siyaset oluşu.

«Az-gelişmişlik» kavramı, bir toplumun başka bir toplumla yapılacak karşılaştırmasında ancak anlam kazanabilecek bir değer yargısıdır. Bir toplum ancak kendisinden daha çok gelişmiş bir topluma oranla «az-gelişmiş» sayılabilir[13]. Başka deyişle «az-gelişmişlik» yargısı bize herhangi bir toplumla ilgili fazla bir şey öğretmeyecektir. Ayrıca «az-gelişmişlik»in bir anlam kazanabilmesi için bir başka koşul daha gereklidir. Bütün toplumların aynı ideal toplum tipini yaratmaya yönelmiş olduklarını da kanıtlamamız gerekmektedir. Ancak söz konusu durumda aynı ideala yönelmiş, ancak bu çabada geri kalmış ülkelerde söz edebileceğiz.

13 Hiçbir toplumun gelişmesini kesinlikle tamamlamış sayılamayacağına göre

Ve yine ancak bu koşulla «az-gelişmiş» ülkelerin neye göre geri kaldıklarını[14] ve ne yapmaları gerektiğini saptayabilmek mümkün olacaktır. Bu koşul gerçekleşmedikçe kavram anlamını yitirecektir. Toplumlar arası ilişkilerde üstünlük, üstünlüğü elinde tutan toplumun mutlaka öbür toplumlarca örnek olarak benimsenmesini gerektirmez. Çeşitli toplumlar, *kendi gelişme çizgileri üzerinde* dünya egemenliğini ele geçirebilirler. Ve üstünlükleri bu egemenlikten ileri gelebilir.

Her toplum kendi gelişme çizgisi içinde belli bir yerde bulunmaktadır. Eğer bütün toplumlar aynı gelişme çizgisini izlemiyorsa bulundukları yere bakıp toplumlar arasında bir karşılaştırma yapmak mümkün değildir. Dünya egemenliğinin bugünkü dağılımı içinde belki bazı toplumların gelişmesini köstekleyen koşullar bulunabilir. Ancak bu durumda çözüm, kendi gelişme çizgilerine yabancı toplumları örnek almak değil, gelişmelerini köstekleyen koşulları ortadan kaldırmaktır.

2 — FEODALİZM*

Endüstri, sosyolojinin en başta gelen konusu olmuştur.. Endüstrinin sosyoloji biliminin kuruluşunda ne denli etkili olduğuna değinmiştik. Endüstrinin konumuz ile olan ilişkisi sosyolojinin kuruluşuyla da sınırlı kalmamaktadır. Günümüzde toplum sorunlarının başlıca kaynağı endüstri olduğu gibi endüstrinin geliştirdiği toplumsal ilişkiler içinde bu sorunlara bir çözüm bulunabileceği inancı da yaygınlaşmıştır. Endüstrinin kazandığı bu önem karşısında sosyolojide toplum sınıflandırmalarında yeni bir ölçüt olarak endüstrileşme kullanılmaya başlamıştır.

Gerçekte endüstrileşme olayı da kendi başına bir açıklama getirmemektedir. Tarih belli bir gelişme çizgisinin izlenmesi ürünü olduğu kadar sırasında belli sıçramalarla da gerçekleşir. Bu sıçramalar, tarihte ender görülmelerine ve kural dışı olmalarına karşılık tarihi gelişmeyi yakından etkilemektedir. Endüstrileşme olayı da bu tür bir sıçramadır. Kendinden önce gelen dönemin

---

14 Bütün toplumlara ortak olan ideal düzene göre.

* Konu üzerinde daha önce de «Türk Toplum Tarihi Üzerine Tartışmalar : I. — Feodalizm» (Toplum ve Bilim, S. 4) adlı yazımda durmuştum.

bir ürünü olmasına karşın kendi bağımsız kurallarına sahiptir. Göreceli de olsa bu bağımsızlık, dünyada insanlığın tek bir gelişme çizgisi izlediğini savunanların endüstrileşmenin niçin yalnızca Batı ülkelerinde görüldüğünü açıklayabilmelerine de izin verecektir.

Üstelik toplumların geçmişte izlemiş bulundukları gelişme çizgilerinin endüstri olayı önünde önemlerini yitirdikleri de öne sürülmektedir. Tarihte toplumlar değişik gelişme çizgileri izlemiş olsalar bile günümüzde Batı, endüstri devrimiyle kendi ekonomi düzenini evrenselleştirmiştir. Böylesine bir evrenselleşme günümüzde çeşitli çelişkilere ve çilelere yol açmadan gerçekleşmese bile ortaya çıkan bu sorunları endüstri devriminin kendisine kazandırdığı güçle yine Batı çözümleyecektir.

Oysa tarihi olayların geçmişte görülmemiş bir hız kazanmasına karşılık endüstri devriminden bu yana bunca süre geçtiği halde toplumlar arasında aynı ekonomi düzenine sahip olmaktan doğacak bir yakınlaşma gerçekleşmemiştir. Bugün bize söylenen, toplumlar arasında farklılıklar sürse bile bu farkların endüstrinin gücü önünde etkinliğini ve önemini yitirmiş olduğudur. Endüstri devriminin bir ürünü olan kapitalist üretim biçimi, kendi öz yasalarıyla ilerdeki bütün toplumsal ve tarihi gelişmeleri kayıtlamaktadır. Günümüzde Batı endüstri aracılığıyla henüz bir evrenselleşmeyi gerçekleştirmemiş olsa bile Batı'nın bünyesinde taşıdığı ve bütün insanlığa önerdiği gelecek evrenseldir, bütün insanlığı kapsamaktadır.

Eğer günümüzde endüstri devrimi sonucu Batı toplum modeli ve bu modelin getirdiği ilişkiler egemense ya da Batı yakın bir gelecekte başka ilişkiler içinde de olsa tarihte birliği kurabilecek güçte ise bugün ülkeler ve toplumlar arası görülebilecek bütün sorun bu bütünleşmenin çabuklaştırılması ve bu bütünleşmenin hangi koşullar altında gerçekleşeceğinin araştırılmasıdır.

Bütün bu savlar Batı gelişme çizgisine bir ayrıcalık kazandırmaktadır. Sonunda bütün izlemek zorunda oldukları gelişme çizgisi olarak tanıtılması nedeniyle konu üzerinde durmakta yarar vardır. Batı kendi kimliğini ve gelişme çizgisini *köleliğ*le bulmuştur. Köleliği izleyen iki önemli aşama, feodalizm ve kapitalizm ile Batı gelişme çizgisini elde etmekteyiz. Ancak dikkat edilecek olursa Batı gelişme çizgisinin tarihten soyutlanmış olduğu

kolayca görülebilir. Batı gelişme çizgisi, açıklamasını kendi çelişkileri içinde bulmaktadır. Batı gelişme çizgisinin böylesine zaman ve mekandan soyutlanması ve yalnızca kendi iç mekanizmasıyla açıklanmak istenmesi Batı modelinin herhangi bir toplumla sorunla karşılaşılmadan uygulanabileceğini ileri sürebilmek içindir.

Bu ilk saptamalardan sonra konumuza döneblir ve toplumumuz için önerilen açıklayıcı modelleri yeniden ele alabiliriz. Üzerinde durmuş olduğumuz önerlerin dışında başlıca iki öneri daha bulunmaktadır Türkiye tarihinde geçirmiş bulunduğu feodal aşamanın izlerinden henüz arınamamıştır. Öbür öneriye göre ise toplumumuz geçmişte Batı'dan farklı olarak ATÜT aşamasını tanımıştır. Bugünkü sorunlarımızın ana nedeni budur.

Bizim tanımlamak istediğimiz, gerçekte Türkiye'nin bugünkü dünya içindeki yeridir. Toplumumuz, dünya içinde elinde tuttuğu yerine göre tanımlanacak ve açıklanacaktır. Araştırma ve tartışmalarda başlangıç noktasını oluşturacak ve ilk elden gözlemler sonucu elde edilebilecek ilk bilgi, toplulumumuzun Batı toplumlarından farklı olduğudur. Bu durumda Batı ile olan farklılığımıza karşılık ve bu farklılıktan öteye çeşitli alanlarda Batı ile iş ve kader birliği yapmamız bir başka önem kazanmaktadır. Ve ayrıca bütün farklılıklara karşılık Batı toplumlarını ve gelişmesini kendi geleceğimiz için amaç saymaktayız.

Bu koşullarda bizim Batı ile kuracağımız ilişkilerin ne türden olacağı sorusu karşımıza çıkmaktadır. Olayların tarihi temelini bilmemiz Batı ile kuracağımız ilişkilerin alacağı biçimi saptayabilmemiz için gerekli olmaktadır. Sonuçta mutlaka Batı ile iş ve kader birliği yapmak ya da Batı benzeri bir toplum kurmak amacı güdülüyorsa bu amaçları gerçekleştirebilmek için çıkış noktasının bilinmesi zorunludur. Yoksa bunun dışında Batı'nın kendi ilişkilerine dünyanın egemen ilişkileri niteliğini kazandırmasından bu yana Batı-dışı toplumların geçmişlerine ilgi duyulacak bir değer verilmemektedir.

İnsanlığın kader ve geleceği Batı idealleri dışında düşünülmediği için Osmanlı düzeninin feodal ya da Asya tipi üretim tarzının bir örneği olduğu sorunu karşımıza çıkmaktadır. Unutulmaması gereken, ATÜT'ün de Batı gelişme modeline göre düşünülmüş bir toplum modeli olduğu ve özel mülkiyete sıçrama ye-

teneklerinden yoksun olduğu için[15] açmaza mahkum olduğunun ve günümüz koşullarında kendine özgü bir gelecek çizmek gücü bulunmadığının ileri sürüldüğüdür.

İlk olarak Osmanlı düzeninin feodal bir toplum yapısı örneği olduğu iddiasını ele alacağız. Bu iddiayı güçlendiren birinci varsayım, kapitalizmin çeşitli gecikmelerle de olsa bütün toplumların bir gün varmak durumunda bulundukları bir aşama olduğudur. İkinci bir varsayım ise, kapitalizmin feodal bir yapının içinde taşıdığı çelişki ve güçlerin doğal bir ürünü olduğudur.

Türkiye, günümüzde kapitalist aşama eşiğine gelmiştir. Batı'dan ilgili kurumları almakla burjuva devrimlerinin büyük bir çoğunluğunu gerçekleştirmiştir. Bugün karşı karşıya bulunduğu sorunlar, kapitalizme geçişte görülen gecikmeler ya da yapılan devrimlere rağmen eski düzenin ve eski düzene bağlı güçlerin henüz yeterince tasfiye edilmemiş olması nedeniyledir. Türkiye gerçekleştirdiği devrimlerle belli bir kılık değiştirmiş, Osmanlılıktan Cumhuriyet rejimine geçmiştir. Toplumların gelişme yasalarına göre her aşamanın bir önceki aşamanın doğal ve kaçınılmaz ürünü sayılması nedeniyle Osmanlı düzenini yukarıdaki mantık dizisi içinde feodal saymamız kaçınılmaz olmaktadır.

Bu kavram kargaşalığına bir son vermek, Türkiye ve tarihimizde Osmanlı İmparatorluğu üzerinde acele yakıştırmalardan kaçınabilmek için önce «*feodalizm nedir?*» sorusunu sormak ve bu soruya bir yanıt aramak gerekecektir. Feodalizmin ne olduğu sorusuna karşılık getirmek, ayrıca bizleri feodalizmin tarihi olayların bir ürünü mü yoksa insanlığın izlemek zorunda bulunduğu gelişme çizgisinin kaçınılmaz kıldığı bir mantık kategorisi mi olduğu konusunda aydınlatacaktır.

Biz, feodalizmi tarihin ve tarihte belli olayların ürünü sayıyoruz. Aksi bir düşünce bizleri en kısır bir kaderciliğe ve insanlığın kendi tarihi üzerinde hiç bir etkinliği olamayacağı inancına götürür[16]. Ancak benimsediğimiz birinci görüş birlikte bazı güçlükleri de getirmektedir. Bu nedenle söz konusu görüş gereğince savunucu bulamamaktadır.

---

15 Başka deyişle kendi göbek bağını kesemediği için.

16 Oysa sosyolojinin kendisi insanların ve toplumların kendi gelişmeleri üzerinde söz sahibi olabilecekleri inancı üzerine kuruludur.

Feodalizmi ayırım yapmadan bütün toplumlara uygulamak ikinci görüşün bir sonucudur. Çıkış noktası da kapitalizmin feodalizmin kaçınılmaz bir sonucu olduğu iddiasıdır. Burada ayrıntılara girmeden şimdiden söyleyebileceğimiz iki şey var. Toplumlar söz konusu açıklamalarda çeşitli tarihi olayların bir sonucu olmaktan çok soyut bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Ve yine bütün insanlık feodal aşamadan geçmek zorundaysa ve kapitalizm feodalizmin kaçınılmaz bir sonucuysa yeryüzünde birlikte yeryüzünde görülen aksaklık ve dengesizliklerden Batı özel olarak sorumlu tutulamaz; Doğu da bu işte en az Batı kadar sorumlu olur.

Söz konusu görüş başka bir açıdan da tartışma götürür. Bilindiği gibi Batı ülkeleri arasında bile kapitalizme geçiş eş zamanda gerçekleşmemiş, bazı gecikmeler görülmüştür. Çeşitli ülkelerin kapitalizme geçişlerinde görülen bu gecikmeler, bazı açıklamalar bulabilir. Ancak kapitalizme geçişi feodalizmle açıklamak, kapitalizme geçişte görülen gecikmeleri de feodalizm sınırları içinde açıklamayı zorunlu kılar. Yalnız bu zorunluluk, bazı sorunları da birlikte getirmektedir.

Bu sorunların başında Osmanlı İmparatorluğunun durumu gelmektedir. Eğer Osmanlı düzeni feodal bir düzen ise çağının en güçlü Devleti olmasına karşılık niçin kapitalizme geçişte bir gecikmeye uğramıştır[17]? Yine aynı mantık dizisi içinde Osmanlı'nın feodal aşamaya varabilmesi için kölelik ya da başka deyişle antik uygarlık dönemini de yaşaması gerekirdi. Gerçekten de Batı'dan alıntıların en geniş olduğu dönem, bu dönem olmuştur. Çeşitli Antik Çağ düşünürü Doğu dillerine çevrilmiş ve bu düşünürlerin çalışmalarını Batı uzun aradan sonra Doğu çevirileriyle tanımıştır. Fakat özellikle söz konusu dönem Doğu ülkeleri için reddedilmekte ve Greko-Romen uygarlığı Batı tarihinin çok özel bir ürünü sayılmaktadır.

Kölelik aşamasından feodalizme geçişte özellikle Osmanlı örneğinde görülen bu aksaklıkla *şemada* feodalizmden kapitalizme geçişte de karşılaşılmaktadır[18]. Şemaya göre feodal düzende *sınıf*

17 Hemen belirtelim. Toplumsal gelişmeleri becerisizliklerle açıklamak hiç de ciddi olmayan bir yoldur.

18 Bu arada bu aksaklığın yalnızca şemada olduğunu belirtmekte yarar vardır.

çatışması senyörlerle serfler arasında geçmektedir. Yine şemaya göre sömürü düzeninde zenginliklerin senyörler elinde toplanması ve toplum içinde zenginlik yaratan sınıfın da serfler olması gerekmektedir. Ancak burjuva devrimleri sırasında Batı'da senyörleri yoksullaşmış olarak bulmaktayız. Serfler ise Batı'nın geleceği ile ilgili en ufak bir rol bile oynayamamışlardır. Şema dışında ve bu nedenle de herhangi bir sömürü düzenine dayanmadan ortaya çıktığını varsaymamız gereken burjuva sınıfı[19], Batı'da bütün toplum zenginliklerini elinde topladığı gibi toplumun geleceğini belirleyen sınıf olmuştur[20].

Roma İmparatorluğunda kölelikten feodalizme geçiş için gerekli ön-koşulları saptayabilmemiz belki mümkündür. Roma İmparatorluğunun coğrafi büyümesi, daha doğru deyişle o günkü koşullar içinde dünya egemenliğinin sınırına ulaşması zenginliklerin paylaşılmadan giderek az sayıda belli ellerde toplanmasına yol açmıştır. Bu gelişme Roma üretimini temsil eden üretici güçlerin üretim uğraşlarında gerekli pazarı da daraltmış ve sonuçta pazarın *kişileşmesine* neden olmuştur. Artık üretici güçler için ürünlerini sunabilecekleri anonim bir pazar kalmamıştır. Alım gücüne sahip belli kişiler bulunmaktadır ve üretim bu kişiler için yapılmaktadır. Üretici ile tüketici arasında kişisel ilişkiler kurulmaktadır. Bunun sonucu olarak üreticiler, kişisel olarak bağlandıkları alım gücü sahibi beylerin malikânelerinde toplanacak ve bu beylerin güçleri ölçüsünde yeni bir üretim birimi oluşturmaya başlayacaklardır. Feodalizmin doğuşunu Roma İmparatorluğunda görülen söz konusu bu gelişmeyle açıklayabiliriz. Ancak bu açıklama, kendi içinde tutarlı da olsa yalnızca bir varsayımdır.

Avrupa'da kölelik düzeninin çözülmesi ve Roma İmparatorluğunun çökmesi sonucu İmparatorluğun doğusunda ve batısında iki ayrı gelişmeye tanık olmaktayız. Bu iki farklı gelişme Avrupa'nın Doğu ve Batı Roma olarak ikiye bölünmesiyle simge-

19 Burjuva sınıfı ortaya çıktıktan sonra kendi düzenini getirmiştir. Uzun süre Batı'da her iki düzen bir arada varlığını sürdürmüştür. Burjuva devrimlerinin tarihteki rolü bu ikiliğe son vermekle sınırlı kalmıştır. Ancak burada söz konusu olan burjuvazinin tarih sahnesine nasıl çıktığıdır.

20 Konumuz öncelikle Batı değil, Türk toplumu olduğu için tartışmayı burada uzatmıyoruz ve bazı sorularla yetiniyoruz.

lenmiştir. Doğu ve Batı Avrupa'da günümüzde görülen uyuşmazlıkların bile bu bölünmeyle açıklanmak istenmesine izin verecek ölçüde Doğu ve Batı Roma farklılıklar göstermektedir. Ancak kölelik düzeninin çözülüşünü ve feodalizmin doğuşunu yukarıda sözünü ettiğimiz gelişme ile açıkamak istediğimiz zaman Avrupa'nın doğusunda ve batısında farklı durumlarla karşılaşmamamız gerekirdi. Doğu Avrupa'da ileri gelen kişilerin Doğu soygununda daha ön sırada bulunmaları ve daha aktif olmaları nedeniyle feodalizmin en güçlü kök salması gereken bölge Doğu Roma toprakları iken aksi görülmektedir.

Yine eğer gerçekten bir toplumsal ve tarihi gelişme söz konusu ise yeni gelen bir aşamanın bir önceki aşamanın ortaya çıkardığı sorunlara çözüm getirmesi gerekir. Oysa yukarıdaki açıklamadan feodalizmin ancak Roma İmparatorluğu içinde gelişen koşulların bir kokuşması[21] olduğu sonucu çıkmaktadır.

Feodalizm, Batı için bazı sorunlara çözüm getirmektedir. Bu nedenle Batı gelişme çizgisi içinde köleliğe göre bir aşama oluşturmaktadır. Toplum türlerini tarihi olayların bir ürünü saydığımızı belirtmiştik. Köleliğin yıkıldığı ve feodalizmin ortaya çıktığı dönemde Batı tarihini belirleyen en önemli olay, yine Batılı tarihçilerin deyimi ile «*barbar istilası*»dır. Bu olay, aynı zamanda bize Roma'nın Doğu ve Batı olarak ikiye bölünmesini de açıklamaktadır. Dayanılmaz ve bir kasırga gibi esen Cermen ve Hun akınları önünde Batı bir bütün olarak çıkıp tüm varlığını yitirmek yerine küçük birimler halinde, her biri tehlikenin geçmesi sonunda gelecekte gelişecek çekirdekler biçiminde örgütlenmiştir. Yabancı kavimlerin akınları karşısında bir birimin yokolması Batı'nın sonu anlamını taşımayacaktır.

Doğu Avrupa değişik özellikler göstermektedir. Belli stratejik noktaları korumadan Batı'nın bu bölgede küçük birimler biçiminde varlığını sürdürmesi imkânsızdır. Bu nedenle bütün güçlerin stratejik noktaların savunulması için ortak bir örgütlenmeye girmesi gerekiyordu. Batı Avrupa'da feodal parçalanmaya tanık olunurken Doğu Avrupa'da Bizans İmparatorluğu kurulacaktır[22].

---

21 Bu nedenle bize Orta Çağ karanlıklar çağı olarak tanıtılmak istenmiştir.

22 Merkezi ve mutlak bir İmparatorluk.

Görüldüğü gibi feodalizm, Batı'nın kendi dışındaki toplumlarla olan çekişme ve çatışmasında aldığı özel bir biçimdir. Özel koşulların ürünüdür. Bu koşullardan soyutlayıp bütün Batı'ya yaygınlaştırmamız bile mümkün değildir. Bizans bu gelişmenin dışında kalmıştır. Feodalizm, belli bir bölge ve dönemde görülmüş tarihi bir olgudur. Benzetme ve yakıştırmalarla feodalizmi bütün dünya tarihine ve bütün ülkelere yaygınlaştırmak tarih gerçeklerine ters düştüğü gibi toplumların açıklamalarını tarih dışında aramak anlamına da gelmektedir.

Şaşırtmalara ve yanılgılara yol açan en önemli olay, feodalizmden kapitalizme geçişte bir ara dönemin bulunduğunun unutulmuş görülmesidir. Kapitalizm, feodalizmin kendiliğinden ve zorunlu olarak getirdiği bir sonuç değildir. Bu nedenle feodalizmden kapitalizme geçiş bütün Batı ülkelerinde eş zamanda gerçekleşmemiş ve değişik biçimler almıştır. Feodalizm tarih içinde belli bir görevi yerine getirmiş ve bu göreve temel oluşturan koşulların[23] ortadan kalkması ile anlamını yitirmiştir. Yeni koşullarda Batı için yeni olanaklar getiren burjuvazi bu olanakları gerçekleştirebilmek için kendi düzeni içinde gerekli ortamı hazırlamıştır. Bu nedenle de burjuva devrimleri tarihte yalnızca eskinin tasfiyesi biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Kısacası Osmanlı İmparatorluğunu feodal olarak nitelendirmek tarihi olaylara ters düştüğü gibi feodalizm ve Osmanlı İmparatorluğunun kendilerine özgü niteliklerinin gözden ırak tutulmasına da yol açmaktadır. Batı ile farklılık inkâr edilmez biçimde karşımıza çıktıkça feodalizmden de vazgeçilemediği için Osmanlı düzeni merkezi feodalizm olarak tanımlanmak istenmiştir. Oysa feodalizmle merkeziyetçilik asla uyuşmaz iki olaydır. Yine askeri feodalizmden söz edenler çıkmıştır. Gerçekte askeri olmayan feodalizm biçimine tarihte rastlanılmamaktadır. Bu nedenle bu olay kendi deyimleri ile Doğu feodalizmini ayıran bir özellik olamaz.

3 — ASYA TİPİ ÜRETİM TARZI

Toplumumuzun bugün karşılaştığı sorunların Batı'dan farklı oluşumuzla açıklandığına değindik. Ancak bu farklılık, sorun-

23 Batı üzerinde yabancı kavimlerin baskısı.

larımızın çözümlenmesi ve bu çözümlemede bizim toplum olarak kimliğimizi bulmamız konularında bizleri yeterince aydmlatmamaktadır.

Batı'dan farklı olduğumuz görüşünün günümüzde çeşitli çevrelerce söz ve oybirliği edilmişcesine ileri sürülmesini kendi tarihimize, kendi sorunlarımıza, bu sorunların çözümlenmesinde kendi olanaklarımız ve insanımıza daha fazla ilgi göstermemize izin verdiği için sevindirici buluyoruz. Kendi sorunlarımızın özelliklerini vurgulamak, bizler için ilgi çekicidir. Ancak sorunlarımızın çözümünü kendi güç ve olanaklarımız içinde aramak daha da ilgi çekicidir. Ve yine bu iki tutum birlikte olduğu zaman ancak bir önem ve anlam kazanmaktadır.

Toplumumuzun özelliklerini belirlemeye ve sorunlarımıza kendi gücümüze dayalı çözüm yolları aramaya çalışırken dikkat edilmesi gerekli bir konuyla karşılaşmaktayız. Biz toplumumuzun Batı'dan farklı olduğunu kanıtlamaya çalışırken aynı farklılığın Batı tarafınca da ileri sürüldüğünü görmekteyiz. Kısacası Batı ile olan farklılıklarımız yalnızca Doğu toplumlarının benlik ve kimliklerinin ifadesi olmamıştır. Batı da, aynı farklılıklara dayanarak kendisine yeryüzünde ayrı bir yer ayırmaktadır. Böylece kendi lehine elde etmiş bulunduğu ayrıcalıkları bu farklılıklara dayanarak Doğu'ya da kabul ettirmek istemektedir.

Batı'nın, Doğu'nun kendisinden farklı olduğunu ileri sürmesinin birinci ve başlıca nedeni, Doğu'ya sömürüşünü haklı göstermek tasası ve çabasıdır. Böylece sömürgeciliğinden hiç bir utanma ya da tedirginlik duymasına gerek kalmayacaktır. Batı tarafından bu farklılık ayrıca sömürgeci olarak gireceği ülkelerde kendisine yöneticilik ve bu başka tür toplumları uygarlaştırma görevini yükleyen bir farklılık olarak tanımlanacaktır. Başka deyişle bu, kendisine bir üstünlük kazandıran bir farklılıktır.

Doğulu toplumları Batı'nın bu üstünlüğünün değişmez ve mutlak olduğuna inandırabilmek için gerekli bütün propaganda olanaklarından yararlanılmakta ve her konu ve fırsatta Batı ile Doğu toplumları arasındaki farklılıkların altı çizilmekten geri kalınmamaktadır. Bu nedenle Batı ile olan farklılığımızı, dolayısıyla kendi benliğimizi inkâr bizim için ne denli bir açmaz ise Batı'nın üstünlüğünü kabul ve bu üstünlüğü doğrulamak anlamında bir farklılığı savunmak da o denli bir açmaz olmaktadır.

Batı'yı farklı göstermek, çoğu kez Batı'ya Doğu'da ve Doğulu bir toplum olarak bizde bulunmayan bazı üstün nitelikler yakıştırmak biçiminde anlaşılmıştır. Bu, Batı'yı tarihin ve insanlığın kaderinin tek belirleyicisi olarak görmenin bir sonucudur. Bu görüşe bağlı olarak insanlığın geleceğinin tek belirleyicisi Batı olacağına göre Doğu için Batı'yı taklit etmekten ya da bu mümkün olmazsa en azından Batı'daki gelişmeleri elden geldiğince yakından izlemekten başka bir çıkar yol kalmayacaktır[24].

Eğer eninde sonunda Batı gelişme çizgisine katılmış bulunuyor ya da karşımızda Batılılaşmaktan başka bir çözüm yoksa toplumumuzun geçmişte göstermiş olduğu bazı özellikleri üzerinde buncasına durmanın da bir yararı yoktur. Tarihte toplumların izlediği tek tip bir gelişme çizgisi vardır. Batı bu çizgide bizden ileride bulunuyor. Ya da tarihte toplumumuz belli bir döneme kadar değişik bir gelişme çizgisi izledikten sonra Batı çizgisine katılmıştır. Sorun bu çizgi üzerinde Batı'yı yakalamaktır. Görüldüğü gibi her iki açıklama da bizi aynı sonuca ulaştırmaktadır.

Konu üzerine daha yakından eğilmeden önce bir iki noktayı anımsamamızda yarar vardır. Böylece Doğu-Batı farklılıklarını anlayabilmemiz amacıyla bizlere önerilen kuramları kavrayabilmemiz daha da kolaylaşacaktır. Batı, kendi oluşumunu önce Yunan-Roma uygarlığı ve Hıristiyanlık ve sonra da çeşitli üretim biçimleri arasındaki diyalektik bağlantıyla açıklamaktadır. Ancak bu arada bütün günümüz uygarlıklarının, dolayısıyla Batı'nm da kaynağının Yakın-Doğu uygarlıkları olduğu gerçeği inkâr edilememektedir. Batı Yunan-Roma uygarlığını Yakın-Doğu uygarlıklarından bağımsız açıklayamamakta, kendi uygarlığının kaynağını ancak Doğu ile kurulmuş karşılıklı ilişkilerde bulabilmektedir. Yakın-Doğu uygarlıklarının günümüz uygarlıklarının temelinde bulunmasına karşılık günümüzde Yakın-Doğu uygarlıkları genel çizgilerde ve bazı kurum ve ilişkilerde

24 Bu nedenle de Türk tarihinin farklılıkları üzerinde duran bazı sosyolog ve iktisatçılarımız son dönemde Osmanlı İmparatorluğunun Batı gelişme çizgisine uymak zorunda kaldığını ve ancak kendi özellikleri sonucu bunda yeterince başarılı olamadığını ve «geri kalmışlığımızın» gerçek nedeninin de bu olduğunu ileri sürdüler (Divitcioğlu, Sencer, ...).

Doğu ülkelerinde tanınabilir olduğu halde Batı'da bu, mümkün olamamaktadır[25].

Günümüzde Batı, yeryüzünde gerçekleştirmeyi başardığı yeni ilişkiler içinde bütün Doğu ülkelerini tek bir etiket altında ele almak eğilimindedir. Batı için önemli olan kendisinin bu ülkelerle kurmuş olduğu ilişkiler olduğuna göre hiç bir Doğu ülkesinin bu ilişkileri etkileyebilecek gücü bulunmadığı sürece çeşitli Doğu ülkelerinin ayrı özellikleri önem taşımamaktadır. Ancak Doğu-Batı ilişkilerini etkileyebildikleri zaman kendilerine bu gücü kazandıran özellikleri ilgi konusu olacaktır.

Batı'da «Asya Tipi Üretim Tarzı» kavramı bu koşullarda doğmuş ve geliştirilmiştir. ATÜT kavramını ele alıp kullanırken yukarıda sözünü ettiğimiz olaylarla ilişkisini gözden ırak tutmamamız gerekmektedir. Aksi durumda Doğu toplumlarının özellikleri yerine daha çok Batı'nın bu toplumlara karşı tutumlarını öğrenmiş oluruz. Bu alanda ATÜT kavramının Batı düşüncesinde doğuş ve ilk kullanılışı kadar Batı'da geçirdiği serüven de bizim için aydınlatıcı olmaktadır. Günümüzde yeniden üzerinde durulmaya başlanmasına karşılık henüz bu serüveni bitmiş görünmemektedir.

Marxisme'in üretim biçimleri üzerine getirdiği, her şeyden önce üretim biçimleri arasında zorunlu ve üretim biçiminin kendisinde açıklamasını bulan bir geçiş bağının bulunduğu görüşüdür. Böylece biribirilerini izleyen üretim biçimleri dizisinde toplumları tarihi gelişme çizgileri ortaya çıkmaktadır. Ve ATÜT önce bu bakımdan bizler için ilgi çekici olmaktadır.

ATÜT, Marxisme içinde de büyük tartışmalara neden olmuştur. Stalin döneminde bu kavram mahkûm edilmiş ve beşli gelişme çizgisinin [26] bütün dünya tarihini açıklayabileceği ileri sürülmüştür.

ATÜT kavramını geliştiren ve Doğu toplumları üzerine Batı'da bilinenleri bu kavram içinde sistemleştirme çabalarına girişen

25 Gerçekte bu olay hiç de şaşırtıcı değildir. Günümüz Doğu ülkeleri, bütün uygarlıkların Yakın-Doğu uygarlıklarının gerçek mirascıları oldukları halde Batı Yakın-Doğu uygarlıklarının doğrudan mirascısı değildir. Kaynağı Yakın-Doğu uygarlıkları değil, bu uygarlıkların kendi dışındaki toplumlarla kurmuş olduğu ilişkilerdir.

26 İlkel komünizm, kölelik, feodalizm, kapitalizm ve sosyalizm.

Marx olmuştur. Konu üzerinde tek ve en önemli kaynak yine Marx'ın yazılarıdır. Ancak Marx'ın genel kuramı içinde ATÜT'ü nereye yerleştirdiğini ve bu kavramdan ne gibi sonuçlar çıkarılması gerektiğini kesin olarak belirtmemiş olması *marxisme* içinde de konu üzerinde tartışmaya izin vermiş ve hatta Stalin döneminde olduğu gibi söz konusu kavram yok sayılmıştır.

Marx, ATÜT'ü özel mülkiyetin yokluğu ve başta sulama işleri olmak üzere büyük kamu işlerini düzenleyen bu bürokratik bir kast aracılığı ile bütün üretimi denetleyen ve ürünün büyük bir bölüğüne el koyan güçlü bir merkezi Devlet ile tanımlamaktadır. Eski Çin, Mısır, Mezopotamya ve Hindistan uygarlıkları bu Devletlere örnek sayılmaktadır. Bu bilgiler, Batı'da eski zamandan beri yaygın olan *Doğu despotizmi* görüşüyle kaynaşmış ve bu görüşe kuramsal temel oluşturmaya başlamıştır. Günümüzde bazı Türk düşünürleri de ceberrut Devlet yakıştırmasıyla bu görüşü benimser göründüğü gibi ATÜT'ü son dönemde yeniden canlandıran Wittfogel, «Doğu Despotizmi» adlı kitabında bir suçlama aracı olarak kullanmıştır.

Görüldüğü gibi ATÜT kavramı içinde derlenen bilgiler çok belirgin uygarlıklarla ilgilidir[27]. Ancak özelliklerini dile getirdiği toplumlarla ATÜT arasında kesin bağlantı kurulmamış ve ATÜT'ü soyut bir kavram olarak değerlendirmekle yetinilmiştir.

Özelliklerini dile getirdiği toplumlar üzerine ATÜT'ün bizlere verdiği bilgiler çok genel bilgilerdir. En basitinden ilkokul kitaplarında bulunan bilgilerden daha değişik değildir. Bir yerde soyut bir kavram olarak kısır tartışmaların dışına çıkamayışının nedenlerinden birisi de budur. Fakat en azından özelliklerini dile gitirdiği toplumlarda öncelikle neyin altının çizilmesi gerektiğini bizlere göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Beraberinde getirdiği bu sorunlar yüzünden konuyu Türkiye'de ilk ve en geniş ele alan Divitçioğlu, ATÜT'ü çok belirgin bir biçimde belli uygarlıkları dile getirmesine karşılık tarihte ve mekanda kesin olarak saptanması mümkün olmayan ve çeşitli toplumlarda bazı eğilimleri daha iyi tanımamıza yarar, az çok *weberien* soyut bir model saymaktadır. Başka bir deyişle ATÜT her hangi kesin bir tarihi gerçeğin karşılığı değildir.

---

27 Doğu'nun su boyu ovalarında kurulu yerleşik tarım uygarlıkları...

Söz konusu kavram konusunda yöneltebileceğimiz bir başka eleştiri de, ATÜT'ün bize getirdiği bilgilerin Doğu toplumları sorunları ile ilgili gerekli ve zorunlu çözüm imkânlarını kendisinde taşıyamamasıdır. Her hangi bir Doğu toplumunu ATÜT olarak tanımlamakla ne içinde bulunduğu uygarlık düzeyine nasıl ulaştığını, ne de gelecekte hangi yönde ve ne tür bir gelişme göstereceğini daha iyi anlayabilmemiz imkânı olamamaktadır.

Bu durumda karşılaşılan bazı boşlukları doldurabilmek için ATÜT ile ilgili yeni öneriler ileri sürülecektir. Söz gelişi ATÜT insanlığın özel mülkiyete geçiş biçimlerinden birisi olarak tanımlanacaktır. ATÜT toplumlarında henüz daha özel mülkiyet oluşmamıştır ama ATÜT'ün bu yolda bir adım sayılması gerekmektedir. Özel mülkiyet, bilindiği gibi tarihte ilk kez ve bütün sonuçlarıyla Yunanlılıkta görülmüştür. Doğu ya da Batı, bütün uygarlıkları özel mülkiyete yönelmiş göstermekle, Batı'nın temelini oluşturan Yunanlılığın övgüsü yapılmaktadır. Engels de, özel mülkiyetin Yunanlılarda görülmesiyle insanlığın ilk kez kendi göbek bağını kestiğini öne sürerek bu övgülere candan katılmıştır.

Bu övgüler, üzerinde özenle durulması gereken büyük bir yanlışın ürünüdür. Mülkiyet de, bütün öbür toplum kurumları gibi gelişen toplumsal ilişkilerin ürünüdür. Uygarlıktan önce insanlar arası ilişkilerde görülen mülkiyetsizlik durumu, özel mülkiyetin bulunmaması nedeniyle[28] ortak mülkiyetle aynı şey sayılmıştır. Oysa gerçekte ortak mülkiyet, toplumda daha yoğun ve daha örgütlü ilişkiler gerektirir. İnsanlık tarihinde genel gelişme eğilimi ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçiş değil de mülkiyetsizlikten herhangi bir mülkiyet biçimine geçiş olduğunu anımsarsak ATÜT'ü özel mülkiyete geçiş biçimlerinden birisi saymakla yetinemeyeceğiz. ATÜT de, en azından Yunanlılıkla eş değerde insanlığın göbek bağını mümkün kesiş biçimlerinden birisidir.

ATÜT kavramıyla Doğu toplumları üzerine eldeki bilgilerin sistemleştirildiğini, ancak bu bilgilerin Doğu uygarlıklarının doğuş nedenlerini ve beklenir gelişmelerini açıklamaktan uzak olduğunu belirtmiştik. Açıklamadaki bu boşluk Doğu toplumlarında görülen mutlak durgunluk kuramıyla kapatılmak istenecektir. Mutlak bir durgunluk egemen olduğuna göre ATÜT toplum-

28 Ve Batı, herşeyde ölçü olarak özel mülkiyeti aldığı için.

larının ne türlü bir gelişme eğilimi taşıdıklarını açıklamaya da gerek kalmayacaktır.

ATÜT'le ilgili ve yine çelişkilerle dolu bir başka sav da ATÜT'ün kapalı köy ekonomisine dayandığı kuramıdır. Oysa öte yanda bu kapalı köy birimlerine dayanan ve gelirini bu birimlerden sağlayan merkezi Devletlerden söz edilmektedir. Yalnızca merkezi Devletlerin köy birimleriyle olan bu ilişkisi bile ATÜT köylerini kapalı ve kendi kendisine yeterli üretim birimleri saymamıza engeldir.

ATÜT kavramının Batı düşüncesinde gösterdiği gelişmelerle ilgili söyleyebileceğimiz son söz de, son yıllarda ATÜT'ün Batı-dışı bütün alan ve toplumlara yaygınlaştırılmak istenmesidir. Daha önceleri feodalizmi kapitalist olmayan her topluma yakıştırma eğilimine benzer bir tutumla karşı karşıyayız ATÜT, değişik toplumların özelliklerinin ortaya çıkmasına yardımcı olabileceği ölçüde ilgi çekicidir. Feodalizm kavramının kullanılışına benzer biçimde toplumların özelliklerinin gözardı edilip bütün Batı-dışı toplumların aynı etiket altında ele alınmasına yol açarsa ATÜT'ten beklenecek herhangi bir yarar olmayacaktır.

ATÜT ile birlikte Batı gelişme çizgisinin beşli aşamasının dışında kalan toplumların varlığı kabul edilince[29] iki tutumdan birisi zorunlu olmuştur. Ya Doğu toplumlarıyla ilgili yeni bir gelişme çizgisi oluşturmak ve bu çizginin genel yasalarını bulup çıkarmak ya da Batı'da görülen beşli aşamaya bir altıncısını[30] eklemek.

ATÜT kuramı kapsadığı toplumların doğuş nedenlerini ve gelişme yön ve eğilimlerini açıklamadığı için ATÜT'ten çıkarak Doğu uygarlıklarına özgü yeni bir gelişme çizgisi oluşturmak mümkün görülmediği gibi ATÜT konusu üzerinde duran yazarlardan hiç biri de böyle bir girişimde bulunmamış, ancak bozulma ve çözülmeden söz edilmiştir[31].

Takınılabilecek ikinci mümkün tutum, Batı'nın Yakın-Doğu uygarlıklarıyla inkâr edilmez yakın ilişkisine de bir açıklama getireceği için daha çok yandaş toplayacaktır. Batı'da ATÜT ile il-

29 ATÜT'ün sağladığı en önemli yarar bu olmuştur.
30 ATÜT.
31 Bozuk ATÜT, bozuk kerim Devlet.

gili tartışmalar başladığından bu yana konunun uzmanlığını üstlenen Godelier'nin bir önerisi bulunmaktadır. Beşli aşama eksiktir. Bu aşama dizisinde ATÜT'ü ilkel sınıfsız toplumla kölelik arasına yerleştirmek gerekmektedir. Böylece ATÜT karşısında bir tutum takınılabildiği gibi Yunan uygarlığı ile Yakın-Doğu uygarlıkları arasındaki ilişki de bir açıklamaya kavuşmaktadır.

Bu söz konusu tutum, gerçekte Doğu'yu daha da kesin ve bütün bütüne mahkûm etmektedir. Feodal ya da yarı-feodal yargısıyla Doğu toplumları Batı'nın üstünlüğünü kabule zorlanırken ATÜT ile kendi özel kimliğini kazanması bir yana gelişme çizgisinde daha da gerilere itilmektedir. Doğu toplumları feodal ya da yarı-feodal olmak bir yana daha kölelik çizgisine bile ulaşamamış, tarihin karanlıklarına saplanmış kalmış gösterilmektedir.

Batı kendi gelişmesini Doğu-Batı ilişkileri içinde gerçekleştirmiştir. Doğu'nun kendi gelişme çizgisini de ATÜT'ün kendi iç çelişkilerinden çok Doğu-Batı ilişkilerinde aramamız gerekmektedir. Oysa Batı, doğuşunda Doğu-Batı ilişkilerinin etkisini itiraf etse bile[32] sonraki gelişmesini kendi iç güçleriyle açıklamaktan yanadır. Bu tutumunu destekleyebilmek için Doğu'nun gelişmesini de Doğu-Batı ilişkilerinden soyutlanmış bir toplum yapısında aramaya bizleri zorlamaktadır.

Doğu uygarlıkları tarihte sanıldığınca durgun olmamıştır. Doğu-Batı ilişkilerine bağlı olarak belli bir gelişmenin içinde olmuştur. Ancak bu gelişme, temel üretim ve zenginlik kaynaklarını Doğu elinde tuttuğu için Batı'dakinin aksine büyük kesintilere uğramamıştır. Ve ayrıca eğer Batı'nın gelişmesi Doğu-Batı ilişkileri içinde açıklanabilirse Doğu'nun gelişmesini de doğal olarak aynı ilişkiler içinde açıklamak zorunda olacağımız unutulmamalıdır.

Toplumların tanımlanmasında Batı merkezciliğinden vazgeçtiğimiz anda Doğu toplumlarının da aralarında farklılıklar gösterdiğini görebiliriz. Oysa konuyu yurdumuzda tartışmayı açan-

32 Ayrıca Godelier, başlangıçta bile Doğu-Batı ilişkilerinin etkisini kabule yanaşmamaktadır. Godelier'ye göre Yunanlılıkla Doğu arasındaki ilişki karşılıklı ilişki değil Yunanlılıkla Doğu uygarlıklarının aşılmasıdır.

ların büyük çoğunluğu ATÜT şemasını Osmanlı tarihine uygulamak çabası içine girmiştir. Böylece ATÜT, Doğu'nun kendisini tanımak ve tanımlamak için değil, yalnızca kendisini Batı'dan ayırmak için kullanabileceği bir araç olmuştur. Bu durumda ATÜT'ü belli dönemlerde ve belli Doğu toplumlarını ifade eden bir model olarak sınırlamak ve tarih içine yerleştirmek gerekmektedir. Ancak böylece bazı somut tarihi gerçekleri dile getirebilecek, bizlere araştırmalarımızda yardımcı olabilecektir.

II

GÜNÜMÜZ TÜRK TOPLUMUNDA SORUNLAR

Görüldüğü gibi Türk toplumunun ve Türk tarihinin tanımlanabilmesi amacıyla öne sürülen çeşitli tanım ve kavramlar bulunmaktadır. Biz bu tanım ve kavramların kuşkuyla karşılanması gerektiğini ısrarla belirtmeye çalıştık. Bu durumda ne yapmamız gerektiği kaçınılmaz bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'de sosyoloji bilimi, bilim olmak onurunu kazanabilmesi için hiç bir biçimde içinde bulunduğu ve geliştiği toplumu tanımlamak ve sorunlarını saptamak çabasından vazgeçemez.

Bize önerilen ve elde bulunan tanım ve kavramların yetersizliğini savunduk. Aynı yoldan başka tanım ve kavramlar geliştirip yeni öneriler ileri sürmemiz elbet mümkündür. Fakat bu yolla daha başarılı sonuçlar elde edebileceğimiz yine tartışma konusudur.

Türk toplumu ve Türk tarihi üzerinde yalnızca günümüzde durulmamaktadır. Koca bir dünya İmparatorluğunu reddedip yeni Cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla en azından yapılan işleri doğrulamak için bu konular üzerinde durulmaya başlanmıştır. Buna karşılık eldeki tanım ve kavramların yetersizliği ancak günümüzde tartışma konusu yapılmaktadır.

Her tanım ve kavram güdülen amaca ve tasaya göre bir anlam kazanır. Amaç yalnızca Türkiye'nin Batı'dan farklı olduğu için ona yetişmesi ve dolayısıyla ona benzemesi gerektiğini kanıtlamak olunca daha önce kısaca sözünü etmiş bulunduğumuz tanım ve kavramlar pekâlâ yeterli sayılmıştır.

Tartışma, saptanan amaç ve tasalar üzerinde tereddütlerin belirmesiyle başlamıştır. Bu nedenle Türkiye ile ilgili yeni tanım ve kavramlar geliştirirken bu tanım ve kavramların hangi değişik tasalara yanıt vereceğini ve hangi değişik amaca hizmet edeceğini de bilmek zorundayız.

Unutulmaması gerekli bir başka konu da soyut kavramlardan çıkarak Türk gerçeğini değerlendirmek yerine Türk gerçeğinden çıkarak yeni kavamlar geliştirmenin tek geçerli yol olduğudur. Ve ancak böylece Türk gerçeğine uygun ve bu gerçeğin

sahip olduğu güç ve olanakların en iyi biçimde değerlendirilebilecek doğru ve geçerli amaçları saptayabiliriz.

Bütün bu saydığımız nedenler dolayısıyla toplum tarihi konusuna eğilmemiz gerekmektedir. Sosyoloji Türkiye'de belki başka hiç bir ülkede görülmeyen bir biçimde tarihle yakından ilişki kurmak zorundadır. Sosyolojimizin aydınlamak zorunda bulunduğu konulardan birisi de, Osmanlı toprak düzeni sorunudur. Bu zorunluluk biraz da Batı'nın toplumları kapitalizme göre ikiye ayırmak alışkanlığından kaynaklanmaktadır. Biraz sonra kısaca değineceğimiz gibi Marx da «kapitalizm öncesi üretim biçimi» başlığı ile çağdaş Batı toplumlarını bir yana bütün tarihi ve Batı-dışı toplumları bir yana koymakta bir sakınca görmemiştir.

Bugün yaygın görüşe göre toplumları değerlendirmede tek bir ölçü vardır. Ve bu ölçü, söz konusu edilecek herhangi bir toplumun belli dönem ve tarihte endüstri devrimini gerçekleştirmiş ya da gerçekleştirmemiş olmasıdır. Günümüzde toplumlar arası farklılaşmalar değişik görünüş ve biçim kazanmış olsalar bile bu farklılaşmaların son çizgide «*kapitalizme değişik tarihlerde geç*» ve «*kapitalizmde değişik hızla gelişme*» kuramlarıyla açıklanabileceği savunulmaktadır. Bu türden açıklamalar, konunun Batı'nın dünya görüşüne uygun biçimde ele alınışından başka bir şey değildir. Bütün bu açıklamalarda toplumların gelişmelerinde endüstri devrimi ve kapitalizm mutlaka sonuca ulaşılacak, kaçınılmaz bir amaç olarak tanıtılmaktadır.

Batı tarihinde Almanya örneği bu kuramların geniş yandaş kitleleri bulmalarına izin vermiştir. Almanya I. Dünya Savaşında kapitalizme gecikme ile girdiği, II. Dünya Savaşında ise savaşta yıkılmış endüstrisini yeniden kurmak zorunda kaldığı için geleneksel ve kökleşmiş kapitalist ülkelere karşı çıktığı görüşü savunulmaktadır. Almanya örneğinde Almanya'nın kapitalizme İngiltere'den sonra geçmiş bulunması Alman ekonomisinin üstünlüğü nedeni sayılmaktadır. İngiltere'de endüstri yatırımları eskimeye yüz tutarken bu yatırımlara gecikmeyle başlayan Almanya aradaki en son teknolojik yeniliklerden yararlanabilmek fırsatını bulacaktır.

Bu yüzyılın başından bu yana Doğu Avrupa'da görülen büyük kalkınma hızı da yine aynı kuram içinde açıklanmak istenmiştir. Rusya'da endüstrinin geri düzeyde bulunması nedeniyle

kalkınmanın büyük bir hıza ulaşabileceği öne sürülmüştür. Endüstri devrimini daha önce gerçekleştirmiş olan ülkeler, belli bir düzeyde bulundukları için aynı kalkınma hızına ulaşmalarına imkân olmadığı gibi gerek de yoktur. Rusya örneğine burada değinmeyeceğiz. Ancak endüstri alanında en son teknolojik yeniliklerden yararlanarak bir üstünlük elde eden Almanya'nın bu üstünlüğüne rağmen endüstri yapıları yaşlanmaya yüz tutmuş ülkeler önünde savaşta niçin başarı kazanamamış olduğu konusu bugüne değin henüz açıklanmamıştır.

Endüstri yapılarının yaşlanmaya yüz tuttuğu öne sürülen ülkeler dünya pazarları üzerinde tekellerini kurmuş ülkelerdir. Bu tekellerine dayanarak en son teknolojik yeniliklerden yararlanan bir endüstri ülkesi Almanya'yı alt etmeyi başarabilmişlerdir. Sözünü ettiğimiz kuramları ileri sürenler, en azından bu olay önünde endüstrileşme ile dünya pazarlarındaki egemenlik arasında bir bağlantı olup olmadığını kendilerine sorabilecekken buna yanaşmamaktadırlar. Oysa bu sorunlar üzerinde yapacakları araştırmalarla gerçeğe daha çok yanaşabileceklerdi.

Aksine Amerika Birleşik Devletleri'nin günümüz dünya ekonomisindeki yeri de aynı kuramlarla açıklanmaktadır. A.B.D. bugün dünya üzerindeki konumunu ekonomisinin gençliğine borçludur. Çeşitli kurulu ilişkilerde kökleşmiş çıkarları bulunmadığı için A.B.D. yeni koşullara kolayca ayak uydurabilmiştir. Bu da A.B.D.'ne endüstri devrimini daha önce gerçekleştirdikleri için Avrupa endüstri toplumlarında bulunmayan bir dinamizm kazandırmıştır.

Fakat bir yerde Almanya, Rusya ve A.B.D. örneklerinde görüldüğü gibi Batı toplumlarında endüstri devrimini gerçekleştirmede görülen gecikmeler bir üstünlük nedeni sayılırken öte yanda Doğu toplumlarında aynı gecikme bu toplumların *az-gelişmiş-lik*lerinin sorumlusu olarak gösterilmektedir.

Görüldüğü gibi söz konusu kuramlar, mutlak kurallar ve konumuzla ilgili çeşitli olaylar arasındaki zorunlu ilişkiler üzerine açık bilgiler getirmekten uzaktır. Verilen yargılar toplumlara göre değişmekte, karşılaşılan her durum için öbür örnekler üzerinde kaygılanmadan yeni açıklamalar getirilmektedir.

Endüstri devrimin gerçekleştirmede gecikmenin bazı toplumlarda belli bir üstünlüğe yol açarken öbür toplumlarda «*geri-kal-*

mışlığa» neden sayılması sonunda gecikmeden çok endüstri devrimiyle başlayacağı öngörülen değişmelere söz konusu toplumun yapısının bu değişmelere yeterince hazırlıklı olup olmadığı sorunu gündeme gelecektir. Ancak böylelikle aynı olayın değişik toplumlarda farklı sonuçlara neden oluşu bir açıklamaya kavuşabilecektir.

Türkiye için de aynı şey söz konusudur. Bu durumda Türkiye'nın sorunu eğer gerçekleştirmek bir zorunluluk ise endüstri devrimini zamanında ya da gecikmeyle gerçekleştirmekten çok bu işe koşulduğu zaman sahip olduğu toplum yapısı olmaktadır. Turkiye'yi günumüzde önce bu olay tanımlayacaktır.

Bu sozlerin içerdiği bir görüş, bir **yargı** bulunmaktadır. Bu yargı da bir toplumun gelişme ve kalkınmasının ancak böyle bir işe elverişli bir ortamda gerçekleşebileceğidir. Bu da bize endüstrileşmenin kendi başına toplumların yapılarına yön veren temel olay olmaktan çok içinde bulunduğu topluma göre belirlenen bir olay olduğunu göstermektedir.

Fakat endüstrileşme, mutlaka ulaşılması gerekli bir amaç olarak benimsendiği ve bu konuda hiç bir tartışma kabul edilmediği için sorun endüstri devrimini bir an önce gerçekleştirmek ve boylece gecikmeden çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak olduğu kadar kalkınmayı güçleştiren engelleri ortadan kaldırmak da olmaktadır.

Endüstri devriminin gerçekleşmesini sağlayacak, daha doğrusu bu devrimin getireceği yararların en geniş boyutlarına ulaşmasına izin verecek elverişli ortamı endüstrinin kendisinden önce hazır bulacağı toplum yapısında, başka deyişle toplumun kapitalizm öncesi tanıdığı üretim biçiminde aramamız gerekmektedir. Yine aynı biçimde gelişmeyi köstekleyen engeller de ancak bir toplumda kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin endüstriye yatkın olmamasının ürünüdür. Eski yapının bazı kalıntıları endüstrinin gerekli gelişmesine izin vermediği söylenecektir. Bilindiği gibi özellikle Doğu toplumlarında endüstrinin gelişmesi bir yerde eski ile yeninin çatışması olarak gösterilmektedir. Oysa Batı toplumları örneğinde görüldüğü gibi bazı koşullarda eski yapı endüstrinin gelişmesinde en büyük destekci olarak tanıtılmaktadır.

Bütün bu tartışmalar bizleri yine tarih konusuna yöneltecektir. Türk toplumunun karşılaştığı sorunlar doğal olarak Türk sosyolojisini tarih konularına itmektedir[1]. Sorun önce toplumumuzda geçmişin mirasını tanımak ve bu mirastan nasıl ve ne ölçüde yararlanacağımızı bilmektir. Yine tarihimizden hangi kalıntılar, canlılığını sürdüren geçmişin hangi izlerinin kalkınma girişimlerimizi kösteklendiğinin saptanması sorunu bulunmaktadır[2]. Kalkınma girişimlerini köstekleyen eski toplum yapısının izleriyle gereğince savaşabilmek için elbet bu izlerin aslını ve özünü bilmemiz zorunluğu vardır.

Toplumların geçmişteki yapılarıyla günümüz endüstri olayı arasında bu türden bazı kaçınılmaz ilişkiler kurmak ve bu ilişkilerle ilgili genel kurallar ileri sürmek; belli bir varsayıma dayanmaktadır. Bu varsayım da toplumların mantık gereği ve zorunlu olarak tek bir gelişme çizgisi izledikleri ve bu çizgi içinde belli aşamalardan geçtikleri savından başka bir şey değildir. Bu gelişme çizgisin zorunlu ve mantıki saydığımız anda başta bizlere sorunların açıklanması için mutlaka tarihe başvurmak gerekir görünmesine karşılık aksine tarih araştırmaları önemlerini yitirmektedir. Soyut bir bilime dönüştürülen ekonomi gelişme çizgisi içinde toplumların geçtikleri ve geçmek zorunda oldukları aşamaları tek başına açıklayabilmektedir.

Sayıları konusunda kesin bir oybirliği olmasa bile çeşitli aşamalardan günümüze kadar gelen tek bir gelişme çizgisi saptanmıştır. Üstelik bu aşamalar bugün karşılaştığımız sorunlara bir yanıt getirmek amacıyla biraz önce de değindiğimiz gibi «*kapitalizm*» ve «*kapitalizm öncesi*» olarak bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Fakat burada üzerinde özenle durulması gereken nokta, bu sınıflandırmanın aynı anda bir değer yargısını da içermesidir. Bu sınıflandırmada gerçek ölçü endüstri devrimidir ve endüstri olayına özel bir önem ve değer yakıştırılmaktadır. Bu sınıflandırmada insanlık tarihi milattan önce ve milattan sonra ayırımını andırır bir biçimde iki ana başlığa ayrılmaktadır. En-

---

1 Tarih, Türk sosyolojisinde yalnızca özel merak konusu değildir.

2 Geçmişin bütünüyle suçlanılamayacağını, bazı durumlarda geçmişin uzun süre varlığını koruyabilmesinin endüstriye bir gençlik, bir dinamizm kazandırdığı görüşünün ileri sürüldüğüne daha önce değinmiştik.

düstri devrimi insanlık tarihinde acaba toplumları kesin ve aşılmaz çizgilerle ikiye ayırabilecek bir önemi tek başına bünyesinde taşımakta mıdır?

Endüstri, aynı zamanda kapitalizmi tanımlayan olay sayılmaktadır. Toplumlar arasında ve tarihte kapitalizm öncesi ve kapitalizm olarak ikili bir ayırıma gidildiğine ve bu ayırımda ölçü endüstri devrimi olduğuna göre endüstri aynı anda kendiliğinden kapitalizmi tanımlayan temel olay olmaktadır. Ancak endüstri kapitalizmle başlayan bir olay değildir. Kapitalizmden önce de endüstri vardır. Endüstrinin günümüzdeki gelişmesi, başlangıçta görülen endüstri olayının varlığını ortadan kaldırmaz. Bu konuda en fazla öne sürülebilecek olan kapitalizmin kuruluşundan bu yana endüstrinin büyük bir gelişmeye tanık olmasıdır. Bu durumda kapitalizmi başlatan önemli değişikliğin ne olduğu sorusu karşımıza çıkmaktadır.

Kapitalizmi başlatan, daha önce de bulunması nedeniyle endüstri olayının kendisi olamaz. Ancak verilen adlarıyla kapitalizm öncesi ve kapitalist üretim biçimlerini yakından incelediğimiz zaman endüstri olayının ön düzeye çıkmasına yol açan olayın endüstride oluşan ilişkilerin belli bir tarihte toplumda egemen ilişkiler niteliğini kazanması olduğunu görmekteyiz.

Bu durumda toplumları ve tarihi kapitalizm ve kapitalizm öncesi olarak ikiye ayırdığımıza göre kapitalist olmayan[3] bütün toplumlarda egemen ilişkilerin endüstri dışı kesimlerde olduğu da doğal olarak kendiliğinden kabul edilmektedir. Kesimlerin genel olarak üçe ayrılması[4] ve endüstri kesiminin konu dışı bırakılması sonucu hizmet kesiminin doğrudan zenginlik üreten bir kesim olmaması nedeniyle kapitalizm-öncesi denilen toplumlarda egemen ilişkilerin oluştuğu kesim, ancak tarım kesimi olabilecektir. Kapitalizm-öncesi olarak adlandırılan toplumlarda endüstri kesimi bulunsa bile tarım kesimine bağlı kalmaktadır.

Bir toplumda egemen ilişkiler nedir diye sorduğumuz zaman bu durumda toplumların tanımlanmasında baş rolü oynayan, gelişmelere yön veren ilişkiler olarak yanıtlamamız gerekmektedir. Ve yine bu açıklamalarda egemen ilişkilerin belli bir kesimin sı-

3 Onların deyimiyle kapitalizm öncesi.
4 Tarım, endüstri ve hizmet kesimleri.

nırını aşmaması gerektiği de öğretilmektedir Ancak egemen ilişkiler giderek başka kesimleri de etkisi altına alabilmektedir. Günümüzde tarım kesiminde kapitalist üretim ilişkilerinin giderek egemen oluşu bu gelişmeye örnek olarak gösterilmektedir. Ve yine böylece Doğu toplumlarında endüstri kesimi bulunmasına karşılık eski toplumsal ilişkilerin egemenliğinin bu kesimde de sürdüğü öne sürülebilecek ve Doğu toplumlarının «*az-gelişmişliğine*» bir açıklama getirilebilecektir.

Egemen ilişkilerin bir toplumun asıl zenginliğini sağlayan üretim kesiminde oluşması doğaldır. Ve kapitalist ve sosyalist toplumlar dışında bütün toplumların asıl zenginliğini tarım üretimi oluşturmaktadır. Bu koşullarda söz konusu toplumları tanımlayan egemen üretim ilişkilerinin tarım kesiminde ortaya çıkan ilişkiler olduğu sonucu çıkarmamız kaçınılmaz olmaktadır.

Geçmişin bazı durumlarda endüstri devrimine elverişli bir ortam hazırladığına ve bazı durumlarda ise geçmişin kalıntılarının endüstrileşmeyi engellediğine değinmiştik. Günümüz endüstri toplumları aynı anda Batı toplumları olması ve bütün Batı toplumlarının kapitalizmden hemen önce feodal aşamayı tanımış bulunması sonunda kapitalizm feodalizmin doğal ürünü olarak değerlendirilmektedir. Buna karşılık Türkiye'nin endüstri alanındaki gelişmesinde aynı başarıya ulaşamamasına ve bugün de «*az-gelişmiş*» ülkeler arasında sayılmasına bakarak toplumumuzun endüstri devrimini gerçekleştirmek istediği ortamın feodal düzen olmadığı sonucunu çıkarmamız kaçınılmazdır. Aksi durumda günümüzde görülen güçlüklerle toplumumuzun karşılaşmaması gerekirdi.

Günümüz Türk toplumunun feodal bir düzen üzerine kurulu olmadığını kabul etmek bir zorunluluk olmasına karşılık öte yandan endüstri ve endüstri kesiminde egemen üretim ilişkilerinin bütün toplumlar için kaçınılmaz bir amaç sayılması dolayısıyla geliştirilen ve bütün toplumlar için geçerli sayılan tek tip gelişme çizgisi bizde de feodalizmin mutlaka yaşanmış olmasını öngörmektedir. Bu çelişki önünde bazı yazarlar Türkiye'de feodalizm olduğu, ancak bu feodalizmin kapitalizme yol açmaz başka bir feodalizm olduğunu ileri sürmüşlerdir. Oysa «*kapitalizm-öncesi*» diye anılan bu dönemin kapitalizme elverişsiz olması, bu döneme yakıştırılan adla değişmeyecektir.

Bugünkü Türkiye'nin üzerine kurulduğu düzen üzerine sürdürülen bu tartışmalara bir açıklık getirebilmek için yakın tarihimize eğilmek zorundayız. Türkiye'nin bugün devralmış olduğu yakın miras Osmanlı İmparatorluğu'dur Osmanlı konusunda bazı yargılar bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalizm-öncesi bir düzen olduğu baştan varsayılmaktadır. Tartışma Osmanlı İmparatorluğu'nun feodal bir düzene mi, yoksa ATÜT ya da başka bir düzene mi dayandığı konusunda sürdürülmektedir.

Ancak daha baştan sormamız gereken bir soru Osmanlı İmparatorluğu gibi bir Devlet'in yalnızca tarım üretimiyle tanımlanamayacağıdır. Yine örnek vermemiz gerekirse tarihte göçebe İmparatorlukları nasıl açıklanabilecektir? Tarım üretimi ile mi? Bu, imkânsız görünmektedir. Ya da göçebe üretimi ile mi? Bu İmparatorlukların kararsız oluşları, çabuk dağılmaları belki göçebelikle açıklanabilir. Ancak göçebe üretiminin çapıyla göçebe İmparatorluklarının boyutları arasında herhangi bir bağlantı kurabilmemiz imkânsızdır.

Gerçekten Doğu toplumları arasında tarihte tarım İmparatorlukları ile karşılaşmaktayız. Bunlar Mezopotamya, Mısır, Hindistan Çin'de kurulmuş olan İmparatorluklardır. Ancak bu tarım İmparatorlukları ile özel koşulları içinde Osmanlı İmparatorluğu arasında ne türden bir yakınlık kurabiliriz? Görüldüğü gibi bütün bu sorular bizi Osmanlı'da toprak düzeni konusuna eğilmeye itmektedir.

A — KÖY SORUNU

1 — OSMANLI TOPRAK DÜZENİ

Türk toplumunun çeşitli bakımlardan Batı toplumlarına benzememesi, karşımıza çözülmesi gerekli bir çok sorun çıkarmaktadır. Bu sorunların çözümlenmesi girişimlerinde çoğunlukla konuları Batı ölçüleriyle ele almak yolu seçilmiştir. Oysa Osmanlı İmparatorluğu kendi özellikleri ve yasaları içinde tanımlamak zorunluğu vardır.

Osmanlı İmparatorluğu her şeyden önce siyasi bir kuruluştur. Buna karşılık toplum bilimleri ve bu arada sosyoloji, konu olarak siyasi kuruluşlarla değil de toplumlarla ilgilenmeyi yeğ tutuyorlar. Toplum bilimlerinde siyasi kuruluşlar, ancak bağlı oldukları toplumlara göre ve dolaylı olarak tanımlanmaktadır.

Toplumların araştırma birimi olarak seçilişinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bu nedenlerin belki de birincisi, toplumları tanımlamak için denenmiş ve üzerinde geniş bir oybirliği sağlanmış bir yolun varlığıdır. Siyasi kuruluşların nasıl tanımlanabileceği tartışmaları sürerken toplumların üretim uğraşlarıyla tanımlanabileceği görüşü benimsenmiştir[5]. Toplumları tanımlamakta üretim uğraşlarının ölçü olarak seçilmesinin bazı üstünlükleri tartışılmaz. Üretim uğraşları, üretim ilişkilerini ve dolayısıyla toplumsal ilişkileri de içermektedir. Üretim uğraşları toplumun zenginliği, başka deyişle gücü üzerinde bize bir fikir verebildiği gibi konuyu sınırlandırabilmemize de yardımcı olmaktadır.

Bir siyasi kuruluş olarak Osmanlı İmparatorluğunu üzerinde kurulduğu toplumdan çıkararak tanımlama konusunda bazı sorunlarla karşı karşıya gelmekteyiz. Biz Osmanlı Devleti vardır. Ancak bir Osmanlı toplumundan söz etmemiz güçtür. Yüzyıllar boyunca çeşitli ve biribirinden tümüyle farklı toplumlar Osmanlı İmparatorluğu'nda birarada yaşamıştır. Bu yüzden Osmanlı toplumundan neyin anlaşılması gerektiği kesinlikle belirlenememektedir.

Bu durumda bazı güçlükleri yenebilmek amacıyla Osmanlı yerine Türk toplumu konulmak istenmiştir. Fakat bu kez de Osmanlı İmparatorluğu ile Türk toplumunu farklı kategoriler olarak karşı karşıya getirmek yanlış ve tersliğine düşülmektedir. Ayrıca Ziya Gökalp örneğinde açıkca ortaya çıktığı gibi siyasi değil toplumsalla açıklamak kaygısının bir ürünü gibi görünen bu seçimin kendisi de siyasidir. Üstelik Osmanlı ile Türkü biribirinden ayırınca yukarıda sözünü ettiğimiz sorun da anlamını yitirmektedir. Bugün karşılaştığımız güçlüklerin bir bölümü Osmanlı mirası olduğu gibi bu güçlükleri aşabilmemiz için gerekli gücü de yine aynı mirasta bulabileceğiz. Osmanlıyı araştırma konusu dışında bırakınca ne aradığımız da soru konusu olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğunda üretim ilişkilerinin incelenmesine hiç bir biçimde karşı değiliz. Elbet bu tür incelemelerden çok şey öğrenebiliriz. Fakat bu incelemelerden elde edilecek bilgilerin kullanılış alanlarının ve olanaklarının doğru saptanabilmesi için bazı soruların baştan bir aydınlığa kavuşması gerektiğine de inanıyoruz. Osmanlı İmparatorluğunda üretim uğraşlarını ta-

5 Toplumların tanımlanması konusuna tartışmalarımızın başında da değinmiştik.

nımlayabilmek ve bu tanımlardan gerekli sonuçları çıkarabilmek için önce söz konusu dönemde üretimde egemen ilişkilerin doğru saptanması zorunluluğu vardır. Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi bu konuda geliştirilmiş kuramlardan edindiğimiz bilgilere göre söz konusu dönemde toplumlara niteliklerini kazandıran ilişkiler, tarım kesiminde oluşan ilişkilerdir.

Osmanlı Devleti, bir Dünya İmparatorluğudur Bu durumda Osmanlının bir tarım İmparatorluğu olarak nasıl tanımlanabileceği sorusu karşımıza çıkmaktadır. Acaba Osmanlı İmparatorluğunun gerçek zenginlik kaynağını tarım mı oluşturmaktadır? Tarihte Doğu Devletleri arasında gerçekten tarım uygarlıkları olan Devletler bulunmaktadır. Osmanlıyı söz gelilşi bu tarım uygarlıklarından birisi olan Çin ile bir tutabilir miyiz? Bu sorulara olumlu yanıt verebilmek gerçekten güçtür.

Çin, Doğu'nun yerleşik tarım uygarlıklarından birisi ve başlıca örneğidir. Bu uygarlıklar, tarihte ATÜT açıklayıcı modeliyle tanımlanmaktadır. Aynı modelin öbür örnekleri Mısır, Mezopotamya, Hindistan uygarlıklarıdır. Bu örnekleri genel ATÜT modeli içinde ele almak, karşılaştırmak mümkündür. Oysa bu Doğu tarım uygarlıklarından Mısır, uzun süre Osmanlı İmparatorluğunun eyaletlerinden yalnızca biri olmuştur. Yine Mısır İmparatorluğun ağırlık merkezi olmadığı gibi İmparatorluğa yön veren ilişkilere de kaynaklık etmemiştir. Bu nedenle Osmanlı en azından Mısır ve artı başka şeylere eşittir.

Bir siyasi kuruluş olarak ele aldığımız zaman Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım ve tarım üretiminin önce bir yasalaştırma konusu olduğunu görüyoruz. Devletle üretim arasındaki ilişki vergi ilişkisinin dar sınırları içinde kalmaktadır. Devlet, ancak vergi kaynaklarını yakından tanımak ve denetleyebilmek için tarımla ilgilidir. Ve bu tutumun doğal bir sonucu olarak Osmanlı döneminden elimizde değerlendirebileceğimiz kaynakların başında öncelikle vergi defterleri ile tarım ve toprak kanunları bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kesiştiği tek bir toplum olmadığı gibi bir Devletin asli görevleri arasında sayılan yasalaştırma işlemlerinde de, tarım ve üretimi ilgilendiren konularda bir birlik bulunmamaktadır. Söz gelişi yine aynı örneği ele alırsak Mısır ayrı yasalarla yönetilmektedir. İmparatorluk içinde çeşitli üretim bölgelerinin ayrı ayrı yasalarla yönetilmesi, acaba bu böl-

gelerde egemen olan değişik üretim ilişkilerinin bir yansıması olarak kabul edilemez mi?

Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu uzun yüzyıllar varlığını sürdürebilmiş bir İmparatorluktur. Her toplumsal varlık gibi Osmanlı İmparatorluğu da tarihi koşullara bağlı olarak zamanla çeşitli değişikliklere uğramıştır. Bu nedenle tek tip bir Osmanlı modeli hem alan, hem de zaman içinde yoktur. Bu durumda Osmanlı modeli olarak hangi dönem ve hangi bölgedeki üretim ilişkilerini incelememiz gerekmektedir?

Osmanlı İmparatorluğu'nda alan içinde görülen bu çeşitliliği bölgelerin özel üretim koşullarının bir yansıması olarak kabul edersek iktisadi tarihimizi Osmanlı kategorisinden bağımsız ele alabilmemiz de mümkün olmaktadır. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu, eğer üretim ilişkilerinin bir yansıması ise değil üretim uğraşlarının açıklanmasında yardımcı olmak, kendisinin bir açıklamaya kavuşabilmesi için üretim ilişkilerinin çözümlenmesi gerekecektir.

Osmanlı İmparatorluğu her şeyden önce bir dünya İmparatorluğu ve siyasetidir. Ve bu nedenle dünya koşullarından ve tarihi gelişmelerden bağımsız değildir. Kuşkusuz dünya koşullarındaki tarihi gelişmelere bağlı olarak bazı değişikliklere uğramıştır. Ve değişen dünya koşullarına ve bu değişmeler önünde bir dünya İmparatorluğu olarak takınacağı tutuma göre iç düzenlemeleri de yeniden ayarlama yoluna gitmiştir. Bu düzenlemeler[6], yalnızca tarım çerçevesi içinde oluşan ilişkilerin sonucu olmaktan uzaktır.

Bu saydığımız özellikleri göz önünde tutmak kaydıyla Osmanlılığın özellikle tarım kesimindeki ana çizgilerini araştırmaya girişelim. Osmanlılığın birinci özelliği Devlet'in ve üretim ilişkilerinin kesinlikle biribirinden ayrılmış olmasıdır. Ve ancak böylece siyasi düzeyde Osmanlı İmparatorluğunda görülen merkeziyetçiliğe karşılık Mısır'ın ve başka bölgelerin[7] ayrı yasalarla yönetilmeleri bir açıklamaya kavuşabilir.

Devlet yönetim ilişkileriyle üretim ilişkilerinin biribirilerinden kesin çizgilerle ayrılmış olması, Osmanlıda toplumun askeri sınıf ve reaya sınıfı olarak ikiye bölünmesine yol açmıştır. Amerikalı yazar Lybyer'in «*askeri kurumlar*» ve «*müslüman kurum-*

6 Yasama işleri ve vergilendirme düzeni.
7 Üretim merkezleri.

lar» olarak geliştirdiği kuram da bu bölünmeye dayanmaktadır. Osmanlı'da Devlet örgütünün yanında millet örgütlerinin bulunması durumu daha da iyi özetlemektedir. Osmanlı'da bu kesin bölünmenin yanında ortaya çıkan iki kesimin biribirilerine karışmaları da engellenmiş bulunmaktadır. Söz konusu düzen içinde üretim güçleri, siyasi alanda etkinliklerinin sınırlılığına karşılık üretim uğraşlarında bazı kayıtlamalar dışında bağımsızlıklarını geniş ölçüde koruyabilmişlerdir.

Devletle bu tür bir ilişki içinde bulunan üreticiler, Osmanlıda *reaya* adıyla anılmaktadır. Reayanın sözcük anlamı sürüdür. Devlet de bu sınıfı sütü sağılacak, yünü alınacak bir sürü olarak görmektedir. Kısacası Osmanlı İmparatorluğunde reaya Devlet'e vergi ödemekle yükümlü sınıfların topuna verilen addır.

Başta da belirttiğimiz gibi üretim uğraşlarında reaya, üretici olarak geniş bir bağımsızlığa sahiptir. Ancak Devlet, kendisine bağlı bu üreticilerin bir ekonomik sınıf olarak karşısına çıkmalarına izin verecek bir özerkliliği kazanmamalarına da büyük özen göstermektedir. Bu nedenle de en önemli üretim aracı ve en büyük zenginlik kaynağı olan[8] toprağın mülkiyeti kesin biçimde Devlet'e aittir. Buna karşılık Devlet'in de siyasi güç olarak üretime karışması hiç bir biçimde söz konusu değildir. Bu yüzden toprağın mutlak tasarruf hakkı, belli koşullar altında doğrudan doğruya toprağı işleyen üreticiye bırakılmıştır.

Böylece Devlet'in üretimdeki rolü ve karışması belli görevlerle sınırlandığı gibi üretici köylünün de siyasi iktidarı çekişme konusu yapabilecek bağımsız bir köylü-üretici sınıf olarak örgütlenmesine izin verilmemektedir. Köylünün birey ya da sınıf olarak siyasi iktidara ortak olabilecek bir güce erişmemesi için toprak taki tasarruf hakkı da doğrudan doğruya kendisinin işleyebileceği ve kendi geçimini sağlayacak bir alanda sınırlandırılmaktadır.

Devlet'in üretim alanındaki rolü ve denetimi belli görevler çerçevesinde biçimlenmekte ve kayıtlanmaktadır. Aynı anlayış içinde köylünün üretim içindeki ve Devlet'le olan ilişkilerinde yeri, belli görevler çerçevesinde tanımlanmaktadır. Üreticinin üretim yapması Devlet'e karşı bir görevi olmaktadır. Bu nedenle köy-

8 Dönemine göre.

lü olmasına karşılık üretim uğraşlarına katılmayan kişi «*çift bozan resmi*» ödemeye mecbur tutulmaktadır.

Devlet, kendisi için en düzenli ve en geniş vergi kaynağını oluşturduğu için tarım kesiminde üretimin sürekliliği ile yakından ilgilidir. Yine aynı nedenle toprağın tarıma açılmasına çaba göstermiş ve bu kaygıyla uzun yüzyıllar «*toprağı şenlendirme*» siyasetini yürütmüştür. Devlet, üreticiye karşı kendi tanımında olan bütün görevleri titizlikle yerine getirmeye özen gösterirken reayanın da üretici olarak kendi görevlerini yapmasını beklemiş ve istemiştir.

Devlet'in tarım kesimindeki görevlisi «*timarlı sipahi*»dir. Yukarıda sözünü ettiğimiz ayırıma uygun olarak askeri sınıftandır. Köy içinde konumu doğrudan göreve, Devlet görevlerine bağlıdır. Köy topluluğu içinde görevinin gerektirdiği ayrıcalığın dışında hiç bir ayrıcalığa sahip değildir. Bu ayrıcalıklar da hiç bir koşulda kişisel olmamış, görevle kayıtlı kalmıştır. Üreticinin nasıl Devlet işlerine katılması hoşgörülmüyorsa aynı biçimde timarlı sipahinin de üretim uğraşlarına herhangi bir biçimde girmesine izin verilmemiştir. Bir yerde Devlet yetkileriyle donatılmış sipahinin ek olarak yerel üretim çıkarlarının sözcülüğünü de üstlenmesi kendisini Devlet için ürkülecek bir güç yapabilirdi. Merkezle eyalet askerleri çekişmesi Osmanlı tarihinde görülmüştür. Ancak bu çekişme kapı içindeki bir boğuşma olmuştur. Hiçbir biçimde kapıyla üretim güçlerinin çekişmesine araç olmamıştır.

Üretimin belli özgürlüğü ve yine belli bir bağımsızlık içinde örgütlenebilmesine karşılık Devlet'in üretim uğraşları önündeki tutum birliği, henüz ekonomik alanda gerekli koşulların bulunmamasına rağmen Osmanlı İmparatorluğunda ileri düzeyde bir merkeziyetçiliğin doğmasına ve içinde barındırdığı çeşitli ve ayrı nitelikteki toplumlara karşılık siyasi birliğin sağlanmasına yol açmıştır.

Söylediklerimizden çıkarak Osmanlı toprak düzenini ana çizgileriyle özetlemek istersek Osmanlı Devlet düzeninin güveni sağlamayı ve askeri görevleri üstlenmiş olduğunu ve böylece üreticinin en elverişli koşullarda ve özgürce üretim uğraşlarına kendilerini vermelerini sağladığını söyleyebiliriz[9]. Güvenlik ve dü-

9 Elbet bütün bu söylediklerimiz ve çıkaracağımız sonuçlar da kendi başlarına tartışma konusudur.

zen, o dönem tarihi ortam göz önünde tutulursa en önemli üretim koşulları arasındadır. Devlet bu koşulları sağlamakla üretime önemli bir katkıda bulunmaktadır. Tarım kesiminde elde edilen ürün yalnızca üreticinin kendi çabası değil, aynı zamanda Devlet katkısının da bir sonucu olmaktadır.

Böylece Osmanlı İmparatorluğunda tarımdan alınan vergiyi de çözümleyebilmemiz mümkün olacaktır. Devlet, tarım alanında bir görevi, bir katkısı olan bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Ve yerine getirdiği bu görev karşılığı elde edilecek üründen kendisine doğal olarak düşen payı istemektedir. Devlet bu vergiyi gerçekten hak edebilmek için üreticinin kendi görevlerine karışmamasına özen göstermektedir. Aksi durumda Devlet görevlerini kendileri de yürütebilen üretim güçleri kendi dışlarında bir Devlet'e gerek duyup vergi ödemeyeceklerdir. Devlet de kendisi üretime katılmayacaktır. Başka deyişle üretimin düzenli yürütülmesinden kendisinin doğrudan çıkarı bulunmayacak ve böylece yalnızca reayanın çıkarı için sürdürdüğü bu hizmetleri karşılığında reayadan vergi isteyebilecektir.

Osmanlı İmparatorluğu aynı zamanda bir Dünya Devletidir. Tarımdan gelen vergilerin büyük bir bölümü bir Dünya Devleti siyasetinin yürütülmesi uğruna harcanmaktadır. Bu durumda Osmanlı tarımı ile dünya siyaseti arasındaki ilişkileri de bir aydınlığa kavuşturmak gerekmektedir. Güvensizlik yalnızca ülke içindeki kargaşalıkların sonucu değildir. Osmanlının Doğu üretimine asıl katkısı, Batı'nın Doğu soygununa engel olmaktır. Ve Osmanlı İmparatorluğu esas Doğu-Batı ilişkilerindeki bu rolüyle bir Dünya Devleti olmaya hak kazanmıştır.

Böylece kaba taslak da olsa Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili tarım ilişkilerini de kapsayan bir açıklayıcı model elde edebileceğiz. Bu model görüldüğü gibi üretimde görülen gelişmelerden bağımsız bir Devlet görev anlayışının ürünüdür. Elbet burada söylenenler ve çıkarılan sonuçlar Osmanlıyı en genel çizgileriyle kavrayabilmek yolunda yürütülen çabaların ürünüdür. Bu nedenle söz konusu model zaman içinde mutlaka bazı değişikliklere uğrayacaktır. Ancak önce bu değişiklikler Devlet'in üretim karşısındaki ana tutumunda önemli farklılıklara yol açacak boyutta olmamıştır. İkincisi bu değişiklikler üretim ilişkilerinde değil öncelikle dünya siyasetinde görülen gelişmelerin ürünü olmuştur.

Bu durumda baştaki sorumuzu yeniden sormamız gerekmektedir. Günümüz toplumumuzda geleceğimizi kayıtladığını söylediğimiz Osmanlı mirası nedir? Yeniden belirtelim Osmanlı üzerinde herhangi bir yargıda bulunmadan önce çeşitli yanılgıları engellemek için günümüz toplumunun gerçek amaçlarını doğru saptayabilmemiz gerekmektedir.

Osmanlı mirası hiç bir zaman ATÜT mirası olmamıştır. Baştan beri ısrarla belirtmek istediğimiz gibi Osmanlı İmparatorluğu iktisadi alana müdahaleden özenle kaçınmıştır. Oysa ATÜT, her şeyden önce Devlet'in özellikle tarım kesimine suni sulama işleriyle yaptığı müdahalelerle tanımlanmaktadır.

Osmanlı mirasını feodalizm olarak da niteleyemeyiz. Feodalizm savunma durumuna geçmek zorunda kalan birimlerinin her çeşit tehditten uzak kalabilmek için kendilerini dış ilişkilerden soyutlayıp küçük ve kapalı birimler biçiminde örgütlenmesidir. Osmanlı İmparatorluğu ise bir Dünya İmparatorluğu olduğu gibi tarihte merkeziyetçiliğin de en parlak örneğidir. Bugün Türkiye'de sorun tarihimizin övgüsünü yapmak değildir. İçinde bulunduğumuz zorluklara çözüm bulmaktır. Zorlukların başında ise bir endüstri toplumu, daha açıkcası kapitalist toplum olmayışımız gösterilmektedir. Ancak endüstrileşme Batı toplumlarının yakın geçmişlerinde feodalizmi eksiksiz biçimde tanımlarının kendilerine bahşettiği bir ayrıcalık değildir.

Osmanlı İmparatorluğu, bir dünya siyasetidir. Karşılaştığımız sorunların kaynağı bu siyasetin içinde bulunduğu gibi çözümlerini de önce bu siyasette aramamız gerekmektedir. Karşı siyasetin sözcülerinin günümüzde daha güçlü olmaları[10] Osmanlılığın doğrularını yanlışa çeviremediği gibi sorunlarımızın çözümü de başkalarını taklide çabalamak yerine çıkarlarımıza en iyi karşılık veren bir siyasete sahip çıkmakta bulunmaktadır.

2 — GÜNÜMÜZDE KÖY

Osmanlı döneminde köy düzeni ve tarımda oluşan ilişkiler, tarihin günümüze aktardığı mirası tanımamız bakımından ne denli önemliyse günümüz Türkiye'sinde köy, toplumsal sorunla-

10 Bu güçleri de yalnızca kendi siyasetlerinin günümüzde kazandığı üstünlükten kaynaklanmaktadır.

rımızın kökenini ve toplum olarak gücümüzü yakından tanımak açısından o denli önemlidir.

Bu nedenle köy sorunu Türkiye'de sosyolojiyi yakından ilgilendiren çok yönlü bir sorun olmuştur. Tarihte köy kesiminde oluşan ilişkiler kadar günümüz köyü de Türk sosyolojisinin ana konularından birisidir. Öyle ki köye karşı tutum, çoğu yerde çeşitli sosyoloji görüşlerinin genel eğilimlerinin bir göstergesi sayılmaktadır.

Bugün yurdumuzda sosyoloji alanında köye duyulan ilgiyi çeşitli tartışmaları sonuçlandırabilmemizde köy sorununun önemli yer tutmasıyla açıklayabiliriz. En azından Türkiye'nin yakın geçmişteki üç temel konusunda köy sorunu ön düzeyde bulunmaktadır. Bu konuların aydınlığa kavuşabilmesi için zorunlu olarak köy sorununa eğilmemiz gerekmektedir.

Bu konulardan birincisi, daha önce de değindiğimiz gibi Osmanlı İmparatorluğunun mirasının saptanmasıdır. Günümüzde Türk toplumu üzerine yargıların ne denli Osmanlı mirasının tanınmasına bağlı olduğunu ve köy ve tarım kesiminde oluşan ilişkilerin bu mirasın tanımlanmasında yine ne denli önemli olduğunu gördük. Yalnızca bu önemi bile bizim köy sorunlarına titizlikle eğilmemizi gerektirmektedir.

Köy sorunu, ayrıca başka bir yönü ile Osmanlılığın tasfiyesi ve Cumhuriyet rejiminin kuruluş dönemlerinde yine öne atılmıştır. «*Osmanlı'da Türk rençberdir*» ön-yargısından çıkılarak yıkılan İmparatorluğun Osmanlılığına karşılık yeni rejimin Türk olmak niteliğini iyice vurgulayabilmek için köy sorunu yine gündeme gelmiş ve bir «*köy romantizmi*» alabildiğince körüklenmiştir.

Köylülük, yeni Cumhuriyet rejiminin ideolojisini oluşturmaktadır. *Köylü efendimizdir*. Osmanlılığın kendisini üretici kesimlerden özenle ayırmak istemesi, Türklükten ayrı bir Osmanlılık olduğu görüşünü güçlendirmiştir. Yine Osmanlılığı eleştirmek için öne sürülen bazı meslek kollarının azınlıkların tekeline bırakıldığı savı, Türklükle köylülük arasında zorunlu bir bağ kurulmasına yol açmıştır.

Azınlıkların tekelinde bırakıldığı söylenen iktisadi uğraş, her şeyden önce ticarettir. Ve yine bu ticarete bağlı[11] bazı küçük el

11 Gerçekte de bu ticarete bağlı olduğu için.

sanatları yapımıdır. Özellikle göz önünde tutulan son yıllar ticaretine bakarsak bu uğraşın Osmanlı'da Batı çıkarlarının sözcülüğü ve dış çıkarlar açısından Batı ile ilişkilerin yürütülmesi olduğunu görürüz. Böyle olunca Türklerin bu türden bir uğraşa katılmalarında ne gibi çıkarları olabilirdi sorusunu da sormamız gerekir. Bu nedenle ticaret alanındaki azınlıklar tekelinin Osmanlılığın bu azınlıklara ayrıcalıklar bağışlayan ödüncü siyasetinin bir sonucu mu, yoksa tarihi koşulların zorlaması sonucu mu olduğu en azından tartışmaya değer bir konudur.

Böylece yeni kurulacak ve Osmanlılığın eleştirisine dayalı rejim için tek toplumsal dayanak köylülük olmuştur. Osmanlılığa yöneltilen en önemli eleştiri, onun artık tarihi olarak aşılmış bir yapıya dayandığıdır. Yeni rejimle İmparatorluk ve hilafetten vazgeçmemiz söz konusudur. Bunu doğrulayabilmenin bir yolu da günümüz yaşayabilir toplum biçiminin ulus, Devlet'in ise ulusal Devlet olduğu savlarıdır.

Sonuçta Osmanlı İmparatorluğundaki «*millet sistemi*»ne bağlı olarak yeni rejimin Türk niteliği köylülükte aranmıştır. Cumhuriyet düzeninde toplumsal temel olarak köylülük sıfatı içinde Türk başka deyişle yedi yüzyıllık İmparatorluk döneminde dünya siyasetine karışmamış, siyasetten uzak kalmış Türk gösterilecektir. Böylece Osmanlılıkla uyuşmazlık sağlanabilecek, yeni rejime istenilen yön verilebilecektir.

Günümüzde daha değişik bir biçimde köy sorunu, yine ön düzeyde bulunmayı sürdürmektedir. Uzun süre Osmanlılıkla kaynaşmamış, özdeşleşmemiş olması nedeniyle yeni rejimin kuruluşunda başrolü oynaması beklenen köy, en ufak toplum ve üretim birimi olması nedeniyle köyden çıkarak topluma istenilen yönün verilebileceği umuduyla da ilgi çekiyordu.

Köy sorunun Cumhuriyet döneminde ön düzeye çıkmasının birinci nedeni, görüldüğü gibi Osmanlılığın inkârı ya da Batıcılaşmanın yurdumuzda gerçekleşebilmesi için gerekli ortamın hazırlanmasıdır. Fakat başlatılan Batıcılaşma akımı, köy dışında Osmanlılıkla suçlanan geleneksel yönetici kadroların eliyle gerçekleşince sorun daha değişik bir boyut ve anlam kazanmıştır. Köy, artık Batıcılaşmada başrolü oynayacak toplum unsuru-ajanı olarak görülmemektedir. Aksine Türkiye'de başlatılmış bulunan Batıcılık akımına uzak kalmış ve bu akıma nasıl ayak uydurma-

sı gerektiği tartışılır başlıca toplum birimi olmuştur[12]. Artık Doğu çıkarlarını savunan Osmanlı siyaseti yerine konulmak istenen köylü toplumu Batı ile uzlaşması, özdeşleşmesi söz konusudur.

Yeni rejimle birlikte yürütülmek istenen Batıcılaşma akımı, bir siyasi seçim ürünüdür. Toplum yapısının gereklerine bağlı toplumdaki gelişmelerin gelenekci Doğu kalıplarını zorlaması sonucu Osmanlılığın tasfiyesi ve yerine Batı tipi bir Devlet modeli Cumhuriyet'in kuruluşu ile karşı karşıya bulunmuyoruz. Bu yüzden bu yeni siyasi seçim, kurulu siyasi karar organlarınca ve kurulu düzen çerçevesinde gerçekleşmiştir. Batıcılaşmaya karar veren siyasi kadro, aynı zamanda bazı toplumumuz sorunlarına çözüm bulmak zorunda kalmıştır. Yurdumuzda Batıcılaşma, hiç bir biçimde dünya genel siyaseti içinde bizim takınmamız mümkün ve gerekli tutumlardan birisi olarak tanıtılmamıştır. Aksine Batıcılaşma, toplumumuzun kurtuluşu ve toplum sorunlarımızın çözüm yolu olarak gösterilmiştir.

Batıcılaşmak yalnızca belli bir kesimin, yönetici kesitin seçimi olarak kalınca sorunlar da çoğalmıştır. Birinci sorun, yönetici kadronun toplumumuz için gerekli çözümü bulmuş olmanın inancı içinde Batıcılaşma yolunda geri durumdaki halkımızın yol göstermeye girişmeleridir. Batıcı aydınlarımızın bu görevlerini nasıl yerine getirebileceklerdir?

Bir başka sorun ise Batıcılaşma seçiminin yalnızca belli yönetici kadroların tekelinde kalması durumunda bu akımın geleceği üzerine duyulan kuşkulardır. Bu nedenle yapılan seçimin bütün topluma maledilmesi istenmiştir. Böylece aynı seçimi benimsememiş bir başka kadronun yönetimi ele geçirmesiyle başlatılan akımın durdurulması tehlikesi ortadan kalkacaktır.

Batıcılaşma bir siyasi seçim, belli Devletler arası anlaşmalar, dostluklar sistemi olmaktan çıkıp giderek topluma yön vermek olarak anlaşılınca bu kez de bir toplum nasıl Batılı olur tartışması başlamıştır. Önce özgürlük, meşrutiyet, demokrasi, insan hakları, vb. bazı soyut kavramların Batılı toplumları tanımlayabileceği düşünülmüştür. Fakat bunun yetersizliği tez elde görül-

12 Başlangıçta köyde kaç-göç olmadığından söz edilir, kentli kadına örnek gösterilirken günümüzde kırsal kesimdeki kadınlarımızın haklarını yeterince kullanamadığından yakınanlar bulunmaktadır.

müş ve kısa sürede bu kavramların aynı dar yönetici kadroların dışına çıkmadığı anlaşılmıştır.

Sonunda bir toplumu Batılı kılan en önemli olayın endüstri olduğu konusunda oybirliği oluşacaktır. Cumhuriyet dönemi başlangıcında yaygın olan tarım ve endüstri ülkeleri ayırımı ve bu ülkelerin biribirilerini tamamlar uğraşlar içinde işbirliği ve bu işbirliğine dayalı bütünleşmeleri kuramı artık yandaş bulamayacak, buna karşılık aynı model aracılığıyla bütünleşme kuramı savunulacaktır. Böylece endüstrileşme, yalnızca Batı toplumları için değil bütün toplumlar için geçerli ölçüt olmuştur. Batı-dışı toplumlar artık endüstri-dışı toplumlar, tarım toplumları değil endüstride gecikmiş toplumlardır. Bütün bu toplumların kalkınmaları da[13] ancak Batı tipi bir endüstrileşmeyle mümkün sayılmaktadır.

Endüstri toplumları modelinin böylesine evrenselleştirilmesi yalnızca bir rastlantı ya da yanılgı sonucu değildir. Batı tarihinde bir endüstri devriminden söz edilmektedir. Ancak en geniş anlamıyla ele alırsak endüstri çok eski çağlardan bu yana Batı tarihinde olduğu gibi Doğu uygarlıklarında da rastlanılan bir olaydır. Endüstrinin Batı toplumlarına kimliklerini kazandırması ve dolayısıyla Batı tarihinde bir endüstri devriminden söz edilmesi Batı'nın Yakın Çağ'da kurmuş olduğu dünya egemenliğinde baş rolü oynamış olması nedeniyledir. Batı egemenliği yeryüzünde yaygınlaşır ve kökleşirken endüstri toplumu modeli de evrensel bir nitelik kazanmıştır.

Batıcılaşma akımının Türk toplumunda kökleşmesi için endüstriyi amaçlayan Batı tipi bir kalkınma modeli zorunlu sayılacaktır. Batıcılaşma, yalnızca siyasi yönetim ve karar merkezlerinin tekelinden çıkarılarak toplumun iktisadi yapısına da yaygınlaştırılmak istenmektedir.

Osmanlı siyaset ve geleneğine karşı olmak görev ve sıfatı kendisine yüklenmiş bulunan ve «*tarım ülkesi*» tanımına da uygun olarak en geniş zenginlik kaynağı ve iktisadi uğraş alanı sayılan köyün şimdi yeni kalkınma amacı olan endüstrileşmeye ayak uydurması gerekmekteydi. Bu yeni girişimde de köyün en büyük destek olması bekleniyordu. Bu durum başta bir çelişki gibi gö-

13 Böylece kalkınma diye yeni bir kavram geliştirildi.

rülebilir. Bilindiği gibi iktisadi uğraşlar kesimlere göre ele alındığında endüstri, köyü tanımlayan tarım aleyhine gelişmektedir. Ancak Batı'daki endüstrileşmenin köylerdeki bazı gelişmelerle aynı sıralarda gerçekleşmiş bulunması, bu iki olay arasında neden-sonuç bağlantısının bulunduğu yargısına izin vermiştir.

Yurdumuzda endüstrileşme girişimlerinin başarılı olabilmesi için köyde de Batı'da görülen bu gelişmelerin gerçekleştirilmesi gereğine inanılmıştır. Önce köyün endüstirinin gereksinim duyacağı el emeğini sağlaması gerekmektedir. İkinci bir konu da köyün endüstrinin gelilşebilmesi için ana koşul sayılan pazar ekonomisine destek olmasıdır[14].

Endüstrileşmeyi amaçlayan kalkınma modeline göre köyün yeni gelişmelere açılması gerekmektedir. Ancak köyü yeni gelişmelere açışta bu kez «*köycülük*» ideolojisinin gündemde olduğu yıllardan farklı olarak köyü ön düzeye çıkarmak, toplum içinde köye yeni bir anlam ve görev vermek yerine onu başta iktisadi yapısı olmak üzere temelden değiştirmek söz konusudur. Değişen durumun gereği köy ve köylülük, artık yeni toplumun kuruluşunda öncü olmak üstünlüğünü yitirmiştir. Yeni Türkiye'ye yön veren Osmanlı'ya karşı sayılması nedeniyle köy ve köylülük değildir. Endüstri bu sıfatı ele geçirmiştir. Endüstrileşme ise köy dışında ve köylüden başka sınıflar aracılığıyla gerçekleşecektir.

Batıcılaşma siyasi kararı, köylü sınıfların dışında geleneksel yönetim kadrolarınca alınıp yürütüldüğü gibi toplumun tümünün kimlik değiştirme işleminde de[15] çözüm, Batı örneklerine göre Türkiye'de yeni sınıfların yaratılması[16] olacaktır.

Geleneksel kadroların almış olduğu Batıcılaşma kararı eski siyasete karşı olmakla kalmış, toplumsal yeni bir siyasete temel oluşturamamıştır. Aksi durumda bu yeni siyaset aracılığıyla yönetici kadroların girişimleriyle sorunlarımıza bir çözüm bulunabilirdi. Oysa bugün karşılaştığımız durum henüz sorunların çözümlerinden uzak olduğumuzu göstermektedir.

---

14 Endüstri öncesi dönemde pazarı canlandırabilecek, ayakta tutabilecek tek uğraş yalnızca tarım bulunmaktadır.

15 Batıcılaşma.

16 Yeni kurulan düzenin Osmanlı'ya karşı ve Batılı olmamak gibi özelliği nedeniyle.

Türkiye'nin almış olduğu Batıcılaşma kararı[17], Osmanlı-Türk toplumunun[18] kendi iç gelişme ve çelişkilerinin doğal bir sonucu değildir. Ve bu nedenle Batıcılaşma sorunu, önce yeni seçimin dünya dengesi içinde yürütülebilmesi sorunu olmuştur. Başka deyişle Türkiye'de Batıcılaşma akımını başlatan güçler[19] toplum içinde bir destek bulma çabalarında yurt içindeki bir çatışmadan başarılı çıkmış bir sınıf olmadıkları için öncülük özelliklerini yitirmemek için ölçüyü Türkiye'de değil[20] dünyada arayacaklardır. Böylece yetersizlik, kendi suçları değil Türkiye'nin suçu olacaktır.

Türkiye'nin Batıcılaşma ile birlikte dünya ilişkileri içinde yeni bir yere oturtulması ve Türk toplumunun değerlendirilmesinde evrensellik adı altında Batı ölçülerinin kullanılmak istenmesi sonunda Anadolu Türk toplumu köylülükle nitelendirilirken artık endüstrileşmemiş olmakla suçlanıyordu[21]. Bir toplum, Batı ölçülerine göre endüstrileşmemişse ancak «*az-gelişmiş*» bir toplum olabilirdi.

Bütün bu sayılan nedenlerle köy içinde bulunan kadroların yenileşmesi gerekmekteydi. Endüstri toplumu model ve gereklerine uygun yeni bir kadronun köyün kendi koşulları dışında oluşturulması[22] söz konusudur. Bu amaçla «*Köy Enstitüleri*»nin kurulmasına geçilmiştir.

Köy, yine Türkiye'nin gelişmesi konusunda gündemdedir. Fakat artık köy, kendi başına bir güç değil kendi dışında bir modele uymak zorunda bir toplum kesitidir. Bu kez köy, özünde iyi ve Türkiye'nin kurtuluşunun anahtarı değildir. Aksine özünde kötü ve Türkiye'nin geri kalmışlığının nedenidir.

Türkiye, başlangıçta bir tarım toplumu olarak tanımlanmıştır. Batı'da endüstri toplumlarının ortaya çıkışı ise tarımda görülen bazı değişikliklerle aynı zamana rastlamıştır. Bunun so-

17 Kimler eliyle alınırsa alınsın, başarı şansı ne olursa olsun.
18 Ya da bir başka toplumsal birlik çerçevesi olan Osmanlı - Türk Devletinin.
19 Yönetici kadrolar.
20 Kendi yetersizlikleri nedeniyle.
21 Türk toplumu, köylü toplumsal endüstri toplumu olmasına elbet imkan yoktu.
22 Köyün kendi gücü ve koşullarıyla bu yeni kadroyu yetişmesi mümkün değildi.

nucu endüstri, dünya ilişkileri dışında belli toplumlarda tarımın iç gelişmelerinin ürünü olarak tanıtılmaktadır. Endüstri toplumlarında tarım endüstriye yol açmakla belli bir devrime uğradığı, yapı değiştirdiği öne sürülmüştür. Endüstrileşmemiş ülkelerde ise, yukarıda söylenenlerin doğal sonucu köyün benzer bir gelişme göstermediği yargısına varılacak ve bu ülkelerde köyün geleneksel yapıyı koruduğu belirtilecektir.

Bu yüzden Türkiye'de köyün yapısı, geleneksel bir yapıdır. Köy ve tarımda oluşan ilişkiler, yine aynı biçimde geleneksel ilişkilerdir. Devrime uğramamış geleneksel yapı ve ilişkilerin ne olduğu sorusuna ise yine endüstri öncesi Batı Avrupa köy yaşantısına bakılarak bir yanıt aranacaktır. Bütün bu yargılardan çıkarak Türkiye'de köyde egemen düzenin *feodal* düzen olduğu sonucunu çıkarmak zor olmayacaktır. Böylece Anadolu'nun özel koşulları ve Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde merkezi Devlet'in bazı güçlükleri sonunda köyle oluşmuş ilişkiler, feodalizmin benzeri ve eşi sayılacaktır. Bu durumda Türkiye'de köy düzeni endüstrileşebilmek için aşılması gereken bir engel olmaktadır.

Fakat Türkiye'de durum, temelde Batı'da görülen olayları açıklayan kuram ve şemaların tam tersi olmaktadır. Açıklamalara göre[23] Batı'da tarım kesiminde görülen değişiklikler toplumda endüstrileşmeye elverişli koşulları hazırlarken bizde toplumun Batıcılaşma, dolayısıyla endüstrileşme seçimine kırsal kesimde destek sağlamak için köy dıştan gelen etkilerle Batı modeli değişikliklere zorlanmaktadır.

Günümüzde anlaşıldığı biçimde bir endüstrileşmenin bir toplumda başlıca dayanağı pazar ekonomisidir. Pazar ekonomisini Doğu ülkelerinde destekleyecek ülke içi tek kaynak tarım zenginliğidir[24]. Böylece gerçekte sorun, köyün pazar ekonomisine açılmasıdır.

Sorunun söz konusu biçimde konulmuş olması nedeniyle Doğu köylerinin kapalı üretim birimleri oldukları sav ve kuramları körüklenecektir. Bu sav ve kuramların altında köyün Batıcılaş-

23 Biz aynı açıklamayı benimsemiyoruz. En azından bu konu tartışma gerektirir.

24 Bu ülkelerdeki madencilik çalışmaları, Batı endüstrisi için kaynak sayılmakta ve ona destek olmaktadır.

manın birinci koşulu olan pazar ekonomisine yeterince destek olmadığı gerçeği bulunmaktadır.

Köyün pazara açılması için birinci koşul, köyü ilk yıllarda uygulanacak çekici bir fiyat siyasetiyle beslenme tarımından vazgeçirip endüstri bitkileri ekimine geçirebilmektir. Buğday yerine söz gelişi pamuk yetiştiren bir köy bütünüyle endüstriye bağımlı olduğu gibi kendi beslenmesini sağlayabilmek için bile pazar ekonomisine başvurmak zorunda kalacaktır.

Yine aynı amaçların gözetilmesi sonucu köy, yollarla toplumun bütününe bağlanmış, köyün kendi ürünlerini daha iyi koşullarda pazarlayabilmesi için elverişli alt-yapı kurulmuş ve başlatılan endüstrileşmenin ürünlerine pazar bulabilmek için köyün pazar ekonomisine girmesine çaba gösterilmiştir.

Köy, Doğu ülkelerinde yeni kurulmaya başlayan endüstri için tek alıcı olarak görülmesine karşılık köyün gerçek gereksinmelerinden çok Batı modellerinin ölçüleri göz önünde tutulmuş ve Doğu ülkelerinde en hızlı gelişen endüstri kesimleri bu Batı modeli ölçülerinde kurulmuş kesimler olmuştur[25].

Bu nedenle köyü ayrıca yeni bir tüketime açmak, köyde yeni alışkanlıklar geliştirmek gerekmektedir. Köy yeni bir tüketim ekonomisine geçmediği sürece gerekli *Batılılaşmanın* mümkün olmadığı bilinmektedir. Köyün ilkelliği, günümüzde bile uygarlığın en basit nimetlerinden bile uzak kalmış olması konusunda edebiyat ve yakınmalar boşuna değildir.

Kısacası köy sorununun toplumumuzun yeni dönemde yapmış olduğu seçimde de etkin bir yeri bulunmaktadır. Ancak konu derinliğine ele alındığı zaman kolayca görülebileceği gibi köy sorunu, kendi dışında yapılmış bir seçimle yeni seçim kazandığı gibi sorunun çözümü de yine köy dışında aranmaktadır.

B — KALKINMA SORUNU

1 — KALKINMADA AMAÇLAR

Toplumları dünya ilişkilerinden soyutlayıp bu ilişkilerin dışında tanımladığımız zaman toplumların amaç ve varoluş nedenlerini kendi özlerinde taşıdıklarını kabul etmemiz gerekmektedir.

25 Söz gelişi Türkiye'de otomobil endüstrisi.

Bu durumda tarih de, toplumların kendi özlerinde sahip oldukları bu amaçları gerçekleştirme eğiliminden başka bir şey değildir.

Toplumların çeşitli ilişkilerden bağımsız bu amaçları ise, ancak *kalkınmaları, gelişmeleri* ve *büyümeleri* olacaktır. Kolayca sezinlenebileceği gibi bütün bu amaçlar, toplumların çeşitli dönemlerde içinde bulundukları aşamalarla tanımlanabilir ve başka başvuru kavramlarına gerek duyulmayacak amaçlardır. Toplumu çeşitli aşamalar içinde kendi kendisiyle karşılaştırmakla o toplumun geliştiği, kalkındığı ya da büyüdüğü konusunda bir yargıda bulunabiliriz.

Bu yolda gerçekleştirilen girişimler sonucu çeşitli toplumlar üzerinde değişik yargılarda bulunulmuştur. Bir toplumun çeşitli aşamalarının biribiriyle karşılaştırılabileceği inancı bu kez aynı zaman kesiti içinde değişik toplumların da aralarında karşılaştırılabileceği görüşünün yaygınlık kazanmasına yol açmıştır. Bu karşılaştırmalarda ele alınan toplumlar, bütün ilişkilerden soyutlanmış birimler sayılmıştır. Ve böyle bir karşılaştırmanın gerçekleştirilebilmesi için çeşitli soyut ölçütler geliştirilmiştir. Bu ölçütlerin bile ancak belli tarihi gelişmelerin ürünü olabileceği gerçeği gözden uzak tutulmuştur.

Bizlere toplumları tarih içinde tek başına gelişen mekanizmalar olarak tanıtan ve aralarında karşılaştırma yapmamıza, üzerlerinde yargıda bulunmamıza izin veren bu ilerleme, kalkınma ya da gelişme kavramlarından günümüzde anlaşılması gereken bir toplumun iktisadi açıdan güçlü olmasıdır. İktisadi açıdan güçlü olmak, toplum dışı ölçüt ve değerlere başvurmadan ölçülebilir bir nitelik sayılmaktadır. Bu nedenlerle söz konusu ölçütler sonunda varılacak yargıların bilimselliği ve yansızlığı konusunda hiç bir kaygının bulunmaması gerektiği savunulmaktadır.

Gerçekte bir toplumun iktisadi açıdan güçlü olması, çeşitli tarihi olayların bir sonucudur. Hiç bir toplum olayının mekanik bir gelişme sonucu ve sırası geldiği için oluşmadığını anımsarsak[26] bir toplumun iktisadi açıdan güçlü olmasını da tarihi gelişmelerin bir ürünü olarak değerlendirmemiz kaçınılmazdır.

---

26 Aksi durumda tarih diye bir bilimin varlığını kabul etmemiz gerekirdi.

Aksini düşünmemiz söz konusu değildir. Bütün toplum olayları ve bu arada bir toplumun iktisadi alanda güç olması çeşitli ilişkilerin, çelişki, çatışma ve çekişmelerin ürünüdür. Bu çatışma ve çelişkileri sözde bilimsellik ve yansızlık kaygısıyla mekanik ilişkiler dizisine dönüştürmek, tarihi inkârın bir başka biçimi olmaktan öteye gitmeyecektir.

Başta belirtmiştik. Bu ölçütler, günümüzde çeşitli toplumlar arasında karşılaştırma yapmakta ve bu karşılaştırmalara dayanarak toplumlar üzerinde yargıda bulunmakta[27] kullanılmaktadır. Eğer bu karşılaştırma ve yargılarda bir gerçek payı bulunuyorsa iktisadi alanda bir toplumun güçlü olması, ancak tarihi olaylar sonucu dünya ilişkileri içinde edinilmiş yeri dile getirmesi nedeniyledir.

Yine bilindiği gibi iktisadi temelin bir dizi ilişkilere yol açtığı ileri sürülmektedir. Bu sav, bir bakıma çeşitli toplumların dünya ilişkileri içinde edindikleri yerlerin kendi iktisadi güçlerinin bir sonucu olduğunun savunulmasından başka bir anlam taşımamaktadır. Bu nedenle iktisadi olayların ölçülebilir olduğu ve bu ölçüde değer yargılarına başvurmak gereği bulunmadığı öne sürülecek ve iktisat toplum bilimlerinin anası sayılacaktır. Toplumsal ilişkilerin[28] kaynağı olarak iktisat gösterilecektir.

Söz konusu görüşlerin ortaya atılması geçen yüzyılla birlikte mümkün olmuştur. İktisatın gücünün böylesine çarpıcı ve mutlak bir biçimde benimsenmesi geçen yüzyıldan bu yana iktisatın evrensel boyutlara ulaşmasıyla gerçekleşebilmiştir. Sonuçta iktisat, toplum kesitlerinin boyutlarını aşması nedeniyle denetim dışı ve mutlak bir güç görüntüsünü kazanmıştır.

Bugün yalnızca dar sınırlı ulusal ya da yerel pazarlar için üretim yapan bir iktisadi yaşam düşünülememektedir. Çeşitli nedenler yüzünden ürünlerini çok dar pazarlarda değerlendirebilen iktisadi birimler bile varlıklarını sürdürebilmek için evrensel pazar ölçülerini izlemek zorundadır. Ve ayrıca bu ölçüleri izlemeyen endüstriler, tartışma konumuz olan toplumsal kalkınmanın bir öğesi değil aksine köstekleyicisi olarak görülmektedir.

---

27 Gelişmiş ve az-gelişmiş ülkeler.

28 Bu arada elbet Batı yayılmacılığı da.

En azından bazı kesitlerinde evrensel nitelik kazanması sonucu iktisadi yaşam, günümüzde en az bağlı olduğu toplumların iç ilişkileri kadar uluslararası ilişkilere de bağımlı olmaktadır. İktisatın günümüzdeki evrensel boyutlarıyla anlaşılabilmesi ancak toplumlar arası ilişkiler düzeyinde mümkündür. Bu nedenle iktisadi kalkınma ve gelişmeyi amaçladığımız zaman hem uluslararası ilişkileri göz önünde tutmamız ve hem de bu ilişkilerde yeni bir dengeyi gözetmemiz gerekmektedir. Kalkınma ve gelişme bir topluma yeni bir iktisadi güç kazandırdığına göre bu gücün söz konusu topluma dünya ilişkilerinde yeni bir yer kazandırması da doğaldır. Oysa toplum kalkınma ve gelişmesinden söz edilirken önce iktisadi gelişme ve kalkınmanın anlaşılmasına karşılık sorunun uluslararası boyutuna hiç bir biçimde değinilememekte ve topluma aşılanması soyut bir amaç gibi tanıtılmaktadır.

Konunun uluslararası boyutunun gözardı edilmesinin nasıl mümkün olabileceği tartışma konusudur. Böyle bir şeyi mümkün saymak iki varsayımdan birisinin geçerliliğini ileri sürmek olacaktır. Ya uluslararası ilişkiler günümüzde en iyi ve en mükemmel biçimine ulaşmıştır. Bu durumda kalkınma amacı uluslararası ilişkilerden soyutlanmasa bile bu ilişkileri tartışma konusu yapmayan, aksine bu ilişkilerle uyuşmayı gözeten bir amaç olacaktır. Böyle bir yargı ise ancak günümüz uluslararası ilişkilerde ayrıcalıklı bir yer kazanmış devletlerin işine yarayacaktır.

İkinci bir varsayım da iktisadi sorunların uluslararası ilişkilerden soyutlanarak ayrı ilişkiler çerçevesinde çözümlenebileceğidir. Bir yerde iktisadi sorunların bir çözümü olan kalkınma, uluslararası ilişkileri tartışma konusu yapmadan mümkün olacaktır. Başka deyişle iktisadi sorunların kaynağında uluslararası ilişkiler bulunmamaktadır. Sonuçta karşımıza çıkan bu yargı da, üstün Devletlerin görüş açısına uygundur. Gerçekten de üstün Devletlerin karşılaştığı iktisadi sorunlar, uluslararası ilişkilerden kaynaklanmamaktadır.

Sorun söz konusu biçimiyle temelden ele alınmayınca, başka deyişle uluslararası ilişkiler çerçevesinde konulmayınca bütün kalkınma edebiyatı ve modelleri Batı modeline uygun ve bağlı olacaktır. Uluslararası ilişki ve çatışmaların ötesinde bu modellerin bütün toplumlara uygulanabileceği savunulacaktır.

Batı, gerçekten de uluslararası ilişkiler dışında kendi açmazları nedeniyle çeşitli iktisadi güçlüklerle karşılaşmaktadır. Bu durumda Batı toplumlarında uluslararası kurulu dengeyi koruyarak kendi öz sorunlarına çözüm aramak *kalkınma* kavramının karşılığını oluşturmaktadır. Kendi üstünlüklerini tartışma konusu yapacağı için uluslararası ilişkilerde yeni bir denge aramak, Batı toplumlarının sorunlarına bir çözüm değil aksine yeni sorunlara bir neden olacaktır.

İktisadi nedenlerin yol açtığı çeşitli ilişkiler arasında uluslararası çatışma ve çelişkiler dışında Batı toplumlarında hızlı endüstrileşme sonucu ortaya çıkan daha başka sorunlar da bulunmaktadır. Batı toplumları için kalkınma, kendi açmazlarıyla ilgili bu sorunların aşılmasıdır. Bu sorunların başında teknik ilerleme sonucu iktisadi güçlerin büyük boyutlara ulaşması gelmektedir. Her zaman denetim altına alınamayan bu güçler Batı için bazı sorunlara yol açmaktadır. Ve Batı, genelde kendisini bu sorunlarla tanımlamaktadır.

Sorunun nedeni olarak iktisadi güçlerin ulaştığı boyutlarla Batı'nın denetimi dışında bulunması gösterilmektedir. Oysa bu güçlerin tek kaynağı olarak yine aynı Batı tanıtılmaktadır. Bu iki deyiş arasında açık bir çelişki bulunmaktadır.

Batı'nın durumu değerlendirişi Frankestein efsanesinde dile gelmektedir. Batı, yaratıcısı olduğu güçleri her zaman denetleyememekte, kendi isteği dışında görülecek gelişmelerden ürkmektedir. Oysa yaratmadan söz edilebilmesi için yaratılış olayına katılan bütün öğelerin kesin bir denetim altında bulunması gerekir. Bu nedenle bazı Batılı yazarlar iktisadi anarşiden söz etmişlerdir. Batı iktisadi düzeni kapitalizm bir yanda *rationalisme* ile tanımlanırken kapitalizmin temel dayanağı olan çıkar çekişmelerinin getirdiği anarşiden dem vurulmakta ve bunalım dönemlerinde görülen büyük zenginlik yıkımından yakınılmaktadır.

Söz konusu denetimsizlik ve aslın karşıtına dönüşmesi, gerçekte bu güçlerin yalnızca Batı'nın değil tarihteki Doğu-Batı çatışmasının ürünü olmasından ileri gelmektedir. Batı'nın bu güçlere Doğu-Batı işbirliği içinde değil de tek başına egemen olma istemesi söz konusu çelişkilere yol açmaktadır.

Bizim sorunlarımızı anlamakta karşılaştığımız güçlükler de Batı'nın olaylar karşısında takınmış olduğu bu tutumu aynen

izlemek istememizden doğmaktadır. Batı için sorun, Doğu-Batı çatışmasında günümüzde kazanmış olduğu yerini tehlikeye atmadan söz konusu güçlere egemen olmaktır. Bu koşullarda amaç Batı içinde tanımlanır amaçlar olacaktır. Kalkınma, gelişme, endüstrileşme benzeri amaçlar yalnızca Batı iktisadi düzenine başvurularak açıklanabilir amaçlardır.

Bu amaçlar, hiç bir biçimde dünya ilişkilerini tartışma konusu yapmamaktadır. Ve bu amaçları benimsemiş olan Doğu ülkeleri de, kendilerini dünya içindeki yerlerine göre değil Batı ile yapılan bir karşılaştırmada tanımlayacaktır. Doğu ülkelerine söz konusu amaçları benimseyip gerçekleştirdikleri ölçüde dünya ilişkileri çerçevesi içinde öbür ülkelerle daha uyumlu bir dengeye kavuşabileceği öğretilmektedir. Başka deyişle bir ülkenin geliştiği ölcüde Batı ile olan ilişkilernin daha az sorunlara yol açan dengeli ilişkilere dönüşeceği ileri sürülmektedir.

Bu görüşü desteklemek üzere Batı ülkelerinin kendi aralarındaki ticaret örnek gösterilmektedir. Batı ülkelerin kendi aralarında yaptıkları ticaret, dış ticaretlerinin bilindiği gibi önemli bir bölümünü kapsamaktadır. Fakat unutulmaması gereken, bu ülkelerin dünya ilişkileri içinde bir blok oluşturduklarıdır. Oysa bu Devletler bloku hic bir biçimde sivasi yönleriyle değil yalnızca gelişmiş olmalarıyla açıklanmak istenmektedir. Herhangi bir ülkenin gelişmesini tamamlayınca bu Devletler blokuna kolayca katılabileceği izlenimi verilmeye çalışılmaktadır.

Böylece bütün siyasi ve toplumsal ilişkilerden arındırılmış görünen kalkınma ya da gelişmenin ölçütlerinin neler olabileceği sorusu akla gelmektedir. Bu ölçütler de, aynı mantık dizisi içinde ancak bütün toplumlarca benimsenebilecek ve yalnızca iktisadi uğraşlarca gerçekleştirilebilecek ölçütler olacaktır.

Kalkınma ya da gelişmeyi tanımlayabilmek için çeşitli ölçütler önerilmektedir. Bu ölçütlerin başında kişi başına düşen ulusal gelir bulunmaktadır. Ulusal gelir aracılığıyla katıksız bir yansızlıkla bir toplumun gerçek zenginliğinin ölçülebileceği düşünülmektedir. Ancak bilindiği gibi petrol ülkeleri kişi başına ulusal gelirleri en yüksek olan ülkelerdir. Bu ülkeler yeryüzünün sayılı zengin Devletleri arasında bulunsalar bile gelişmiş ülkeler

sayılmayacaklardır[29]. Bu nedenle kişi başına ulusal gelir ölçütüne gelir dağılımı kavramı eklenecek ve ek olarak belli bir tip tüketim mekanizmasının gerekliliğinden söz edilecektir. Söz gelişi Skandinav ülkelerini gelişmiş yapan kişi başına ulusal gelirlerinin yüksekliği yanında belli toplumsal hizmetlerin yaygınlığı[30] gösterilmeye başlanacaktır. Sözün kısası kalkınmanın gerçek ölçütü Batı tipi bir yaşayış olmaktadır.

Kalkınmanın bir başka ölçütü olarak endüstrileşme gösterilmektedir. Ancak yine Doğu ülkelerinden Hidistan'ı örnek alırsak bu ülkenin geçen yüzyıllarda mı, yoksa endüstrileşme girişimlerinden bu yana mı dünyanın sayılı Devletleri arasında olduğunu kendimize sormamız gerekir. Unutmamalı ki geçen yüzyıllarda Hindistan'ın zenginliğini ele geçiren ülkeler kendilerini dünyaya egemen sayıyorlardı. İngiliz Sömürge İmparatorluğunun gücü de başka bir şeye dayanmıyordu.

Kalkınma ve gelişmeyi tanımlayabilmek için daha benimsenir bir öneri de tarih-öncesi yazarı Gordon Childe'dan gelmektedir. Önerisi, çalışma alanı gereği yalnızca Batı dünya egemenliğinin yaygın olduğu son dönem değerleriyle sınırlanmamıştır. Childe'a göre gelişme, eldeki olanakların en iyi bir biçimde kullanılarak daha geniş insan kitlesinin beslenebilmesi, yaşayabilmesidir.

Endüstrileşmeyi günümüzde kalkınmanın bir ölçütü saydığımız zaman Doğu ülkelerinde endüstrileşme girişimleriyle birlikte nüfus denetiminin öğütlendiğini görmekteyiz. Endüstrinin getirdiği yeni olanaklarla bir nüfus patlaması beklenecek yerde endüstrinin verimli olabilmesi için nüfusun belli bir düzeyde kalmasının gerekliliğinden söz edilmektedir. Toplumlar arası ilişkilerden soyutlanan kalkınma kavramı en sonunda insandan da koparılarak kendi başına bir değer, bir fetiş durumuna getirilmektedir.

Endüstrinin varlığı ve sürekliliği bütünüyle dünya pazarlarına bağlıdır. Bu nedenle endüstrileşmede önerilen amaçlar, dünya egemenlik ilişkilerinin bir başka görüntüsü olan pazar ilişkile-

---

29 Kişi başına ulusal gelir ölçütünün tartışılır olduğu konusuna ilk dikkatimi çeken Cengiz Yazoğlu olmuştur. Burada adını anmaktan kıvanç duyuyorum.

30 Sağlık, vb.

ri ve dünya pazarlarının denetimi ile olan bağlantısı dışında bize söylenenler fazla bir önem taşımayacaktır.

2 -- PLANLI KALKINMA

Günümüzde Türk toplumu çeşitli sorunlarla karşı karşıya bulunmaktadır. Türk sosyolojisinin konusu da gerçekte bu sorunlardır. Yalnız bu sorunların varlığı, Türkiye'nin *hasta adam* olduğu sonucunu çıkarmamıza izin vermez. Her toplum, kendi gelişmesi içinde ve öbür toplumlarla ilişkilerinde çeşitli sorunlarla karşılaşacaktır. Ve bu sorunlara bulacağı çözümlerle bir ilerleme içine girecektir. Toplumsal ilerleme, toplumların tarihleri boyunca karşılaştıkları sorunlara buldukları çözümlerin bir ürünüdür. Toplumsal ilerlemeyi tarih dışında ve karşılaşılan sorunlardan habersiz mekanik ve kendiliğinden bir olay olarak görmemek gerekir.

Günümüzde Türkiye'nin sorunları, büyük çoğunluğuyla öbür toplumlarla olan ilişkilerinde belirlenmekte ve biçimlenmektedir. Gerek Batıcılaşmak olsun, gerek *az-gelişmişlik* olsun toplumlar arası ilişkilerde belirlenen sorunlardır. Türkiye'nin içinde bulunduğu sorunlar, toplumlar arası ilişkilerin ürünü ise Türk toplumu bu sorunların tek sorumlusu sayılamaz. Dolayısıyla bu sorunların çözümü de tek başına Türk toplumundan beklenemez. Sorunların niteliğine uygun olarak çözümün de toplumlar arası ilişkilerde aranması gerekmektedir.

Ancak bu durum, Türkiye ve benzeri ülkeler için bazı güçlükler doğurmaktadır. Bu güçlüklerden birincisi, karşılaştıkları sorunlar ve bu sorunların çözümünün kendi güçlerini aşan bir düzeyde bulunmasıdır. Başka deyişle bu toplumların kaderleri yalnızca kendi istek ve çabalarına bağlı kalmamaktadır.

Böylece kendi öz yapılarıyla değil de toplumlar arası ilişkilerle temellenen bir suçlama, *az-gelişmişlik* suçlaması karşısında kalan bu toplumlar için tek izlenecek yol, yine kendileri dışında kaynaklanan değerlere göre yeni bir biçim kazanmaya çalışmak olmaktadır. Bütün değer yargılarının toplumların kendi bünyelerinde taşıdıkları güç ve eğilimlerin birer ürünü olduğu anımsanırsa yabancı değerlerin gereklerini gerçekleştirebilecek güçlerin de ancak dış kaynaklı olabileceğini düşünmek zorundayız.

Böylece bu toplumlar, kendilerini aşan ilişkiler içinde karşılaştıkları sorunlar önünde etkisiz ve çözümleri kendi dışlarında beklemek zorunda bırakılmaktadır. Bu durum, gerçekte yabancı değerleri tartışmasız benimsemelerinin doğal sonucudur. Sorunların toplumlara arası ilişkilerden kaynaklandığı doğrudur. Ancak yapılması gereken yabancı değerleri tartışmasız benimsemek değil sorunların çözümlenmesi yönünde Doğu ülkelerinin kendi güçleriyle nasıl etkili olabileceklerinin araştırılmasıdır.

Bunun söz konusu olabilmesi için söz konusu toplumların denetim altında tutabilecekleri güç ve olanakları saptayıp değerlendirebilmesi ve bu değerlendirmenin ışığı altında gelecekle ilgili çeşitli doğru sonuçlar çıkarabilmesi gerekmektedir.

Tarihi gelişmeler, kuşkusuz insan ve toplumların kendi aralarındaki ilişkilerin bir ürünüdür. Ancak tarafların tek başlarına ve bilinçli bir biçimde bu gelişmeler üzerinde etkili olabileceği görüşü yenidir. Ve bu görüşe ilk kez Batı toplumlarında tanık olunmuştur. Sosyoloji de bu görüşün ürünüdür. İnsan ve toplumların tarih ve toplum koşulları üzerinde bilinçli bir biçimde etkili olabileceği inancı yaygınlaşınca bu bilinçli etkinin bir bilime dönüştürülmesi çabası sonucu sosyoloji bilimler arasındaki yerini almıştır[31].

Çoğu kez belirttik. Yeniden sözünü etmemizde yarar var. Sosyoloji, ilk kez ancak XIX. yüzyılda ve Batı ülkelerinde görülecektir. Sosyolojinin XIX. yüzyılda ve Batı toplumlarında ortaya çıkışını açıklamamıza yardımcı iki olay bulunmaktadır. Bu olaylardan birincisi, XIX. yüzyılda Batı'nın başka toplumlarla ilişkilerine başvurmak gereğini duymadan kendi iç çelişkileriyle kimlik ve gelişmesini açıklayabileceği inancına kavuşmasıdır. Böylece denetim altına alabileceği güçlerle kendi kaderlerine tek başlarına yön verebileceklerine inanmaya başlamışlardır.

İkinci olay ise birincisine bağlıdır ve gerçekte iki olay ancak birlikte açıklanabilir. XIX. yüzyılda Batı'nın kendi kaderine tek başına yön verebileceği inancına kapılmasının nedeni Batı'nın bu yüzyılda tarihte taraflardan hiç birisinin elde edemediği bir üstünlükle dünya egemenliğini ele geçirmiş olmasıdır. Bu üstün-

---

31 Söz gelişi botanik de, insanların bitkiler üzerindeki bilinçli etkisinin bilime dönüştürülmesinden başka bir şey değildir.

lük yeryüzünde süregelen çatışmalar dizisinde her çatışma biçiminin aşılmasıyla elde edilen deney ve bilgilerin bir sonraki çatışmanın boyutlarını daha da genişletip bir üst düzeye ulaştırması sonucudur[32]. XIX. yüzyılda Batı'da görülen teknik sıçramanın gerçek anlamı burada bulunmaktadır.

Batı'nın tarih ve toplumlar arası ilişkiler dışında yalnızca kendi iç çelişkileriyle kimliğini belirleyebileceği ve elde ettiği üstünlüğe güvenerek yeryüzündeki bütün gelişmelerle kendi çıkarlarına göre dilediği yönü verebileceği inancıyla sosyoloji yalnızca Batı toplumlarının yapı ve işleyişini konu almıştır. Toplumlar arası ilişki, farklılaşma ve çatışmalar gerçek anlamlarıyla hiçbir biçimde sosyolojinin konusunu oluşturmamıştır. Ancak öbür toplumların Batı ile karşılaştırılmaları ve bu karşılaştırmada Batı değerleriyle yargılanmaları söz konusudur. Bu yargılama sonucu Batı-dışı toplumlar, Batı gelişme çizgisi içinde bir yerlere yerleştirilmektedir[33].

Doğu-Batı çatışmasında kazanmış olduğu kesin üstünlük nedeniyle toplumlar arası ilişkiler önecleri Batı için hiç bir müdahaleye gerek duyulmayan, en mükemmel akışını kendi özünde bulabileceğine inanılan bir olaydı. Bu dönemde Doğu ülkeleri *az-gelişmiş* bile sayılmıyordu. Yalnızca Batı değillerdi. O kadar.

Batı, olayları kendi iç çelişkileriyle açıklamaya çalışsa ve yine gerekli çözümleri kendi bünyesinde taşıdığına inansa da olayların akışında ortaya çıkan bunalımlardan giderek etkilenmeye başlamıştır. Başlangıçta bu bunalımlardan sonra olaylar eski akışlarını izlerken Doğu ülkelerinin çok sınırlı da olsa yeryüzündeki gelişmeler üzerinde etkili olmaya başlamaları sonucu Batı kendi isteği dışında karşılaşılabileceği durumlar önünde kendi çıkarlarına uygun önlemler almak isteyecektir.

---

32 Amerikan uygarlıkları. Doğu uygarlıklarıyla büyük benzerlikler göstermesine ve en az Doğu uygarlıkları düzeyinde bulunmalarına karşılık Doğu-Batı çatışma deney ve geleneklerinden yoksun oldukları için Batı ile karşılaşmalarında hiç bir direnç gösterememişler, tarih sahnesinden silinip gitmişlerdir. Oysa bu çatışma içinde yoğrulmuş Asya'nın Doğu uygarlıkları yüzyılı aşkın Batı egemenliğine karşılık bugün de kendi kimlik ve varlıklarını koruyabilmişlerdir.

33 Bu yakıştırılan yer, çoğu kez Batı'nın ilk aşamaları olmaktadır.

Sosyoloji, toplum bilimidir. Bu nedenle toplum ve toplum olaylarıyla ilgili yorumları da içeren dünya görüşlerinin dışında düşünülemez. Batı'da katı liberal dünya görüşü egemen olduğu sürece sosyoloji de bu eğilimin içinde kalmıştır. Söz konusu görüşün bırakılmasıyla da Batı sosyolojisinde yeni kavram ve eğilimler görülecektir.

Batı, yeryüzü üzerindeki etkinliğinin ve gücünün bilincine iki biçimde ulaşmıştır. Bir yanda elde bulunan güç ve etkinliğin daha başlangıçtan ve bilinçli bir biçimde kullanılması önerilmiştir[34]. Öte yanda koşullar ve ortam Batı lehine olduğu sürece her hangi bir sapmaya yol açmamak için olayların oluruna bırakılması görüşü savunulmuştur[35].

Batı'nın belli ülkelerinde birinci görüşün üstünlük kazanması ve uygulama alanına geçmesi sonunda bazı yeni kurumlara gereksinim duyulmuştur. Bu yeni kurumların başında plan gelmektedir. Artık toplumun kendi kendisiyle, tarih ve doğayla türlü hesaplaşmaları bilinçli bir biçimde ve bir plan çerçevesi içinde yürütülmek istenmektedir.

Plan, daha açık söylenirse iktisadi ve toplumsal plan önce toplumun özünde bulunan olanak ve gücün denetim altına alınıp istenilen yönde kullanılabileceği inancına dayanmaktadır. Bu inancın kaynağına daha önce değindik. İkinci bir konu da, bu güçlerin kendi doğal akışı dışında bir başka yönün verilebilmesi bir seçimi, daha doğrusu siyasi bir seçimi gerektirmesidir. Bu nedenle uzun süre planlama ile Devlet'in iktisadi yaşama ve toplumsal gelişmeye müdahalesi eş anlama gelmiştir.

Sorunun söz konusu ortaya konuş biçiminden bazı sonuçlar çıkarabilmemiz mümkündür. Önce toplumun geleceğine biçim verecek kadar güçlü bir Devlet'in çeşitli toplumsal çelişkileri aşmış ve toplumsal güçlerin de Devlet bünyesinde bilinçli bir biçimde etkili olacak düzeye ulaşmış olması gerekir. Yalnızca Doğu ülkeleri değil Batı ülkelerinin bir çoğu bile bu tanımlamanın dışında kalmaktadır. İlk dönemlerde Doğu ülkeleri için bir kalkınma amacı söz konusu edilmediği gibi planlama da kendilerine çok uzak sayılacaktır.

---

34 Sosyalizm.
35 Liberalizm.

Bu durumda planlama yalnızca Doğu ülkelerinin değil çoğu Batı ülkesinin de yararlanabileceği bir kurum olmaktan çıkmaktadır. Devlet'in iktisadi yapı üzerinde amaçlanan yönde etkili olabilmesi, ancak Devlet'in çelişkilerden kurtulmuş olmasıyla mümkündür. Başka deyişle genel çıkarlarla özel çıkarların çatışmamaması ve herhangi bir çatışma söz konusu olduğu anda da özel çıkar sahibi kimselerin iktisadi yapı üzerindeki etkinliklerinin kısıtlanabilmesi gerekir.

Bu yüzden Batı'nın kapitalist ülkeleri uzun bir süre karşı görüşü kendileri de benimseyerek planlama kavramını sakıncalı ve iktisadi yaşamın doğal, mutlak ve dolayısıyla kutsal kurallarıyla uyuşmaz saymıştır. Ancak 1929 bunalımından sonra bu konuda görüşlerde bir değişikliğe tanık olunmuştur.

Batı endüstri devriminden bu yana yeryüzünde büyük bir güç sahibidir. Ancak bu güç hiç bir zaman yalnızca kendi emek ve çabasının bir ürünü değildir[36]. Bu nedenle kendisine büyük olanaklar kazandıran[37] pazar yasalarını kutsallaştırmıştır. Ancak kendi isteklerinden bağımsız pazar yasalarının belli sonuçları Batı toplumları üzerinde bazı sarsıntılar yaratacaktır[38]. Gelişmesi süresince Batı'nın elindeki güç ve olanaklar artarken sarsıntılar da daha şiddetli olmaya başlamıştır. Bunalımların Batı üzerindeki sarsıntılarının ve eldeki olanakların birlikte büyümesi karşısında liberal Batı düşüncesinde yeni olanakların bunalımların denetlenmesi ve önlenmesi amacıyla da kullanılabileceği görüşünün doğmasına yol açmıştır.

Keynes'in kuramları başka bir görüşten esinlenmemektedir. Bu arada Keynes'in kuramlarının yandaş toplamasına izin veren başka olaylar da bulunmaktadır. Artık Batı bütün çıkarlarını ölçebilecek, hesaplayabilecek kadar bilinçlenmiştir. Ve toplumlar arası ilişkiler, bu arada en başta iktisadi ilişkiler Batı'nın kurduğu ve kesinlikle denetlediği kurumlar aracılığıyla sürdürülmektedir. Böylece Batı kendi kimlik ve benliğini denetimini elinde tuttuğu kurumlar aracılığıyla da dile getirebileceğine inanmaya başlamıştır. Bu inancın değişik biçimleri olmuştur. Bu da değişik plan anlayışlarına yol açmıştır.

---

36 Bu güç de bir yerde toplumlar arası ilişkilerin bir ürünüdür.
37 Bir yerde kendi isteklerinden bağımsız.
38 Kapitalizmin bunalımları adı verilen olay.

Plan, yaygın tanımlara göre tüketim ve dolayısıyla üretim, yatırım ve dış ticaretin gelecekteki eğilimlerinin belirtilmesiyle önemli bir pazar araştırması görünümündedir. Böylece işletme sorumlularına hangi satış olanaklarının artacağını ya da kısıtlanacağını göstererek kendi plan ve yatırımlarına gereken yönü verebilmeleri sağlanmaktadır.

Dünya iktisadi yaşamının geleceği böylece dünya pazarlarını denetleyen karar merkezlerince planlanmaktadır[39] [40].

Dünya ekonomisini denetleyebilen, toplumlar arası ilişkilere yön veren kurumların gelişmesiyle plan kavramı yaygınlaşmış ve bu arada Doğu toplumlarına önerilmeye başlanmıştır. Ancak Doğu ülkelerindel planlama, hiç kuşkusuz daha değişik bir anlam kazanmaktadır.

Doğu ülkelerinin iktisadi yaşamda ulaşmaya çalıştıkları iki amaç bulunmaktadır. Bu amaçlardan birincisi iktisadi alanda Batı'ya oranla olan gecikmelerini gidermektir. İkinci amaç ise bu sonuca ulaşabilmek için planlama kurumundan yararlanmaktır.

Doğu ülkeleri ekonomilerini de Batı ekonomileri gibi dünya ekonomisi içinde ele almak gerekir. Ancak Doğu ülkeleri Batı'nm aksine dünya ekonomisinin çeşitli yapıları üzerinde etkili olabilmek olanak ve araçlarından yoksundur. Başka deyişle kendi geleceklerini kendi denetim ve istekleri içinde bir yön verebilecekleri tartışma götürür. Bu durumda planlama Batı-dışı ülkeler için her şeyden önce büyük Devletlerce gelecek yıllarda kendilerine uygun görülmüş rol ve yerin belirtilmesinden başka bir şey değildir. Söz konusu ülkeler için plan, başkalarınca ve başkalarınm çıkarları doğrultusunda tasarlanan yakın gelecek olmaktan öteye gitmemektedir.

3 — KALKINMA MODELLERİ

Günümüzde toplumların önüne *gelişme, ilerleme* ve *kalkınma* gibi karşılaştıkları sorunların siyasi yön ve sonuçlarını gözden uzak tutan ve bütün ilişkilerden soyutlandığı zaman kimsenin karşı çıkamayacağı amaçlar sürülmektedir.

---

39 Bu açıkca emredici, yaptırıcı bir plan niteliğine bürünmese bile.

40 Karar merkezlerinin ikiliği nedeniyle de günümüz dünya ekonomisinin ikiliğinden söz edilebilmektedir.

Günümüz toplumlarının sorunlarını açıklayabilmek için öne sürülen bu kavramlar, çok genel ve çok genel olmaları nedeniyle hiç bir sorunun anlaşılmasına izin vermeyen kavramlardır. Bu kavramlar çok genel oldukları gibi *tarihsiz*dir de. Bu kavramların tarih içinde oluşmalarından ya da tarih temellerinden hiç bir biçimde söz edilmemektedir. Bu kavramlar tarihsiz, kendiliğinden oluşmuş kavramlardır. Günümüz toplum sorunlarının daha iyi anlaşılması ve dahası bu sorunların hangi yönde çözülebileceğini bizlere göstermesi için geliştirilmiştir. Başka deyişle günümüz uygarlık düzeyinin getirdiği bir zorunluluk olarak kendilerini kabul ettirmişlerdir.

Ancak bu kavram ve değerlerin doğrudan ve yalnızca günümüş uygarlık düzeyine bağlı olduğunu söylediğimiz zaman bazı başka sonuçları da çıkarmamız kaçınılmaz olmaktadır. Başta uygarlık düzeyine bağlılığın mutlaka bir tarihi gelişme çizgisine bağlılık anlamına gelmeyeceği sonucu bulunmaktadır. Böylece söz konusu kavramlar gibi uygarlık düzeyi de anlamını kendisinde bulan bir değer yargısına dönüşmektedir.

Ya da yine yukarıdaki varsayım geçerli ise günümüz uygarlık düzeyi tarihi bir gelişmenin ürünü olsa bile sonuçta elde ettiği güç dolayısıyla bütün tarihi gelişmeler kapsayacak ve bu gelişmelere yön verebilecek bir nitelik kazanmıştır. Günümüz uygarlık düzeyi böylece kendi başına bir işlerlik kazanınca tarih önünde olduğu kadar toplumlar önünde de belli bir bağımsızlık elde edecektir. Artık günümüz uygarlık düzeyi toplumlar üstü ve bütün toplumlar için geçerli bir değer olmuştur. Fakat bir yanda günümüz uygarlık düzeyi tarihten soyutlanır ve bütün toplumlar için geçerli sayılırken öte yanda bu uygarlığın gerçekte Batı uygarlığı olduğunu vurgulamaktan geri kalınmamaktadır. Bu çelişkinin yumuşatılması için Batı tarihinin bütün toplumlar için geçerli olduğu görüşü ileri sürülecektir[41].

Bu arada karşımıza aydınlatılması gerekli bir başka konu daha çıkmaktadır. *Kalkınma, ilerleme* toplumlar için yönelinmesi gerekli amaçlar olmaktadır ama özellikle Doğu toplumları için öncelikle *planlı bir kalkınma* önerilmektedir. Kalkınma ama niçin Doğu toplumları için özellikle planlı kalkınma sorusu yanıt

41 Bu konu üzerinde ileride duracağız.

beklemektedir. Plan ya da planlama kavramları önce bir toplu-ma yön verebilme gücünü öngörür. Böyle bir güç söz konusu ise ancak bu gücün hangi yönde ve nasıl kullanılabileceğini tartış-mak, planlamak mümkün olabilir.

Bugün günümüz uygarlığı dışında sayılan ve bu nedenle de bir dizi sorunla karşılaştığı ileri sürülen Doğu toplumları *planlı kalkınmayı* nasıl gerçekleştirebileceklerdir? Kendi gelişmeleri so-nucu olmayan, başka deyişle kendi güçleriyle orantılı bulunma-yan sorunlar önünde geleceklerine istenilen yönü nasıl verebile-ceklerdir? Bu ancak seçilen amaçların bizatihi kendilerinde ta-şıdıkları güçler aracılığıyla mümkün sayılabilecektir.

Topluma yön verecek gücün kaynağında karşılaşılan güçlük-ler ile izlenen amaç ve elde edilecek sonuçların aynı olmaları ne-deniyle önemini yitirdiği düşünülecektir. Bu tür bir yaklaşım bü-tün sakıncaları yanında toplum olayları arasında bulunan ilişki-ler ve kullanılan kavramlar açısından da büyük kargaşalıklara yol açmaktadır.

Tartışmamızı daha geniş boyutlarda sürdürebilmek için ba-zı ayrıntılar üzerinde durmakta belki yarar vardır. Plan, yalnızca gelecekle ilgili beklentileri içermekle yetinmemektedir. Planın te-melinde ayrıca toplumların gelişmeleriyle ilgili yasaların bilindi-ği gibi savı da bulunmaktadır. Plan, bu bilgilere dayanarak top-lumun gelecekte karşılaşabileceği sorunları kestirme görevini yük-lendiği gibi aynı sorunların çözüm yollarını da ortaya koymakta-dır. Başka deyişle bir plan, aynı anda bir dizi sorunla ilgili bir çözümler reçetesidir. Öncelik tanınan sorunlar endüstrileşme ko-nularıyla ilgili olması sonucu çözümler de aynı amaca yönelik olmaktadır. Kısacası planlı kalkınma, belli bir kalkınma mode-linin belli zaman aralıkları içinde ve süresince uygulanmasın-dan başka bir şey değildir. Plan, ne denli doktrin kaygılarından uzak hazırlanmış görünürse görünsün toplumların gelişmeleriyle ilgili bilgileri taşıdığı savı ve toplumun karşılaşacağı öne sürü-len sorunlara çözüm araması nedeniyle ister istemez belli bir kal-kınma modeli anlayışına bağlı kalmaktadır.

Kalkınma modelleri, toplumlara önce günümüz koşulları için-de kaçınılmaz sayılan bazı amaçlar önermektedir. Bu amaçların başında Batı tipi bir endüstrileşme gelmektedir. Amaç Batı ör-neğinde endüstrileşme olduğu gibi toplumların çeşitli dönemler-

de[42] karşılaşabilecekleri sorunların kaynağı da farklı olmayacaktır. Batı tipi endüstrileşmede görülen aksaklık ya da gecikmeler çözüme ulaştığı anda toplumların aydınlığa ulaşacakları söylenecektir. Sorun söz konusu biçimde ortaya konunca toplumun bünyesindeki gücü, eğilimleri[43] bilinçli bir biçimde en tutumlu ve en verimli yönde kullanmak mümkün olmaktadır. Amaç kesin olarak belli olduğuna göre kalkınma girişimlerinde önde gelen konu sorunların çözümüdür. Kısacası kalkınma modelleri sorunları, toplumsal ilişkiler içinde gerçek anlam ve boyutlarıyla değerlendiren ve böylece geçerli çözümleri tam kesinlikle saptamamıza yarayan açıklayıcı ve uygulamalı modeller olmaktadır.

Bugün kalkınmayı ya da başka deyişle endüstrileşmeyi amaçlamış toplumlar için önerilen belli başlı iki model bulunmaktadır. Bu modeller uygulanacağı toplumlar için yaptığı saptama ve değerlendirmeler konusunda büyük farklılıklar göstermemekte ve ileride elde edilmesi umulan sonuçlar bakımından da ana çizgileriyle biribirileriyle uyuşmaktadır. Gerçek farklılık söz konusu toplumlar için izlenmesi önerilen yollarda ortaya çıkmaktadır. Ya söz konusu toplumların bazı alanlardaki güçsüzlüğü ileri sürülerek eldeki gücün en tutumlu bir biçimde kullanmaya izin veren bir yol ya da varılmak istenen amacın özünde herhangi bir saptamaya yol açmamak için amaca ulaşmış Batı örneğini izleyen bir yol önerilmektedir[44].

İşin özüne inildiğinde bu iki kalkınma modelinde ancak birisinin gerçek anlamda bir *model* nitliğini taşıdığını görürüz. Toplum gelişme yasaları konusundaki görüşü ve tarihi gelişme sırasında toplumların karşılaşabilecekleri sorunlara önerdiği çözümlerle gerçek bir *kalkınma modeli* görünümü içindedir. Öbür kalkınma modeli ise Batı'nın tarihi gelişmesi sırasında doğal olarak ortaya çıkmış bir modeldir.

Birinci model, gelişmesinin belli bir döneminde Batı'nın karşılaştığı sorunlara çözüm aramış ve bunu gerçekleştirebildiği ya

---

42 Burada elbet günümüz ve yakın gelecek söz konusudur.

43 Bugünkü uygarlık düzeyi içinde toplumların eğilimlerinin doğal olarak endüstrileşme yönünde olacağı varsayılmaktadır.

44 İzlenecek yol konusu dışında modeller arasındaki yakın benzerlik, gerçekte bu iki modelin de Batı çıkışlı olmasından kaynaklanmaktadır.

da bu konuda güven verdiği ölçüde yandaş bulabilmiştir. Bu nedenle de geleceğe yönelik çözümler içermekten çok yaşanmış deneylerin bir toplamı görünümünde olan ikinci modele göre kendisini ileri bir aşama olarak tanıtmıştır[45].

İkinci model gerçekte tarihi gelişmesi içinde Batı'nın belli bir dönemde büründüğü biçim ve görüntünün saptanması ve formülleştirilmesinden başka bir şey değildir. Ve bu koşullarda başka toplumlara örnek ya da bir *kalkınma modeli* olması beklenemezdi. Ancak Batı-dışı toplumlara bir dünya görüşü olarak aşılanmak istenince bir model biçimine dönüştürülmüştür. Doğu ülkeleri için belli bir dünya görüşünü de içeren bir kalkınma modelidir. Ve yalnızca Batı-dışı toplumlar için kalkınma modeli olarak bir anlamı vardır. Batı için ileriye dönük bir kalkınma modeli olmaktan çok kendi doğal gelişmesinin ürünü bir durumun saptanmasıdır.

Doğu'nun Batı'yı örnek alıp onu izlemesinde bazı güçlüklerle karşılaşılmaktadır. Doğu Batı'dan farklı olduğu için kendi dışında bir örnek, bir kalkınma modeli aramak zorunda kalmıştır. Bu nedenle Doğu toplumları, kendisine ulaşması için gerekli önkoşulları bünyesinde taşımamaktadır. Yaptığı seçim kendi doğal gelişmesinin bir sonucu değil daha çok günümüzdeki toplumlar arası kurulu dengenin bir ürünüdür. Batı da bu farklılığı vurgulamaktan geri durmamaktadır. Batı'nın günümüzde bütün öbür toplumlara örnek gösterilen modeli kendi tarihi gelişmesinin bir ürünüdür. Başka deyişle Batı'nın dünya üzerinde kazanmış bulunduğu ayrıcalıklı yer, tarihin kazandırdığı bir hak olarak tanıtılmaktadır.

---

45 İleri bir aşama olduğunu öne süren bu model, toplumlara ve çeşitli toplum kesitlerine dünya üzerinde daha değişik ve farklı rol ve yer getirmemektedir. Yalnızca öbür modelde görülen bazı aksaklıkların düzeltilmesi görevini üstlenmekle yetinmektedir. Bu nedenle bütün aşamalarda eski düzen içinde yeni düzen oluşmaya başlar ve devrim ancak gerçekleşmiş bir durumun uzak ve yakın bütün sonuçlarıyla tasdiki ve eskinin tasfiyesi olarak karşımıza çıkarken söz konusu model gerçekleşme imkânını ancak devrimden sonra bulabilmektedir. Başka deyişle devrimi gerçekleştiren güçler, dünya siyaseti içinde yeni ve değişik bir role gerek duymadan yalnızca eski düzenin eksiklik ve aksaklıklarını düzeltebilmek amacıyla toplumda önderliği ele geçirecektir.

Bu durumda Batı kalkınma modellerini benimseyip gerçekleştirmeye çalışma Doğu için nasıl mümkün olacaktır. Bu soruya olumlu yanıt verebilmek amacıyla günümüz Batısının bütün dünya için kader sayılmasını andırır bir biçimde Batı tarihi de genelleştirilmek istenecektir. Doğu tarihinin Batı kalıplarına uydurulması için çeşitli zorlamalara başvurulacaktır. Bütün zorlamalara karşılık bu konuda başarılı olunmaması üzerine bir başka varsayım daha öne sürülmüştür. Batı, egemenliğini yeryüzüne yayarken kendi kaderini bütün dünyanın ortak kaderi yapmış bulunmaktadır. Değişik bir tarih serüveni yaşamış olması Doğu'yu bu kaderin dışında bırakmamaktadır. Doğu, belki tarihinde aynı deneyi yaşamamış ve dolayısıyla endüstrileşmek için gerekli önkoşullara sahip değildir. Ama buna karşılık Doğu'nun bir kolaylığı bulunmaktadır. Doğu'nun önünde her konuda kendisnden ders alabileceği bir Batı örneği vardır. Alınacak derslerin ışığı altında bilinçli bir siyasetle endüstrileşme çabasında çeşitli koşullardan yoksun bulunmanın neden olacağı engeller aşılabilir ve Doğu toplumları da endüstri dünyasında yer edinebilir. Planlı kalkınma bu amaçla Doğu toplumlarına önerilmekte ve bu toplumlarda savunucu bulmaktadır.

Doğu toplumları için iki kalkınma modeli önerilmektedir. Çünkü bu toplumlar için Batı'da iki değişik örnek bulunmaktadır. Ve her iki modelde de amaç ve sonuç Doğu'yu Batı'ya benzetmekten başka bir şey değildir. Bu nedenle örneklerde görülen gelişmelere göre modellerde de aynı yönde değişikliklere tanık olmaktayız. Modeller üzerindeki tartışmalar Batı'daki siyasi gelişmelere göre kayıtlanmakta ve sınırlanmaktadır. Modellerde çıkış noktası Doğu toplumlarının sorunları değil örnek toplumlar, başka deyişle Batı'dır. Bu yüzden tartışmaların söz konusu biçimde kayıtlanmak istenmesi hiç de şaşırtıcı değildir.

III

TARİHİ GELİŞME

A — TOPLUMLARIN GELİŞME YASALARI

1 — TARİHİ GELİŞME ÇİZGİSİ YA DA ÇİZGİLERİ

Yurdumuzda sosyolojinin başlıca ana sorunu «*bizim Türkiye'd'e' sosyoloji olarak Türkiye ve Türkiye sorunlarına bakış açımız nasıl olmalıdır?*» sorusuyla özetlenebilmektedir. Bu soruya bulunacak sağlıklı bir karşılık konularımızın saptanmasında bize yardımcı olabileceği gibi bu konular önünde genel tutumumuzu da belirleyecektir.

Her konu kendi sorunlarını birlikte getirir ve bu sorunlar kendi özellikleri gereği ayrı nitelikte değişik çözümleri zorunlu kılar. Başka türlü söylersek her konuya uygulanabilir hazır çözüm reçeteleri bulunmamaktadır[1]. Aksi durumda bu hazır reçetelerin bilinmesi toplulumumuzla ilgili sorunların ayrı ayrı ele alınmasını gereksiz kılacaktır.

Toplum olaylarının biribirine olan bağımlılıkları ve karşılıklı ilişkileri nedeniyle bütünü tümüyle kapsayan genel bir görüş gerekli olmaktadır[2]. Yalnız böylece Türkiye'nin kendi sorunlarından söz edebilir[3] ve bu sorunlar önünde genel bir tutuma sahip olabiliriz.

Sosyoloji, bu nedenle çalışmalarında açıklayıcı modellere başvurmak zorunluğu duyacaktır. Açıklayıcı modeller, bizlere araştırmalarımızda ve araştırma sonucu elde edeceğimiz bulgularda neyin altını çizmemiz ve karşılaşılan olaylar arasında nasıl bir bağlantı kurmamız gerektiği konularında yol göstericilik yapa-

---

1 Ancak sorunların bütün bağlarından ve ilişkilerinden kopuk ele alınmaları bu sorunlara kendi başlarına mutlak ve toplumlar-üstü bir görünüş kazandırmaktadır. Bu durumda da sosyolojide bütün toplumlar ve durumlar için geçerli her konu ile ilgili hazır reçetelerle karşılaşmaktayız.

2 Bütünü ortaya çıkaran olayların genel nitelik ve eğilimlerinin önemi nedeniyle.

3 Ve yalnızca bu koşulla bir «Türkiye Şosyolojisi»nden ya da «Türk Sosyolojisi»nden söz edebiliriz.

caktır. *Açıklayıcı model*, daha önce de değinmiş olduğumuz gibi toplumların genel eğilim ve yasaların belirleyen, genel ilişkileri saptayarak konuyla ilgili bilgilerimizi değerlendirmemize, sınıflandırmamıza yardımcı olan ve konu üzerinde genel bir görüş sahibi olmamıza izin veren bir araştırma ve çalışma aracıdır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi *açıklayıcı modeller*, ancak birer çalışma aracıdır. Yaşayan gerçeklerin, toplum gerçeklerinin yerine geçemez. *Açıklayıcı modeller*in toplum gerçekleriyle olan ilişkisi gerçeklerin yerine geçmek değil bu gerçeklerin araştırılması, anlaşılması işleminde etkili olmaktır. Aksi bir durum özünde şemacılığı, kalıpcılığı taşır.

Açıklayıcı modeller, bir başka konuda daha tek başlarına yetersiz ve sınırlı görünmektedir. Toplum üzerine günümüzde bütün yapılan araştırmalar toplumun varolduğu kabul edilen sorun ve çözümlerini kavramayı amaçlamaktadır. *Açıklayıcı model*, konuyu ne denli eksiksiz kuşatırsa kuşatsın bu durumda belli bir değerlendirme de gerekli olmaktadır. Söz gelişi *az-gelişmişlik* ya da *feodalizm* modelini ele alalım. Bu her iki toplum modeli de, aşılmaları ve hangi yönde aşılmaları gerektiğini kendi başlarına açıklamaktan uzak kalmaktadır. Bu durumda söz konusu modellerin kendi dışlarında bir *değer yargısı* ile değerlendirilmeleri gerekmektedir. *Az-gelişmişlik*, kendi dışında bağımsız bir *gelişmişlik* kavramıyla değerlendirilmekte ve sorunlara bu değerlendirmenin ışığında çözüm önerilmektedir.

Değerlendirmede bir başka yol da modellerin bir gelişme çizgisi içine yerleştirilmesidir. Herhangi bir toplum modelini gelişme çizgisi üzerinde alacağı yere uygun olarak değerlendirmek mümkün olmaktadır. Bir toplumu gelişme çizgisi içinde alacağı yere göre ileri ya da geri saymamız için herhangi bir engel olmadığı gibi yine feodal bir toplumun sorunlarını hangi yönde çözümleyeceği konusunda da bizi aydınlatabilmektedir.

Gelişme çizgisi içindeki yeri bir toplumun değerlendirilmesinde en büyük yargı ölçütü olması nedeniyle bir toplumun gelişme çizgisi içine nasıl yerleştirileceği sorusu önem kazanmaktadır. ATÜT örneğinde görüldüğü gibi toplumlara gelişme çizgisi içinde tarihteki ağırlık ve rolünden çok kendisine yakıştırılan değere uygun bir yer aranmıştır.

Böylesine bilimsel olmaktan uzak ve keyfi yargılara dayanmak yerine bir toplumun tarih içindeki gerçek yerini saptayabilmenin en sağlıklı yolu eldeki toplum modelinin kendisinden önce ve sonra gelen modellerle olan ilişkinin iyi bilinmesidir. Başka türlü söylersek eldeki toplum modelini gerektiği biçimde değerlendirebilmek için gelişme çizgisinin bütün toplumları kapsaması, toplumlar arasındaki ilişkileri açıklayabilmesi ve toplumların tarih içindeki yer ve rollerini aydınlatabilmesi gerekir. Ancak böylece tarih çizgisnden yola çıkarak toplumları değerlendirmek mümkün olacaktır.

Buraya kadar söylediklerimizden bir önemli sonuç çıkmaktadır. Toplumların gelişme çizgileri, çeşitli toplumlar arasındaki ilişkileri belirlediği ve bu ilişkiler içinde toplumlara birer yer yakıştırdığı için toplumların gelişme yasalarını da birlikte içermek tedir.

Belli toplumsal gelişme kuramlarının dile gelişi olan gelişme çizgilerinin günümüzde bütün ve genel dünya tarihini açıklamak eğilimleri taşıdıklarını görmekteyiz. Toplumların karşılaştırılabilmeleri için[1] gelişme çizgilerinin bütün toplumları kapsaması zorunluğu bu eğilimi daha da güçlendirmektedir.

Bu eğilimin günümüzdeki görüntüsü Batı gelişme çizgisinin bütün dünya tarihine yaygınlaştırmak isteğidir. Batı tarihinden çıkarılabilecek bazı sonuçlar bütün dünya tarihine genelleştirilmek istenmektedir. Başka deyişle sonuçta toplumların değerlendirilmelerinde temel öğe Batı olmaktadır.

Batı gelişme çizgisinin bütün dünya tarihinin yerine geçebileceği savı, elbet Batı'nın günümüzdeki dünya egemenliği ile yakından ilgilidir. Bugün dünyanın geleceğini belirleyecek gücü kendisinde bulan Batı, geçmişte de bunun böyle olmaması için her hangi bir neden görmemektedir.

Bu durumda kendi tarih ve toplumumuzu da açıklamak savında olan Batı gelişme çizgisini yakından tanımakta yarar vardır. Batı gelişme çizgisini saptamak zor değildir. Dünya tarihi, Batı gelişme çizgisinin tüm tarihi belirlediği savma uygun bir

---

1 Günümüzde toplumların değerlendirilmeleri ancak toplumların birbirleriyle karşılaştırılmaları sonucu mümkün olacağı kanısı yaygındır.

dönemlendirmeye tanık olmaktadır. Tarih-öncesi dönemden sonra dünya tarihi üç ana başlık altında ele alınmaktadır. Bu başlıklar İlk, Orta ve Yeni Çağlardır. Her biri Batı tarihinde görülen kölelik, feodalizm ve kapitalizm aşamaları ile kesişmektedir. Tarihin söz konusu biçimde dönemlendirilmesi, doğrudan doğruya Batı'nın geçmişte de dünyanın merkezi olduğu savından kaynaklanmaktadır.

Dönemleme işlemi tek başına sorunların çözümlenmesinde yeterli olmamaktadır. Kölelik, feodalizm ve kapitalizm aşamalarının biribirilerini nasıl izlemiş olduklarını da açıklamak zorunluğu vardır. Aksi durumda kölelik, feodalizm ve kapitalizm biribirilerini rastgele izleyen dönemler sayarşak bir gelişme çizgisinden söz etmek imkânımız kalmayacaktır. Gelişme çizgisi ancak bir toplum düzeninin aşılarak daha ileri bir toplum düzenine geçilmesiyle söz konusu olablir.

Toplum bilim alanlarında çalışanlar gelişme çizgilerini temelendiren toplumların gelişme yasaları konusunda baştan beri bir açıklama çabası içine girmişlerdir. En basitinden Auguste Comte'un *Üç Hal Kanunu* böyle bir çabanın ürünüdür. Yine söz gelişi Durkheim, en ilkel toplum örgütlenmesi örneği saydığı klandan çıkarak günümüz toplumlarına ulaşan çizgiyi saptamaya çalışmıştır.

Ve bu arada toplumların gelişmelerini açıklayabilmek için ortaya *sınıf çatışması* kuramı atılacaktır. Bu kurama göre[5] toplum gelişmelerinin ana kaynağı sınıf çatışmalarıdır. Aynı sınıf çatışmaları tarihin akışına da yön vermektedir.

Konu üzerinde günümüze kadar süren çeşitli araştırmalar yapılmış ve kuram bugün de yandaş toplamayı sürdürebilmiştir. Bu elbet bir rastlantı sonucu değildir. *Sınıf çatışması* kuramı bu alanda ileri sürülen kuramlar arasında en sosyolojik görüneni-dir. Toplumları belli bir gelişme çizgisi içinde toplayıp sınıflandırdığı gibi bu gelişme çizgisini kendi toplumsal gelişme yasalarıyla açıklayabilmektedir. *Sınıf çatışması* kuramının bu konuda öne sürülmüş öbür kuramlar önünde başka üstünlükleri de bulunmaktadır. Bu üstünlüklerin başında *sınıf çatışması* kuramının bütün Batı tarihini kapsaması ve Batı toplumlarının ana özelliklerini bize tanıtması bulunmaktadır.

---

5 Burada elbet konuya en kaba çizgileriyle değiniyoruz.

Kuramın sözünü ettiğimiz özellikleri ayrıca Batı için bazı kolaylıklar da sağlamaktadır. Önce Batı tarihini kendi sınırları içinde açıklayabilmektedir. Böylece Batı ile sınırlı da kalsa toplum gelişmeleri toplum dışında herhangi bir başvuru kavramına gerek kalmadan açıklanabilmektedir.

Kuramın bu üstünlükleri ve sağladığı yarar yanında konuyla ilgili göz önüne tutulması gerekli bir olay bulunmaktadır. *Sınıf çatışması* kuramı tarihin belli bir döneminde ortaya çıkmıştır ve bu dönem, öncelikle Batı toplumlarının bazı özel sorunlarına çözüm aramaya yönelilktir. *Sınıf çatışması* kuramı da önce bu sorunlara karşılık bulabilmek amacıyla geliştirilmiştir. Bu durumda söz konusu kuramın öğretilerinin belli bir dönemle[6] mi sınırlı olduğu, yoksa bütün tarihe[7] uybulanabilir uygulanamayacağı tartışma gerektirmektedir. Bu tartışma sonunda ancak kuramın geçerliliği ve bu geçerliliğin sınırları ortaya çıkacaktır.

Söz konusu kuram, her şeyden önce Batı'nın kuramın oluştuğu dönemdeki durumunun eleştirisi üzerine kurulmuştur. XIX. yüzyıl Avrupa ülkelerinin içinde bulunduğu açmazlar ve bu açmazların çözüm yolları, Batı için çıkış yolu *sınıf çatışması* kuramını geliştirenlerin başlıca tasaları olmuştur. Kuram, içinde oluştuğu dönemde Batı'nın bir eleştirisini de içinde taşımaktadır. *Sınıf çatışması* kuramının Batı'nın bazı suçlamalar da taşıyan bir eleştirisi olmasına, Batı'nın zayıf yönlerini bizlere tanıtmasına karşılık Batı içinde yine de yandaş toplayabilmiş olması, her şeyden önce Batı'ya kendi içinde bir çözüm getirmiş olması nedeniyledir. Bunca sert eleştirilere ve Batı'yı yıpratacağı düşünülen saldırılarına rağmen çözümü Batı içinde araması ve çözümün Batı içinde bulunduğunu savunması, Batı'nın dünya içindeki yerini tartışma konusu yapmaktan alıkoymaktadır. Batı, kendisine bu rahatlığın verilmiş olması nedeniyle en ağır eleştirileri bile kolayca benimseyecektir.

Bu kuramın ele alınıp ayrıntılarıyla değerlendirilmesi başlı başına bir çalışma konusudur. Biz burada kendi konumuzun anlaşılmasına izin verecek ölçüde değinmekle yetineceğiz. İşe toplum sınıfları tanımıyla başlayacağız. Toplum sınıfları, öncelikle

---

6 XIX. yüzyıl Batı Avrupa ülkeleri.

7 En azından Batı tarihine.

üretim ilişkileri içinde belirlenmektedir. Toplum sınıfları üretim uğraşları içinde aynı toplumsal görevi yerine getiren, böylece genel bir toplumsal çıkar birliği içinde olan ve bu koşullara bağlı olarak ortak bir dünya görüşüne sahip ve dayanışma içinde bir toplumsal kesittir. Toplum sınıflarının tartışmalarımızda yeterli olabilecek en basit tanımı budur.

Konuyla ilgili ilk gözlem kuramın bazı varsayımlara dayandığıdır. Söz konusu kuram önce sınıflı toplum kavramını öngörmektedir. Sınıf çatışmalarının toplumsal gelişmeleri açıkladığı savına bağlı olarak buradan da iki sonuçtan biri çıkmaktadır. Ya sınıfsız toplum olmaz ve en azından tarih dönemlerinde sınıfsız toplumlarda herhangi gelişme söz konusu değildir. Bu toplumlar tarihte ancak *durgun toplumlara* örnek olabilirler.

Yine bir çatışmanın söz konusu olabilmesi için toplumsal sınıfların her toplumda çoğul olması gerekir. Birden çok sınıfın toplumda karşılıklı çatışma ilişki içine girmesiyle ancak sınıf çatışması ve dolayısıyla toplumsal gelişme mümkün olacaktır.

Toplum gelişmelerinin temelinde sınıf çatışmaları olduğuna göre toplumları kayıtlayan ve onlara kimliklerini kazandıran da sınıfların oluştuğu kesit olması nedeniyle üretim ilişkileridir. Toplumu belirleyen üretim ilişkileridir. Öbür kurumlar üretim ilişkilerinin birer ürünü ya da değişik görüntüleridir. Buradan çıkarak ekonominin alt yapıyı oluşturduğu savı ortaya atılacaktır. Bütün bunlar, en azından tartışma götürür konulardır.

Yukarıda değindiğimiz savlara bağlı olarak ve bir yerde de bu savları tamamlamak ve desteklemek üzere bir başka varsayım daha ileri sürülmektedir. Bu da toplumun kendi kendisini ürettiği varsayımıdır. Toplum yaşamı toplumun kendi kendisini yaratması uğraşından, toplumun sınırlanması da bu uğraşın çerçevesinden başka bir şey değildir. Böylece toplum kendi başına bir varlık olmaktadır. Kendisiyle ilgili bütün açıklamaları kendi yapısında bulabilecek; kendisi dışında başvuru kavramına gerek duymayacaktır. Bu, bir yerde sosyolojiye bir bilim olarak kendi bağımsızlığını da kazandıracak bir görüştür. Yalnızca bu nedenle bile üzerinde özenle durmamızı gerektirmektedir.

Ancak bu görüşü benimserken üzerinde özenle durmamız gereken bir başka konu daha bulunmaktadır. Toplumlar, tek tek kendi başlarına açıklanabilmek imkânına kavuşunca sorunların

aydınlatılmasında tarihe ve daha önemlisi tarihteki Doğu-Batı çatışmasına başvurmak gereği bulunmayacaktır. Tarih, toplumların da oluştuğu insanlığın genel serüveni olmak yerine toplumların kendi başlarına sürdürdükleri gelişmeleri pasif bir biçimde izleyen, bu gelişmelerle ilgili öyküler dizisi olmaktadır.

Toplumu kendi içinde kendisini yenileyen bir varlık olarak tanımladığımız an, tasamız toplumsal gelişme yasalarını saptamak olunca toplumsal gelişmeyi de bu yenileşme içinde bulabileceğiz. Buradan da iki sonuç çıkacaktır. Bütün yenilikler ileri dönüktür[8]. Toplumsal gelişme söz konusudur. Ve toplumsal gelişme kuramı toplumun sınırıyla çerçevelenmektedir.

Konu söz konusu biçimde ortaya konup sınırlandığı zaman bu koşullara en iyi karşılık veren *sınıf çatışması* kuramı olmaktadır. *Sınıf çatışması* kuramının geniş ilgi ve yandaş toplayabilmesi yukarıda değindiğimiz koşullara en iyi karşılık getirmesi yüzündendir. Ve bu bakımdan henüz Batı'da aşılmasına imkân bulunamamıştır.

Bir toplumda sınıflar arası çatışma, her şeyden önce o toplumda çeşitli çelişkilerin varlığını kanıtlar. Ve toplumun geleceğini, kaderini belirlediğine göre çelişki toplumun kimliği ile ilgili temel konular üzerinedir. Bir toplumun özüyle ilgili temel konularda sınıflar arası ilişki toplum gelişmesini belirlemektedir. Başka deyişle çelişki, toplumun gelişme yönü ve toplumun bu alandaki güç ve imkânlarının değerlendirilmesi konularında ortaya çıkan görüş ayrılıklarından kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda bu uyuşmazlık yalnızca içinde bulunan durumun yorumlanmasında görülen farklılığa değil maddi koşul ve gerçeklere de dayanmaktadır.

Sınıflararası ilişkilerin toplumların gelişmelerinde ana etken olduğu öne sürülünce buradan sınıfların toplumun geleceğiyle yakından ilgili oldukları sonucunu çıkarmamız güç olmamaktadır. Sınıflar çeşitli toplum sorunları için değişik çözümler önerecekler ve aralarındaki çelişki de buradan kaynaklanacaktır. Toplum içinde her sorunun çözümü birlikte belli imkân ve ayrıca-

8 İngiliz sömürgeciliği Hindistan tarihinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Yenilik adına Hindistan'daki İngiliz sömürgeciliği çoğu ilerici tarafından alkışlanabilmiştir.

lıklar yaratır. Dolayısıyla çözüm sahibi tarafa önemli çıkarlar sağlar. Böylece kendi çözümünün benimsetilmesi taraflar için bir çıkar çatışması niteliği kazanır. Maddi çıkarlara yakından bağlı bu çatışma toplumların kaçınılmaz kaderi olmaktadır.

Sınıfları üretim içindeki yerlerine göre tanımlamak, toplum içindeki çelişkileri yalnızca üretim alanı ile sınırlandırmak olmaktadır. Üretimin amacını kendinde taşır bir olay sayılması ve başka olaylara başvurmadan tanımlanır olması bu sınırlamayı daha da belirgin bir biçime sokmaktadır[9].

Bütün bu varsayımlar tartışmaya açık olduğu gibi kuram, ileriye dönük yönüyle de tartışmaya açıktır. Bu kurama göre çelişkiler başka boyutlar ve ölçekler içinde günümüze kadar yenilenmiştir. Şemada en son çizgide değişenin ne olduğu sorulabilir. İleri dönüklük, bir yerde içinde bulunan açmazların önemden ileri gelmektedir. Söz konusu olan ileri kaçıştan başka bir şey değildir.

Batı tarihi başlangıcından bu yana bir toplumsal çelişkiler tarihidir. Ve ancak kendi kendisini inkârla çelişkilerinden kurtulabilir. Batı, Batı olduğu sürece çelişkilerden arınamayacaktır. Bu durumda Batı elbet çelişkilere dayalı belli bir tarih görüşüne sahip olacaktır.

2 — TOPLUM GELİŞME YASALARININ İŞLERLİĞİ

Toplumlar üzerine gerekli bilgileri edinebilmek ve bu bilgilere dayanarak çalışmalarımızda yol gösterecek sonuçları çıkarabilmek için toplumların oluştuğu ve her türlü gelişmelerini gerçekleştirdiği dünya tarihine başvurmamız zorunluğu vardır. Dünya tarihi bu çabamızda bizlere kolaylıklar sağlayacak bazı niteliklere sahiptir. Belli düzenlilikler gösterir. Başka deyişle belli yasalara uyar.

Ancak bu basit ve aynı ölçüde doğru gözlemden sonra üzerinde durulması ve açıklanması gerekli bir nokta bulunmaktadır. Bu yasalar tarihten önce de söz konusu değildir. Böyle nereden indiği belli olmayan yasalar nedeniyle bugünkü dünya tarihi ortaya çıkmamıştır. İnsanlığın kendi serüveni içinde çeşitli

9 Bu sınırlılık bir bakıma söz konusu kavramın üstünlüğünü de oluşturmaktadır.

çelişki ve ilişkiler arasında doğan değişik dengelerin sürekliği ve düzenliliği bize bu yasalardan söz etmemize izin vermektedir.

Tarih, kendi dışında kutsal yasaların zorunlu uygulanmasıyla sınırlı değildir. Bu, doğrudur ama tarihi rastgele bir rastlantılar dizisi saymak da aynı ölçüde yanlıştır. Tarih olaylarını aralarında herhangi bir bağlantı bulunmayan ve belli düzenlilikler göstermeyen olaylar dizisi saymak, tarihi anlaşılabilir ve dolayısıyla da açıklanabilir olmaktan çıkaracaktır.

Böyle bir varsayımın benimsenmesi ise insanlığın kendisine benliğini kazandıran serüveni içinde bilinçsiz olduğu ve tarihte her türlü çabasında kör güçler önünde hiç bir direnç imkânının bulunmadığı sonucuna bizi götürecektir. Tarihi anlamak ve açıklamaktan uzak insanlığın geleceği üzerinde etkili olabilmesi düşünülmez bile. Oysa insanlık kendi kendisini açıklayacak, bir yere oturtacak ve bütün davranışlarına bir anlam verecektir. Bu, kaçınılmazdır. Toplum yaşamı ve bütün insanlık tarihi, bizler için bu kaçınılmazlığın tartışma götürmez kanıtları olmaktadır. Bu çabasında insan, elbet tarihle de hesaplaşmak isteyecektir. Tarihin açıklanması, açıkca izlenir bir olay olmasa da çoğu kez insanların başlıca tasasını oluşturmuştur. Değişik dünya görüşleri ve anlayışının temelinde tarihin farklı açıklaması yatmaktadır.

Tarih, çok geniş ve aynı zamanda çok çeşitlilik gösteren bir olaydır. Tarihin anlaşılması, bu çok yönlü ve boyutlu olayın kalın çizgilerle toparlanabilmesine ve bir bütünlük içinde kavranabilmesine dayanmaktadır. Bir olayı anlayabilmek, açıklayabilmek o olayla ilgili ayrıntıların bütün içindeki yerini bulmak, bütünle olan ilişkilerini kurmak ve bütün bunlara bir anlam verebilmektir. Tarihin açıklanması da, elbet çok daha değişik olmayacektir.

Ancak insanlığın bütün serüvenini kapsayan tarihte bu nasıl mümkün olacaktır. Bu sorunu çözümleyebilmek için bugün bütün toplum bilimleriyle uğraşanlarca oybirliğiyle benimsenmiş bir yol izlenmektedir. Zaman içinde süreklilik gösteren, oldukça dayanıklı ve belirgin bir yapıya sahip, çeşitli insan uğraşlarını kapsayıp çerçeveleyen toplum; tarihin açıklanmasında birim olarak benimsenmektedir.

Tarihte toplumdan daha geniş birimlerle de karşılaşıyoruz. Ancak özellikle günümüzde kimlik belirten ve bu kimlik belirle-

mesinde etkin rol oynayan öğelerin süreklilik gösterdiği birimler toplumlardır. Araştırmalarımıza günümüz sorun ve kaygılarının yön verdiği de düşünülürse başvuru biriminin toplum olması doğaldır[10], [11].

Toplumun tarihi gelişmeleri açıklamada temel birim sayılmasına uygun olarak tarihi gelişme, son hesaplaşmada toplumsal gelişme ile eşanlama gelmeye başlamıştır. Tarihin anlaşılması çabasında birim olarak seçilen toplum, bir bakıma araştırmaların sınırını da çizmektedir. Tarih yasaları yerine toplum yasalarından söz edilince tarihteki gelişmeler de tek tek toplumların gelişmelerinin ürünü ya da toplamı olmaktan öteye bir anlam taşımayacaktır. Yine başka türlü söylemek istersek sosyolojinin dışında ayrıca bir tarih bilimine gerek kalmayacaktır.

Bu görüşe göre tarih, çeşitli toplumların tarihinin bir yığını, bir toplamıdır. Tarihin birliği konusu da söz konusu görüşte önemli bir sorun olmamaktadır. Gerçi ulusların ve toplumların bağımsız tarihleri vardır. Bir «*İngiltere Tarihi*» ya da «*Türk Tarihi*»nden söz edebiliriz. Ancak bu durum çeşitli ulusların tarihlerini de kapsayan genel bir tarihi yasaklamamaktadır.

Genel dünya tarihinde tarihin birliğini sağlayan nedir? Yukarıda değinildiği gibi tek tek tarihlerin toplamı bu birliğe temel oluşturmaktadır? Bu durum yalnızca öykücü bir tarih görüşüne izin verir. Ve tarihin birliği ancak olayların birlikte anlatılmış olmasıyla elde edilebilecektir. Yanlış anlaşılmasın. Biz öykücü tarihe karşı değiliz. Bu tür tarihten çok şey öğrenebileceğimizi bi-

---

10 Haçlı seferleri döneminde o günkü sorunların özelliklerine bağlı olarak başvuru biriminin ümmet oluşunun kaçınılmaz olduğu gibi

11 Toplum altında da aynı türden birliklerle karşılaşılmaktadır. Ancak her üst birlikte alt birlikleri içeren ve zenginleştiren bir yapı bulunmaktadır. Bu nedenle insan birliklerinin kimliklerinin belirlenmesinde çeşitli yöndeki zenginleşmeyi gözden kaçırmamak için toplum altı birimlere başvurulmamaktadır. Bu durum ilgimizi daha geniş birliklere çekmektedir. Ümmet çeşitli açılardan günümüzde artık aşılmış sayılabilir. Ancak uygarlıklar bulunmaktadır. Fakat çoğunlukla uygarlıklar kimlik belirtisi olarak kabul edilmemektedir. Uygarlığın uluslararası niteliği üzerine kurulmuş kuramlar uygarlığı basit bir teknik birikime indirgemektedir. Oysa özellikle Batı uygarlığı açık bir kimlik belirtisidir. Ancak Batı uygarlığı, belli bir kimlik belirtisi oluşuyla çelişkili biçimde bünyesinde evrensellik savını taşımaktadır.

liyoruz. Ancak bu kez tarihten öğrenmek istediğimiz olayların akışı değil[12] açıklanmasıdır.

Bir başka olasılık da tarih birliğinin toplumların bir başlarına ama aynı serüveni yaşamalarından kaynaklanmasıdır. Toplum serüvenlerinin benzerliği ve hatta aynı oluşu tarihin birliğini oluşturmaktadır. Söz konusu açıklamada toplumlar zorunlu olarak belli benzer aşamalardan geçtikleri ileri sürülecektir. Böylece tarihin birliği toplumları yöneten yasaların birliğine dayanacaktır. Bu durumda da tarih yasaları toplum yasalarından başka bir şey olmayacaktır.

Ancak günümüzde toplumların çeşitliği[13] ile buna karşılık tarihin birliği sözünü ettiğimiz görüşü önemli ölçüde zayıflatmaktadır. Bu kez de tarihin *Uygarlık* tarihi olduğu öne sürülmektedir. Uygarlık çerçevesi belki bütün toplumları kapsamamaktadır ama tarih bu çerçeve ile sınırlıdır. Uygarlık alanı dışın kalan toplumlar ise durgun toplumlar ya da bir başka deyişle tarihsiz toplumlardır. Tarih yasaları nitelik değiştirmiş, uygar toplumları yöneten yasalara ya da uygarlık yasasına dönüşmüştür. Uygarlık dışı kalan toplumlar da ancak bu yasaları izlemekle[14] yükümlüdür. Yalnızca bu koşulla tarihe ya da kullanılan deyime göre uygarlığa katılabilirler.

Tarihin birliği *taklit, yayılma* ve *öncülük* kuramları aracılığıyla da açıklanmak istenmiştir. Uygarlık, aynı zamanda etkinliktir ve yalnızca tek bir gelişme çizgisinin ya da toplumun ürünü değildir. Çeşitli raslantı[15], olay ve toplumun ürünü olan uygarlık yapıtları[16] kendi özlerinde bulunan bir güçle aşmış oldukları şeylerin yerlerini almaktadır. Ve bu güçle sınır tanımadan değişik toplumlara yayılabileceklerdir. Bu durumda ise tarihin konusu ve yasaları, uygarlık yapıtlarının çeşitli toplumlara yayılması ve bu yapıtların farklı toplumlarca benimsenmesi ve özümsenmesi olacaktır.

---

12 Öykücü tarihle olayların akışını daha başlangıçta öğrenmiş bulunuyoruz.

13 Artık özleri ve nitelikleri bakımından birbirileriyle uyuşmaz toplumların varlığı bilmezden gelinememektedir.

14 Nasıl olacaksa bu.

15 Aksi durumda kaynaklandıkları koşullara bağlı kalırlardı.

16 Böylece uygarlık bir bütün olmaktan çıkıp parçalara ayrılabilecektir.

Öte yanda geçen bölümde de değindiğimiz gibi sınıf çatışmalarının dünya tarihinin gelişme yasasını oluşturduğu ileri sürülmektedir. Sınıf çatışması, yukarıdaki açıklamalardan birincisi benimsenerek dünya tarihinin temel yasası yapılmaktadır[17]. Başka deyişle Batı sınıflı toplumların gelişme çizgisinin[18] yeryüzündeki bütün toplumlar için geçerli olduğu savunulmaktadır.

Toplumların çeşitliliği ve bunun yanında tarihin birliğini açıklamak biraz hayal, biraz mantık gücüyle imkânsız değildir. Toplumların tarihte izleyecekleri yol birdir[19]. Bu da tarihin birliğini sağlamaktadır. Ancak toplumlar bu ortak yolda ilerleyişlerinde eş hızda olmamışlardır. Buradan da toplumlar arası farklılaşmalar ortaya çıkmıştır.

Bu konuyla ilgili eleştirilerimizi daha önce de belirtmiştik. Yeniden aynı tartışmaya dönmeyeceğiz. Ancak hemen şunu söyleyelim. Sınıf çatışması kuramını geliştirenler bile bu kuramın söz konusu biçimde genelleştirilmesini, evrenselleştirilmesini düşünmemişlerdir. Kendileri dünya tarihinde taraflardan birinin[20] tarihini çözümlediklerinin bilincindedirler ve bunu yazılarında açıkça belirtmişlerdir. Görüşlerine göre yeni gelişmeler sonucu Batı'da üretimin evrenselleşmesi üzerine Batı, sorunları ile birlikte çözümlerini de evrenselleştirmiştir. Çözüm bütün taraflar için geçerli olduğu için[21] tarihin birliği de ancak çözümün bütün dünyada egemen olmasıyla gerçekleşecektir[22].

Söz konusu varsayım, ancak iki koşula bağlı olarak geçerli olabilir. Önce Batı'nın dünya egemenliğinin varsayımda savunulduğu biçimde mutlak olması gereklidir. Ve dünya tarihiyle ilgili açıklamaların yalnızca son dönem Batı mutlak dünya egemenliği ile sınırlandırmak koşuluyla bir geçerlilik kazanabilir. Bu durumda gözlem ve çıkarımları daha çok geleceğe dönük ve gelecekle ilgili olmaktadır. Fakat söz konusu kuramın geçmişi de aynı biçimde kapsadığı çok kuşkuludur. Gerçekte Batı'nm yal-

17 Gerçekte sınıf çatışması kuramının başlıca özelliği yukarıdaki bütün açıklamalarla uyuşabilmesidir.
18 Kölelik, derebeylik, kapitalizm.
19 Aklın yolu bir olduğu gibi.
20 Batı.
21 Bütün çelişkileri aşan bir çözüm.
22 Çözüm öncesinden tarih öncesi olarak da söz edilecektir.

nızca son çağda elde ettiği dünya egemenliğine bağlı olarak evrensellik savları taşıyan bir kuramı bu egemenlikten önce de tarihin tek açıklaması saymak artışma götürü. En fazla söylenebilecek olan geçmişteki farklılıkların Batı'nın kesin dünya egemenliği ve bu egemenliğe bağlı olarak çözümlerini evrenselleştirmesi önünde önemi ve değeri kalmamış olduğudur.

Bu konuda da söylenebilecek bir iki söz daha bulunmaktadır. Önce Batı kendisinden beklenen tarihi görevi günümüze kadar yerine getirmemiştir. Ve getirebilecek çapta da gözükmemektedir. Kuram tarihi gelişmeye yön vermek ve bu arada dünyanın bütün sorunlarını çözümlemek tekelini Batı'ya bırakmaktadır. Bütün Doğu'yu ve bu arada bizleri tarihin pasif bir aktörü durumuna getirmektedir. Gerçekten de bizler için ellerimiz, kollarımız bağlı Batı'da umulan gelişmeleri beklemekten başka bir çıkar yol kalmamaktadır. Sorunların yükünü çeken ve faturasını en ağır bir biçimde ödeyen tarafın[23] sorunun çözümünde etkisiz[24] olacağını ileri sürmek, en azından çözümün sağlamlığından kuşku duymamıza yol açmaktadır. Ve üstelik Batı'daki gelişmelerin Doğu üzerinde bugüne kadar görülen etkisi de hiç iç açıcı değildir.

Yukarıda kısaca belirtmeye çalıştığımız güçlükler önünde konuya gerekli yeni bir açıklama getirmek yerine tarihi küçümseyerek işin işinden sıyrılmak istenmiştir. İlerleme, gelişme, vb. günümüz efsaneleridir. Toplumların mutlaka ileri yönde geliştikleri kanıtlanmış değildir. Çeşitli ulusların tarihlerinde inişler, çıkışlar bulunmaktadır. Hatta tarih sahnesinden silinmiş uygarlıklar vardır. Bu durumda bu uygarlıklar için ilerleme ya da gelişmeden nasıl söz edilebileceği soru konusu yapılmaktadır. Yanıt olarak bu kavramların günümüzde toplumlara bizler tarafından yakıştırılan değer yargıları olduğu ileri sürülmektedir. Biraz da dinin etkisiyle bu yakıştırmalar yapılmaktadır. Mutlak mükemmellik varmış ve bütün varlıkların, bu arada toplumların bu mükemmele yönelmeleri zorunlu imiş gibi br ön-yargıdan yola çıkıldığı söylenmektedir.

Yine aynı görüşe göre her tarihi durum kendisine ait özellikler gösterir. Bu yüzden de her sorunu kendi kuralları içinde

23 Doğu.

24 Başka türlü söylersek ilgisiz.

ele alıp çözümü aranmalıdır. Durum değiştikçe elde edilmiş bilgiler aşılmış olacak ve her yeni durum özel araştırma gerektirecektir. Bu nedenle de tarihin yerini sosyoloji almalıdır. Söz konusu görüş ilgi çekicidir. Kalıp görüşlerin yerine gerçeğin sürekli aranmasını ve araştırılmasını önermektedir. Gerçek, elbet bir kez de bütün kezler için çözülecek değildir. Gelecek kuşakların kendi sorularını sormasını ve bu sorulara yanıt aramasını yasaklayamayız. Bu hakkı, bugün yaşayan ve soruları soran kuşak biz olduğumuz için[25] onların elinden alamayız. Yine aynı görüş bizim aynı zaman kesiti içinde farklı toplumların tek bir etiket altında toplamanın sakıncaları karşısında her toplumu kendi özellik ve koşulları içinde ele alınması gerektiği düşüncemizi aynı toplumun değişik ve koşulları içinde ele alınması gerektiği düşüncemizi aynı toplumun değişik zaman kesiti içinde farklı görüntülerine de yaygınlaştırmaktadır. Ancak söz konusu görüşün bizim tutumumuzla olan benzerlerini burada sınırlamak gerekir.

Söz konusu olan gelecek üzerine falcılık ya da kehanette bulunmak değildir. Günümüz sorunlarını çözmek ve bunu başarabilmek için de sorunlarımızı iyi ve doğru tanımaktır. Toplumsal olaylarda koşullar, çeşitli olay ve ilişkilerin oluşturduğu ortamla belirlenir. Ve mutlaka tarihi boyutu bulunur; belli birikimler sonucu ortaya çıkar. Bu birikimleri bilebilmek için tarihe bakacağız. Ayrıca sorunlarımızın çözümü de toplumsal güçlerin olanaklarına bağlıdır. Toplumsal güçler ve olanaklarımız da tarihi birikimin birer ürünüdür. Bu nedenle tarihi bir yana itemeyiz. Yeni bir durum karşısında da olsak geçmiş deneylerden yararlanacağız. Böyle bir olanağı niçin geri çevirelim? Tarihten gerekli sonuçları çıkarmak ve gereken dersleri almak başka, gelecek üzerinde kehanette bulunmak başka şeylerdir.

Türk tarihini nasıl ele alabiliriz? Türk tarihini ele almak bizim için bir zorunluluktur. Türk tarihi dünya tarihinin basit bir tekrarı bile olsa en azından bu konuya kesin bir aydınlık getirmek amacıyla konuyu tartışmamız kaçınılmazdır.

Değindik. Dünya tarihinde üç büyük çağ söz konusu edilmektedir. Bunlar İlk, Orta ve Yeni Çağlardır ve her biri Batı tarihinde belli değişiklik ve aşamaların karşılığıdır. Aynı değişik-

25 Ve yalnızca bunun için.

likleri yine aynı belirginlikle Doğu tarihinde göremiyoruz. Bu yüzden tarihi gelişmenin Batı toplum aşamalarına bağlı olduğu izlenimi güçlenmektedir. Batı'da görülen aşamalar da açıklama gerektirmektedir. Sınıf çatışması kuramı örneğinde görüldüğü gibi Batı bütün açıklamaları kendi tarihi ile sınırlamaya özen göstermektedir.

Özellikle eski çağlarda yalnızca Batı sınırları içinde kalmış bir gelişmenin bütün dünya tarihini böylesine nasıl belirleyebileceğini kendimize elbet sormamız gerekir. Biz dünya tarihi birliğini sağlayabilmek ve bu arada Batı'daki gelişmeleri ve Doğu'nun tarih içindeki bütün ağırlığını ortaya koyabilmek için *dünya tarihinin dönemlendirilmesi işlemini Doğu-Batı ilişkileri içinde ele almakta* yarar olduğuna inanıyoruz. Türk tarihini de bu açıdan ele almaya çaba gösteriyoruz.

Toplum yasaları toplumdaki değişmelerin mantığını anlamamıza yardım eder. Eğer bir toplumun değişme yasalarını tanımak istiyorsak nelerin nasıl değiştiğini görebilmemiz için önce o toplumu değişme dönemleri içinde ele almamız gerekmektedir. Türk tarihinde iki önemli değişiklik olayına, geniş çapta toplumumuzun kimlik değiştirmesine kadar uzanan iki olaya tanık oluyoruz. Bu olaylar *Anadolu'nun Türkleşmesi* ve *Osmanlının Batıcılaşması* olaylarıdır. Biz de burada tarihimizi bu iki olay çevresinde kısaca ele almaya ve tarihimizle ilgili çeşitli sorunları birlikte tartışmaya çalışacağız.

B — TÜRK TARİHİ

Bugün tarih ve toplumlar konusunda çeşitli bilgilere sahibiz. Ayrıca bu bilgiler belli kuramlar çerçevesinde sistemleştirilmiş bulunmaktadır. Başka deyişle konularımızla ilgili araştırma ve çalışmalarımızda gerekli yol gösterici araçlara sahibiz. Elbet bu bilgiler, ayrıca tartışma ve bizlerin de bu konular üzerinde düşünmemizi gerektirmektedir.

Tartışmaların sağlıklı bir biçimde yürütülebilmesi için eldeki bu bilgi ve kuramların mutlaka Türk tarihi ile sınanması gerekmektedir. Önce Türk tarihi önünde bu bilgilerin ne ölçüde geçerli olduklarını araştırmak için böyle bir sınama zorunludur. Böylece Türk tarihinin yeni bir yorumunu da elde etmemiz mümkün olacaktır. Ve ayrıca Türk tarihinin yasalarını bilmenin, eğer ken-

dine özgü kuralları varsa bunları gün ışığına çıkarmanın tek yolu da budur.

Toplum tanım ve yasaları öncelikle toplum gelişme ve değişmelerini açıklamak durumundadır. Gerçekte bu tanım ve yasalardan umulan, toplumda amaçlanan gelişme ve değişmeleri elde edebilmektir. Elbet amaçlanan sonuçların sağlanabilmesi için toplum olayları arasında doğru bağlantıların kurulabilmesi zorunludur. Toplum tanım ve yasaları bu doğru bağlantıları bize öğretir. Sosyoloinin Batı'da toplumların büyük çalkantı ve değişmeler içinde bulunduğu bir dönemde kurulmuş olması şaşırtıcı değildir. Sosyolojinin konusu budur. Bu konuların gündemde olduğu ve doğrudan gözlem olanaklarının bulunduğu değişmeler dönemi, sosyolojinin doğuşunu ve gelişmesini kolaylaştırmıştır. Yakından incelendiği zaman belli başlı sosyoloji akımlarının[26] bu değişmeleri kendilerine konu aldıklarını görürüz. Batı sosyolojisinin etkisi nedeniyle feodalizmden kapitalizme geçiş ve kapitalizm sonrası gelişmelerin ne olacağı konuları günümüzde sosyolojinin temel sorununu oluşturmaktadır.

Sosyolojinin günümüze kadar ürettiği bilgilerin kaynağı Batı tarihi olmuştur. Oysa Türk toplum tarihini ele aldığımız zaman ilk gözlemleyebileceğimiz, Türk toplum tarihi ile Batı kalıplarının uyuşmazlığıdır. Genel olarak Doğu tarihinde en azından Batı tarihinde görülen Eski Çağ - kölelik, Orta Çağ - feodalizm ve Yeni Çağ - kapitalizm kesişmesine tanık olunmamaktadır. Bu durumda bizim ise Türk tarihinde önemli değişmeleri saptamakla başlamamız gerekmektedir.

Daha önce de değindiğimiz gibi Türk tarihinde iki önemli değişiklik olayı Anadolu'nun Türkleşmesi ve Osmanlı'nın Batıcılaşması olayıdır. Ve her iki olayın tarihimizde ayrı bir yeri vardır. Anadolu'nun Türkleşmesi olayında bir uygarlık çevresinden bir başka uygarlık çevresine gireceğiz. Kimliğimizi değiştirmeksizin yurdumuzu değiştireceğiz. Osmanlı'nın Batıcılaşma olayında ise bu kez yurdumuzu değiştirmeden kimliğimizi değiştirmek girişimi bulunmaktadır. Yine bir uygarlık çevresinden bir başka uygarlık çevresine geçilmektedir. Görüldüğü gibi bu iki olayın temelde

26 Gerçekten bu adı hak eden akımlar. Sahte sosyoloji çalışmaları değil.

benzer ve uyuşmaz iki önemli özelliği olacaktır. Türk tarihinde bu iki olayla ölçülebilecek önemde başka değişmelere rastlamak zordur. Elbet Osmanlı İmparatorluğu olayı önümüze sürülebilir. Ve Osmanlı İmparatorluğunun Türk tarihi içinde çok önemli bir aşama olduğu da doğrudur. Ancak Türk toplum tarihi araştırmalarında planımızı bu iki olay çevresinde kurabiliriz. Ve bu plan Osmanlı İmparatorluğunu da kapsayacaktır. Plan a. - *Orta Asya Türk uygarlığı*, b. - *Anadolu'nun Türkleşmesi*, c. - *Osmanlılık*, d. - *Osmanlının Batıcılaşması*, e. - *Günümüz Türkiyesi* olmak üzere beş başlıktan oluşmaktadır. Planın açıklanması basittir. Plan değişiklik dönemleri ve nelerin değiştiğini bilebilmemiz için değişiklik öncesi ve sonrası dönemlerden oluşmaktadır.

Türk tarihini yakından incelediğimiz zaman önce iki ana bölüme ayrıldığını görürüz. Bunlar Orta Asya Türk Tarihi ve Anadolu Türk Tarihidir. Bu bölünme ile günümüzde artık Orta Asya uygarlığı yerini Yakın-Doğu uygarlığına bırakmıştır. Fakat uygarlık alanını değiştirmemize rağmen Yakın-Doğu'da bir Türk Devleti kurup günümüze kadar yaşatabilmişiz. Yakın-Doğu'da korumayı başardığımız benliğimizi, Türk kimliğimizi ilk kez Orta Asya'da kazandık. Uygarlık alanını değiştirmiş bulunmamız, karşımıza Yakın-Doğu'da neyin mirascısı olduğumuz ve neyin izleyicisi bulunduğumuz sorularını çıkarmaktadır. Yakın-Doğu'da neyin değiştiği, eskinin kendisini ne biçimde sürdürdüğü sorularının yanıtını öncelikle ve özellikle Anadolu'nun Türkleşmesi sorununun çözümlenmesiyle bulabiliriz. Öte yanda bütün bu sözünü ettiğimiz sorular bizleri önce Orta Asya Türk uygarlığı konusunu ele almaya itmektedir.

Türk tarihinin iki ana bölümde ele alınması, iki dönem arasındaki ilişki sorununu gündeme getirmektedir. Ve bu sorun özellikle Cumhuriyet'in kuruluşu ile yeni bir boyun ve önem kazanmıştır. Cumhuriyet düzeni her şeyden önce Osmanlı'nın inkârı üzerine kuruludur. Cumhuriyet, ideolojisi ile tarihimizde başka bir anlam taşımamaktadır. Bilindiği gibi Cumhuriyet'in çok uluslu, ümmet yapısına sahip bir Orta Çağ kalıntısı İmparatorluktan çağın gereklerine uyan ulusal bir Devlet'e geçiş olduğu yolunda tanımlama girişimleri bulunmaktadır. Kısacası Cumhuriyet ile ilgili bütün açıklama çabaları yeni kurulan Devlet'i tarihimizde bir yere oturtmayı ve aynı anda da Osmanlı'yı devre dışı bırakmayı gözetmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaygınlaşan tarih tez-

leri, Orta Asya göçleri tezi aynı amaca yöneliktir. Aynı tezler çerçevesinde Hititlerin adı Etiler'e çevrilerek Türkleştirilmek istenmiştir. Böylece Osmanlı atlanarak Anadolu yerli halkıyla Orta Asya Türklüğü arasında bağlantı kurulabilecek ve Osmanlı'ya gerek kalmadan yeni ulusal Devlet için tarihte bir temel bulunmuş olacaktır. Anadolu'nun en eski uygarlığı Hititlerle böylesine bir yakın ilişki kurulabiliyorsa niçin Anadolu'daki eski Yunan uygarlığı ile kurulmasın diye bazı Batı hayranı yazarlar kolları sıvayacaklar ve bizim Yunan'ın gerçek mirascısı olduğumuzu ileri sürerek tarihimizi daha başlangıçtan Batı gelişme çizgisine yerleştireceklerdir[27].

Bu görüşler, bizleri elbet bazı yanlışlara götürecektir. Bu yanlışların başında Doğu toplumlarının durgunluğu kuramının desteklenmesi gelmektedir. Bu kuramı destekler Anadolu köylüsünün günümüzde de Hititlerden kalma 2000 yıllık kağnıyı kullandığı öyküleri ortaya atılacaktır. Bu öyküler bilerek ya da bilmeyerek Batı sömürgeci anlayışının bir desteklenmesi ya da tekrarı anlamını taşımaktadır. Doğu toplumları tek başlarına herhangi bir gelişme gerçekleştiremezler. Ancak Batı'nın gelişi ile birlikte tarihe katılabileceklerdir. Bu açıdan tarihimizde eski büyük uygarlıklarla ilişki kurulsa[28] bile tek aşama olarak Batı değerlerinin kayıtsız benimsendiği Cumhuriyet dönemi gösterilecektir.

Bütün bu kargaşalığa en iyi karşılık bulan Ziya Gökalp olmuştur. Ziya Gökalp Cumhuriyet dönemi ile Orta Asya Türklüğü arasında daha akla yakın bir ilişki kurmuştur. Gökalp'e göre Anadolu'da Osmanlı döneminde de süregelen bir Orta Asya Türklüğü söz konusudur. Orta Asya Türklüğü ile Anadolu arasında bir ilişki kurulunca bir yanda Cumhuriyet'in övgüsü yapılırken öte yanda tarihte Orta Asya Türklüğünün sürekliliğini sağlayarak Cumhuriyet ile gerekli ilişkiyi kuran Osmanlılığın inkârının birlikte nasıl mümkün olabileceği sorusuna Ziya Gökalp günümüzde artık çok ünlü olmuş *kültür* ve *uygarlık* kuramı aracılığıyla yanıt bulabilmiştir.

Çok kabaca tanımlarsak Gökalp'e göre uygarlık teknik bilgi

---

27 Türk tarihinin başlangıçta bazı özellikler göstermesine karşılık günümüzde bu farklılığın kalktığını ileri sürenlere oranla en azından işi basitleştirmek gibi bir üstünlükleri vardır.

28 Hititler, Yunanlılar ve hatta Sümerler.

ve ilerlemelerin toplamıdır ve uluslararası bir nitelik taşımaktadır. Uluslararası niteliği nedeniyle ulusların kimliklerini zedelemeden çeşitli yollarla bir toplumdan öbür topluma geçebilmektedir. Bu durumda Osmanlılık da bir uygarlıktı dediğimiz anda sorun kendiliğinden çözümlenmektedir. Gökalp'e göre Osmanlılık, üstelik aşılmış ve daha da ötesi yabancı kökenli bir uygarlıktır. Bizans'ın islami biçiminden başka bir şey değildir. Kimliğimizin belirlenmesinde hiç bir görevi bulunmadığı gibi Bizans-Rum kaynaklı olması nedeniyle korumamız, saklamamız için de bir gerek yoktur. Yine aynı sosyoloğumuza göre zaten Doğu uygarlığı da Doğu Roma uygarlığından başka bir şey değildir. Sonuç olarak Bizans mı hıristiyanlaşmış Doğu uygarlığı[29], yoksa Osmanlılık mı Bizans'ın islami biçimi pek anlaşılamamaktadır.

Görüldüğü gibi aynı kurama göre günümüzde aralarında bir seçim yapmak zorunda olduğumuz bütün uygarlıkların kaynağı Roma ya da Batı olmaktadır. Bu durumda her ikisi de Batı kaynaklı olan bir uygarlıktan çıkıp bir başka uygarlığa katılmamızda herhangi bir sakınca bulunmayacaktır. Öte yanda uygarlıkların uluslararası niteliği de bizim Batıcılaşmamızda karşılaşacağımız güçlükleri kendiliğinden ortadan kaldırmaktadır.

Buna karşılık kültür, bir topluma gerçek kimliğini kazandıran öğelerin toplamıdır. Halk bu öğeleri bünyesinde taşımaktadır. Böylece karşımıza Osmanlı-Türk sözde uyuşmazlığı ve çatışması çıkarılmaktadır. Bu görüşe göre toplumların kimlikleri folklorik bir özellik kazanmaktadır. Gerçekte *kültür* ve *uygarlık* kuramı, Batılı yazarlarca Batı'nın çıkarlarını desteklemek amacıyla geliştirilmiştir. Doğulu halklar Batı uygarlığını izlemekle yükümlüdür ama asla Batılı olmayacaklardır. Bu kuramla Batı uygarlığı bir yanda bütün dünyayı kapsayıp yönlendirebileceği gibi öte yanda bütün geçmiş uygarlıklara da sahip çıkabilecektir. Doğu ise günümüzde ancak etnolojik merak konusudur.

Ziya Gökalp'ın Orta Asya Türk tarihine eğilişi pek farklı değildir. Durkheim sosyolojisinin Avustralya yerlileri karşısındaki tutumunu Orta Asya Türkleri önünde uygulayacaktır. Türk tarihini Batı'nın geliştirdiği kuramları resimlendirmek amacıyla bir malzeme olarak kullanmıştır. Ziya Gökalp'ten sonra bu akım

29 Bu görüşün de yandaşları bulunmaktadır.

önce Tekin Alp'ın katkısıyla[30] Türk sosyolojisinde önemli bir yer tutmayı sürdürmüştür. Özellikle *kültür* ve *uygarlık* kuramı, görünüşte daha da bir masum olduğu için günümüze kadar etkili olabilmiştir. Sosyoloji kitaplarında bir bölümün söz konusu kurama ayrılması Türkiye'de artık gelenek olmuştur.

Osmanlının bir İslam uygarlığı olması ve buna bağlı olarak Osmanlılığın ümmet yapısı taşıdığı savı, laikleşme siyasetini de Osmanlı'nın inkârının bir parçası haline getirecektir. İşin bu boyutlara ulaşabileceğini düşünmeyen Gökalp, Halil Nimetullah Öztürk[31] ve onu izleyen bir çok yazarca bu konuda hırpalanacaktır. Anadolu'nun Türkleşmesi olayında yurt değişikliği yanında göze çarpan bir başka değişiklik de Türklerin Yakın-Doğu'da yeni bir uygarlık alanı ile birikte İslam dinine katılmaları olmuştur. Bu yüzden Orta Asya Türklüğü ile İslamiyet arasında bir uyuşmazlık varmış gibi gözükmektedir[32].

Bu kuramların tümü Osmanlı İmparatorluğu'nun bir özelliğinden destek bulmaktadır. Yöneticilerle üreticilerin kaynaşmazlığı Osmanlı Devlet anlayışının temel ilkelerinden birisi olmuştur. Osmanlı'nın bu özelliği Osmanlı Devlet yapısı ve kendi koşulları içinde açıklanmak yerine türlü yakıştırma ve değerlendirmelere yol açmıştır. Bu özellik, Devlet bir uygarlık kurumu olarak tanımlanıp halkta saklı bulunan kültürü egemenliği altına aldığı ya da Devlet ve halkın iki ayrı kaynaklı ve uyuşmaz olduğu yoluyla açıklanmak istenmektedir. Bütün bu girişimler Osmanlılığı kendi özellikleri ile açıklama yerine ileri sürülmüş bir kuramı doğrulama çabasındaki yargılardır. Osmanlılığı bile inkâr ederek özel bir kimlik[33] edinme çabalarımız, gerçekte tarihimiz içinde kendi benliğimizi kazanmak için değil aksine kendi dışımızda bir uygarlığa, Batı'ya katılmak içindir. Türklüğün kendisine yabancı Osmanlılıkla nasıl uyuşabildi ise yine kendisine yabancı Batı ile uyuşmasında da bir sakınca olmadığını kanıtlamak içindir. Kısacası başlangıçta uyandırabileceği izlenimin tam aksi amaçlanmaktadır.

Konunun çok yönlü oluşu Türk sosyolojisinde çeşitli tartışmaların başlamasına neden olmuştur. Bu tartışmaların başında

30 Bk. «Türk Ruhu».
31 Bk. «Türkleşmek, Layıklaşmak, Çağdaşlaşmak».
32 Ümmet-millet sözde uyuşmazlığı.
33 Halk kültüründe dile gelen.

Bizans sorunu vardır. Osmanlı'nın din değiştirmesinden başka bir şey olmadığı savı Amerikalı tarihçi Gibbons'un teziyle kesişmektedir. Ancak Gibbons görüşlerini çok daha değişik bir sonuç çıkarabilmek, göçebe Türklerin uygarlığa hiç bir katkıları olmadığını gösterebilmek için ileri sürmektedir. Türklüğü yalnızca kültür alanındaki ürünleriyle tanımlayıp Osmanlı'yı bir uygarlık ürünü olarak yabancı kaynaklı saymanın getireceği bu tür tehlikelere karşı Türk düşüncesinde bir tepki uyanacak ve Fuad Köprülü ünlü makalesini yazacaktır. Köprülü, Osmanlı kurumları üzerinde Bizans etkisini küçümseyerek bu kurumların Orta Asya Türk kaynaklı olduğunu ya da Türklerin Anadolu'ya gelişlerinden önce öbür Doğu uygarlıklarından aldıklarını ileri sürecektir. Fakat bu konuda Ziya Gökalp'ın görüşlerine karşı çıkan, bu görüşleri yanıtlamaya çalışan Köprülü öte yanda Anadolu Türk halk kültüründe Orta Asya Türklüğünün etkisini kanıtlayabilmek için Anadolu tarikatları[34] üzerinde şamanlığın etkisini öne sürmüş ve bu açıdan Ziya Gökalp'ın görüşlerini desteklemiştir.

Türk sosyolojisinde bu iki görüşü birleştirme girişimleri de bulunmaktadır. Mehmet Ali Şevki Bey, yine Gibbons'un görüşlerini çürütebilmek amacıyla Osmanlı İmparatorluğunu Orta Asya Türklerinin Batı'ya yönelişleri sırasında kurmuş oldukları ve Orta Asya Devletlerinden hiç bir farklılığı bulunmayan bir İmparatorluk olarak tanımlayacaktır. Böylece Türklerin Yakın-Doğu'ya gelmeleri ve Anadolu'yu yurt edinmeleri tarihlerinde önemli bir dönüm noktası da olmamaktadır[35]. Ortaya atılmış bir başka görüş ise toplumların gelişmeleri toplum temel kurumlarının değişik ortamlarda aldığı biçimler ve bu söz konusu biçimlerin tarih içinde biribirilerini izleyişleri olarak tanımlayacaktır[36]. Bu durumda Osmanlılık Orta Asya Türklüğünün yeni koşullarda kazandığı özel bir biçimden başka bir şey değildir. Her iki tezde de belki Osmanlı-Türk çatışması söz konusu değildir ama Türklü-

---

34 Osmanlı resmi din anlayışı dışında.

35 Aynı görüşler, sonradan Nurettin Kösemihal ile sosyolojide yeni bir savunucu bulmuştur (Bk. M.A.Ş.'ye Önsöz ve «Türkiye'nin Düzeni Üzerine»).

36 Fuad Köprülü'nün makalesi de ancak Osmanlı kurumlarının kökenlerini araştırması bakımından ilgi çekicidir.

ğün daha değişik yeni koşullara, Batıcılaşmaya ayak uydurması da özünde Anadolu'ya gelişinden pek farklı olmayacaktır.

1 — ANADOLU'NUN TÜRKLEŞMESİ

Orta Asya Türklüğü konusunda da çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerin tümü Anadolu Türk uygarlığının yorumlanmasına bağlı kalmaktadır. Anadolu Türk uygarlığı ile ilgili görüşler birinci dönem Türk tarihine bakış açımızı kayıtlamaktadır. Bu nedenle tartışmayı Anadolu'nun Türkleşmesi sorunuyla sürdürmek ve gerekli sonuçları daha sonra çıkarmakta yarar vardır.

Türk tarihini ele aldığımız zaman ilk önemli başlık Orta Asya Türklüğüdür. Orta Asya Türk tarihi belki kendi başına bir araştırma konusu, çözümlenmesi gerekli bir tarih ve sosyoloji sorunu olarak ele alınabilir. Ama bizim Orta Asya Türk tarihine eğilişimiz Batı'dan farklı olmak zorundadır. Batı'da söz konusu dönemi de içeren *orientalisme* ya da *turcologie* çalışmaları bulunmaktadır. Fakat Batı'da bu tür çalışmalar genel tarih ve toplum araştırmaları konuları dışında düşünülmektedir. Orta Asya Türk tarihi ayrı bir bakış açısı, ayrı bir araştırma yöntemi gerektiren bir çalışma alanı sayılmaktadır. Bu durum önce belli bir *exotisme* edebiyatı ve kokusu ile desteklenmek istenmiştir. Gerçekte ise Batı'nın genel tarih dediği Batı tarihi ile ayrı konu saydığı *turcologie* ve *orientalisme* alanlarına bakış açılarının farklı olması kendi özel çıkarları nedeniyledir. Bu durumda elbet bizim sorunlara bakış açımız daha değişik olacaktır. Önce Orta Asya Türk tarihi bazı çevrelerin özel ilgi alanı değildir. Özel ilgi nedeniyle değil Türk tarihinin bir bölümünü oluşturduğu için konuya eğilmekteyiz.

Konunun yukarıda değindiğimiz neden sonucu bizim açımızdan bazı güçlükleri bulunmaktadır. Önce bizim konuyu kendi sınırları ve bir başına ele almakla yetinmemiz söz konusu olamaz. Konu bilmezden gelemeyeceğimiz temel sorunlarla yakından ilgilidir. Ve bu sorunlara bağlı olarak bizim yaklaşım biçimimiz yakından kayıtlanacaktır.

Orta Asya Türk tarihinin yakından ilişkili bulunduğu en önemli sorunların başında Anadolu'nun Türkleşmesi olayı bulunmaktadır. Tarihimizde konuyla ilgili aydınlatılması gerekli bir

dizi soru bulunmaktadır: Anadolu'nun Türkleşmesiyle Anadolu'da değişen ne olmuştur? Orta Asya'dan Anadolu'ya neler getirdik? Ve getirdiklerimiz Yakın-Doğu'nun yeni koşullarında hangi biçimlerde varlıklarını sürdürdüler ve ne ölçüde önemlerini koruyabildiler?

Bizim konuyla ilgilenmemiz Anadolu'nun Türkleşmesi olayı ile ilişkisi içinde olacağı gibi yine konuyla ilgili çıkarılabilecek sonuçlar da konuya bir aydınlık getirebildiği ölçüde önem kazanacaktır. Anadolu'nun Türkleşmesi olayı ile gerekli bağlantı kurulmadığı zaman basit bir genelleştirmeyle günümüz ile ilişki kurulmakta ve Orta Asya Türk tarihinde görülen eğilimler günümüze de yaygınlaştırılmak istenmektedir. Orta Asya serüvenimizin tarihimizdeki gerçek önemi gözardı edilince geriye bazı yakıştırma ve benzetmelerle bu önem temellendirilmek istenmektedir.

Tartışmalara başlamadan önce Orta Asya Türk toplumları üzerine bildiklerimizi kısaca anımsamakta yarar vardır. Orta Asya toplumları bilindiği gibi göçebe toplumlardır. Tarihlerinde büyük ama kararsız ve kısa süreli İmparatorluklar kurabilmişlerdir. Yerleşik uygarlık merkezlerine sızabildikleri zaman kısa bir süre içinde[37] yerli halklarla kaynaşarak kimliklerini yitirmişlerdir.

Orta Asya Türk toplumlarıyla ilgili bu özellikler, öncelikle Anadolu'daki değişmeleri vurgulayabilmek amacıyla seçilmiştir[38]. Anadolu'da Türkler büyük ama kararlı ve dünyanın en uzun İmparatorluklarından birisini kurmuşlardır. Günümüzde tek bağımsız Türk Devletinin Osmanlı İmparatorluğunun egemenlik alanında bulunmasından da anlaşıldığı gibi Türkler Anadolu'da kimliklerini korumasını bilmişlerdir. Ve yine yedi yüzyıllık bir Dünya İmparatorluğu Türklerin Anadolu'da yerleşik yaşama geçtiklerini kanıtlamaktadır.

Anadolu'nun Türkleşmesi konusunda çeşitli görüş ve açıklamalar bulunmaktadır. Konuyla ilgili belli zorlukların bulunması açıklamalarda bir oybirliğinin sağlanmasını engellemektedir. Bir görüşe göre Orta Asya bozkırlarının doğal bir uzantısı niteliğinde

37 Bu süre ancak bir kuşak boyu.

38 Bu konuda daha geniş bir tartışma için Bk. «Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları».

Anadolu, Türklerin yabancılık çekmeden benimsedikleri bir ülke olmuştur[39]. Böylece aynı doğal çevre içinde aynı yaşam biçimini sürdürebilen Türk Anadolu'da kimliklerini koruyabilmişlerdir. Görüldüğü gibi bu görüş başta Mehmet Ali Şevki Bey olmak üzere bir çok sosyoloğumuzun kuramları ile de kesişmektedir. Anadolu'da yerleşik yaşama geçiş kesin bir olay olduğuna göre aynı benzer ortamda Türklerin benzer yaşam sürdürdükleri ve buna bağlı olarak kimliklerini korudukları kuramı tartışma götürür. Bu tartışmalara bir karşılık bulabilmek için bazı tarihçilerimiz kestirme bir yolu seçip Türklerin daha Orta Asya'da yerleşik yaşama geçtikleri ileri sürmektedir. Bu tartışmalara geniş yer ayırmak istemiyoruz. Fakat söz konusu açıklama benimsendiği zaman bu kez de Orta Asya tarihi içinde Türklerin Çizgi dışı bir tarihleri olduğu ve bunun Orta Asya tarihi içindeki yeri sorunları ortaya çıkar ki bu açıklamayı öne süren tarihçiler bu sorunlara pek değinmemektedir. Bir konuyu daha belirtmekle yetinelim. Anadolu ile Orta Asya arasında bağlantıyı sağlayan İran, Türklerin istilasına uğramasına ve üstelik toprakları üzerinde bir Türk Devleti kurulmuş olmasına[40] karşılık bir Türk yurdu olmamıştır. Oysa benzer koşullara sahip İran'da[41] da Anadolu'da gerçekleşen olayın bir benzerine tanık olmamız gerekirdi. İran'da aksine Şah İsmail örneğinde görüldüğü gibi Türklerin Anadolu'dan kopmalarına, kimlik değiştirmelerine tanık oluyoruz[42]. Türkler, öbür uygarlık merkezlerine sızışlarında başlarına gelen olayın bir benzerini İran'da yaşayacaklar ve kısa sürede acemleşeceklerdir.

Anadolu'nun Türkleşmesi konusunda ayrıca Anadolu'nun yerli halkı sorunu da bulunmaktadır. Anadolu Türkleştiği zaman Anadolu'nun yerli halklarının ne olduğu sorusu vardır. Bir görüşe göre karşılıklı Bizans ve Arap akınları sonucu harap olan Anadolu'da boş alanları Türkler böyle bir sorunla karşılaşmadan kolayca yurt edinebilmişlerdir[43]. Ancak bu görüşe Speros Vyronis Jr. karşı çıkmaktadır. Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeye başladığı dönemlerde de Bizans hala güçlü bir İmparatorluktur

39 Rene Grousset.
40 Büyük Selçuklular.
41 Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar doğal bir uzantı söz konusu ise
42 Yavuz divanını Farsça, Şah İsmail Türkçe yazarken Türkçeyi kullanan Türk dünyasının ve siyasetinin dışına düşmüştür.
43 Zeki Velidi Togan.

ve Anadolu İmparatorluğun tek kaynağı durumuna gelmiştir. Speros Vyronis Jr. bu koşullarda Anadolu'nun sanıldığınca boş ve harap olmaması gerektiğini savunmaktadır. Bu görüşü benimsediğimiz zaman sorunumuz bir çözüme kavuşmamakta ve yerli nüfusun bu gelişmeler sırasında ne olduğu sorusu yanıt beklemektedir. Yerli Rum nüfusun din değiştirerek Osmanlı adı altında yeni bir ırkın doğuşuna yol açtığı Gibbons'ca ileri sürülmüştür. Böylece Osmanlı İmparatorluğu ve uygarlığı yerli Rum halkın eseri olmaktadır. Fakat bu kurama başta Fuad Köprülü ve Ömer Lütfi Barkan olmak üzere Türk yazarları karşı çıkmaktadır[44].

Türklerin Orta Asya'dan başka ülkelere gittikleri zaman yerli halklarla kaynaşmaları, her iki halkın aralarındaki kültür yakınlığı[45] ile açıklanabilir. Böylece Yakın-Doğu'ya gelen Türkler İran'da acemleşirken Anadolu'da Batılı hıristiyan Bizans ile kaynaşamamış ve zorunlu olarak kimliğini korumak durumunda kalmıştır. Bu bir görüştür. Fakat Attila ve ordularının Avrupa'nın göbeğinde iz bırakmadan kaybolmaları, ancak onların tamamen batılılaşmaları ile açıklanabilir[46]. Attila ve orduları örneği yukarıda sözünü ettiğimiz kuramı çürütmek için yeterlidir.

Kısacası göçebe toplumların yerleşik uygarlık merkezlerinde yerli halklar arasında eriyip kaynaştıklarını söyleyebiliriz. Bunun Türk tarihinde tek bir kural dışı örneği bulunmaktadır: *Anadolu*.

Bu tek kural dışı örneğin nedeni olarak İslamiyet gösterilmektedir. İslamiyet'in çöl bedevileri arasında, başka deyişle yerleşik uygarlık dışı halklar arasında gelişen bir din olması ve cihad ideolojisini taşıması nedeniyle Türklerin kimlik ve savaşçılıklarını korumalarına izin vermiş ve yerleşik halklar arasında erimelerini engellemiştir. Fakat bu açıklama da Anadolu Selçuk-

---

44 Bu kuramların yanında bir de yanlışlığı artık herkesce bilinen Anadolu yerli halkının Türklerce kılıçtan getirildiği savı bulunmaktadır. İleride çok sayıda hıristiyan azınlıkların varlıkları ve devşirme kurumu bu savın geçersizliğinin en açık kanıtlarıdır. Bu savlar güttükleri amaç bakımından da (Türklere karaçalmak) yanlıştır.

45 Türklerle yerleşik toplumların Doğulu halklar olmaları nedeniyle.

46 Attila orduları muzaffer ordulardır. Bire kadar kırılmaları söz konusu değildir.

luları karşısında İran Selçuklularının durumunu aydınlığa kavuşturmamıza izin vermemektedir.

Anadolu'nun Türkleşmesi ve fethi için başlangıç yılı sayılan 1071'den önce de Anadolu'da Türklerin bulunduklarını biliyoruz. Malazgirt Savaşı sırasında bu Türklerin toplu olarak Alp Arslan ordularına katılmaları daha önce de Anadolu'da Türklerin varlığının en belirgin göstergesidir. Bu Türk varlığı uzun süre Bizans'la kaynaşmış görülmektedir[47]. Malazgirt Savaşından önce Anadolu'da bir Türk yerleşmesinden söz edilse bile hiç bir zaman bağımsız bir Devlet'e dönüşmesi mümkün görülmemektedir. Ayrıca Anadolu'daki bu Türk varlığı, ancak Malazgirt Savaşının gösterdiği gelişme sonucu kendisini duyurabilecektir.

Türk tarihinde ilgi çekici bir olay daha bulunmaktadır. Bu da Mısır'a yerleşmiş olan Memluklar örneğidir. Memluklar da Türktür. Mısır'a fatih olarak girmişlerdir. Devlet mekanizmasına el koymuşlar ve Devlet adamlığının en parlak örneklerini vermişlerdir. Üstelik Mısır'ın yerli halkıyla kaynaşmamaya da özen göstermşlerdir. Kendi dillerini Devlet dili olarak kullanmışlar ve kendi aralarında Şer'iat yerine *Yasa* hüküm sürmüştür. Fakat bütün bunlara karşılık Anadolu Türklerinin aksine tarihte hiçbir iz bırakmadan silinip gitmişlerdir.

Oysa Anadolu Türkleri Devlet dili olarak kendi dillerini korumaya özen göstermemelerine karşılık yerleştikleri toprakları yurt edinebileceklerdir. Anadolu'nun tarihteki yeri bu olayı açıklamakta mutlaka bize yardımcı olmaktadır. Fakat bu yerin olayların açıklanmasında tek başına yeterli olmayacağını 1071'den önce Bizns'a katılmış olan Türkler bizlere göstermektedir. Bu durumda Anadolu'nun tarih ve dünya üzerindeki yeri ancak Türklüğün ve Türklerin Anadolu'yu yurt edinişleri olayının özellikleri ile birlikte Anadolu'nun Türkleşmesi sorununu bize açıklayabilir. Bu olaylardan hiç biri konuyu tek başına açıklamada yeterli olmamaktadır.

Türkler önce Yakın-Doğu İslam dünyasına katılmışlar ve daha sonra Anadolu'ya geçmişlerdir. Türklerin elbet bu arada bir kimlik değişkliğine uğramış olmaları gerekir. İlk müslüman Türk

47 Ya da çok daha değişik bir biçimde varlığını koruyabilmiştir. Fakat bu da bir açıklama gerektirir.

Devletlerinin kurulduğu bölge İran'dır. Bu bölgeye yerleşen Türkler acemleşmiştir. Bağdat, Türkleri çeken ikinci merkez olmuştur. Fakat burada da ülkenin Türkleşmesi söz konusu olmamıştır. Bu durumda Anadolu sorunu daha da çetin bir görünüş kazanmaktadır. Anadolu'nun Türkleşmesinde belli bir kimlik değişikliğine uğramış Türklerin Anadolu'ya geldikten sonra yeni baştan bir kimlik değiştirip yeniden Türkleşmeleri mi söz konusu yoksa olay Yakın-Doğu'da bir kimlik değişikliğine fırsat bulamadan Anadolu'ya gelmiş olan Türklerin bir eseri midir?

Günümüzdekine benzer bir *milliyetçilik* anlayışının bulunmayacağına göre o dönemlerde Türk olmak acaba neyi dile getirmektedir? En kaba çizgileriyle göçebe kalmayı, başka deyişle Yakın-Doğu uygarlık bölgelerinde bir yer edinememeyi ve böylece yerleşik yaşama geçememeyi dile getirmektedir.

Yakın-Doğu yerleşik uygarlığını temsil eden İslamiyet'e katılan Türkler kısa sürede kimliklerini bırakmıştır. İlgili dönemde bu görüşümüzü güçlendirecek olaylarla karşılaşmaktayız. Bu olayların başında Sultan Sencer'in ordusuyla kendi soydaşlarına, Türklere karşı İslamiyet'in Doğu sınırını savunmayı yüklenmesi ve bu savaşlardan birinde yaşamını yitirmiş olması bulunmaktadır. Benzer olaylara Türklerin Çin'e, Hindistan'a sızışlarında da tanık oluyoruz. Yerleşik uygarlıklara sızabilen Türkler, yerli halkın kimliğini benimseyip soydaşlarına karşı yeni ülkelerini canla başla savunmuşlardır. Ancak Yakın-Doğu'da karşımıza çıkan, yeni yurtlarını savunmayı yüklenenlerin Orta Asya'dan gelen sürekli akınlara uzun süre karşı koyamamaları olmuştur. Böylece İslam aleminin kendilerine görev verebileceği ve böylece bünyesinde benimseyebileceği sayının üzerinde Türk, Yakın-Doğu'ya sızabilmiştir. Yakın-Doğu uygarlığı bünyesinde yer edinebilen sayılı Türk araplaşmış ya da acemleşmiştir. Bu sayının üzerinde Türk nüfus ise Yakın-Doğu'da toplum dışı kalmış ve dolayısıyla eski kimliğini bırakıp yeni bir kimlik kazanamamıştır. Bu durumda Yakın-Doğu'da Türklerin gelmesiyle başlayan çekişme belli sayının üzerinde Türkün İslam dünyasında bir yer edinebilmek girişimlerine karşılık kendilerinin toplum dışına atılmaları, Yakın-Doğu uygarlıkları tehdit edemez duruma getirilme çabaları sonucudur. Bu çekişme içinde Anadolu, Türkler için adeta bir sürgün yeri olmuştur. Malazgirt Savaşını kazanan Türk ordusu gerçekte Mısır'a, Yakın-Doğu'nun bir başka zenginlik merkezine yö-

nelmişti. Bizans ordusunun gelişi duyulunca savaş kaçınılmaz olarak başlatılmıştır. Yoksa Anadolu'nun ele geçirilmesi hiç bir zaman amaçlanmamıştır. Malazgirt Savaşından sonra ancak Türklerin Anadolu ile olan ilişkileri değişmiştir.

Bu saydığımız nedenler yüzünden Türklerin anayurtlarının doğal bir uzantısı olduğu için Anadolu'yu yurt edinmiş oldukları görüşünü benimsememiz kolay değildir. Benzeri doğa koşullarını aramış bulunsalar idi anayurtlarını bırakmazlardı. Türklerin Anadolu'ya gelişleri, başlangıçta zorunlu değil, gönüllü olmuştur. Belki Moğolların Orta Asya'da başlattığı büyük kargaşalığın önüne kattığı Türk nüfusu, zorunlu olarak Anadolu'ya gelmiştir. Fakat bu dönemde Anadolu'nun Türkleşmesi olayı ana çizgileriyle artık gerçekleşmiş bulunmaktadır.

Anadolu'nun gösterdiği bazı özellikler Türklerin kimliklerini korumalarını, hem de öte yanda İslam aleminde kalmalarını sağlamıştır. Anadolu, o dönemde Roma İmparatorluğunun henüz İslam'ın eline geçmemiş son Doğu eyaletidir. Anadolu'nun Türkler tarafından fethiyle ancak İslam'ın Doğu birliğini sağlaması işi son bulmuştur. Üstelik Türklerin bu başarısı Yakın-Doğu'nun geleneksel yönetici güçlerinin bilinçli bir siyaseti sonucu değildir. Türklerin Bizans üzerine sürülmüş bulunmaları cihad ideolojisi altında Yakın-Doğu'yu tehdit eden Türklerin Doğu zenginlik merkezlerinden uzaklaştırılmak istenmelerinin sonucudur. Ve istenmeyen bu Türk nüfusun Bizans önünde eriyip kaybolacağı umulmaktaydı.

Oysa Türkler, önce yalnızca kendi güçleriyle Doğu üzerinde en önemli tehdit olan Bizans'ı yenmişler ve bu askeri başarılarıyla Doğu'nun toprak bütünlüğünü, siyasi bütünlüğünü sağlamışlardır. Yine Bizans içinde görülen bazı gelişmeler de Anadolu'nun Türkler eline geçmesini kolaylaştırmıştır. Batı'da giderek Bizans aracılığına gerek kalmadan Doğu ile olan ilişkilerini kendi gücüyle düzenleyebileceği inancının doğması Bizans'ı ve Anadolu'yu ikinci plana itecektir. Anadolu, tarihi önem ve rolünü ancak Türk siyasetinde bulacaktır. Bu nedenle de Anadolu'nun Türkleşmesi, karşımıza böylesine kendiliğinden bir olaymış gibi çıkacaktır.

Yine Türklerin Anadoluya yerleşmelerinden hemen sonra Haçlı Seferlerinin başlamış olması, Türklere İslam dünyasında

çok önemli bir yer kazandıracaktır. Türkler hıristiyanlığa karşı en önde çarpışır duruma gelmişler, İslam aleminin kaderi Haçlı orduları önünde Türklerin başarısına bağlı kalmıştır.

Görüldüğü gibi Anadolu'da Türkler *yalnızca kendi güç ve imkânlarıyla* İslam aleminde yeni bir siyaset oluşturabilmişlerdir. Türklerin hem İslam alemine katılmaları[48] ve hem de eski benliklerini koruyabilmeleri ancak böylece bir açıklığa kavuşabilmektedir. Türkler İslam aleminde yeni bir siyasetin sahibi olarak geleneksel güçlerden kendilerini ayrı tutmuş ve özelliklerini koruyabilmişlerdir. Anadolu'ya gelmeyip bu siyasete ortak olamayan Türkler ise kimliklerini koruyamamıştır.

Anadolu'nun Türkleşmesi, Türklerin daha geniş bir çatışmada[49] yeni bir üstün siyasetin yaratıcıları olmaları sonucudur. Bu siyaset, gerçek ifadesini Osmanlılıkta bulacaktır. Osmanlılık Anadolu'nun Türkleşmesinin bir sonucu olduğu gibi Anadolu'nun Türkleşmesi olayı da tarihte gerçek anlamını ancak Osmanlılıkla bulacaktır. Bu nedenle Osmanlılık gözden uzak tutularak Anadolu'nun Türkleşmesi olayının gerçek boyutlarıyla anlaşılması mümkün değildir.

2 — OSMANLILIK

Osmanlı İmparatorluğunun Türk tarihi içinde çok önemli ve özel bir yeri bulunmaktadır. Türklerin Anadolu'ya gelişleriyle tarihimizde görülen yeni gelişmelerin sonuçlanması, Osmanlı İmparatorluğu ile mümkün olmuştur. Aksi durumda bu gelişmelerin tarihimizde hiç bir etki ve iz bırakmadan silinmesine tanık olmamız da söz konusu olabilirdi. Anadolu'nun Türkleşmesi ile Türk tarihinde başlayan yeni dönemin nitelik ve eğilimleri gerçek anlamlarını ancak Osmanlı İmparatorluğu ile bulmuştur. Tarihimizde Osmanlı deneyi yaşanmamış olsa idi bu eğilim ve nitelikleri tam olarak saptayabilip değerlendirebilecemiz kuşkuludur.

Türk tarihinde böylesine önemli bir yeri olan Osmanlı İmparatorluğu, günümüzde de henüz bir sorun olmayı sürdürmektedir. Osmanlı İmparatorluğu üzerine yapılan çalışmaların günden güne artmasına karşılık konu ile ilgili değerlendirmeler sı-

48 Bu da belli bir kimlik değişikliğidir.

49 Doğu-Batı çatışması.

nırlı kalmaktadır. Ve bu değerlendirmeler de bilimsel olmaktan çok siyasi kaygılarla bir övgüye ya da sövgüye dönüşmektedir[50].

Osmanlı İmparatorluğu üzerine değerlendirmelerin sayıca sınırlı olması önce sorunun kendisinin taşıdığı zorluklar nedeniyledir. Osmanlı İmparatorluğu tarihini klasik şemaya uydurmakta güçlükler vardır. Osmanlı tarihinde bu türden çabaları boşa çıkaran çeşitli olay ve kurumlarla karşılaşmaktayız. Burada kısaca bu güçlüklere değinip bu güçlükleri hangi yönde bir çabayla aşabileceğimizi birlikte tartışmaya çalışacağız.

Osmanlı İmparatorluğunu ele aldığımız zaman göze çarpan ilk ve en başta özelliğinin Osman İmparatorluğunda siyasetin ekonominin basit bir yansıması olmaktan öteye bir olay olarak karşımıza çıkmasıdır. Konuyla ilgili güçlüklerin kaynağında Osmanlı İmparatorluğunun bu özelliği bulunmaktadır. Bu nedenle konumuzla ilgili tartışmalarda aydınlığa kavuşturulması gerekli ilk sorun da bu olmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunda iktisadi bölünmeler, farklılaşmalar karşısında siyasi alanda güçlü bir merkeziyetçiliğe tanık olunmaktadır. Eğer siyasetin zorunlu biçimde ekonomide bulunan düzen ve güçlere dayandığı varsayımı benimsenirse Osmanlı İmparatorluğunda siyasetin ekonomi önündeki bu bağımsızlığı bir açıklama gerektirir.

Osmanlı İmparatorluğunda aynı soruna bağlı olarak bir başka konu daha karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluk tarihinde siyasi açıdan büyük önem taşıyan bölgeler iktisadi açıdan en az güçlü ve en az zengin bölgelerdir[51]. İmparatorluk aynı zamanda hazinede büyük büyük harcamalara yol açan bir büyük Devlet siyaseti gütmekteydi. Bu siyasetin gerektirdiği harcamaların kaynağının ne olduğu sorusu karşımıza çıkmaktadır[52]. Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili zengin bölgeleri bir yanda sömürüp öte yanda geri plana itmeye izin veren bir emperyalizmden söz etmemiz mümkün müdür?

---

50 Biz, özellikle toplum bilimlerinde siyasi ve pratik kaygılardan uzak ve bir dünya görüşü içermeyen soyut bir bilimselliğe inanmıyoruz. Yukarıda belirtmek istediğimiz bu övgü ve sövgülerden konumuzla ilgili hiç bir sağlam ve doğru bilgi edinemediğimizdir.

51 Söz gelişi Anadolu ve Balkanlar.

52 Bu siyasetin oluştuğu bölgeler ve bu bölgelerin üretimi olamayacağına göre.

Ancak bir emperyalizmden söz edebilmek için mutlaka merkezde belli karar ve yönetim organlarının ve yine sömürüyü mümkün ve sürekli kılan oldukça gelişmiş ilgili kurumların varlığı gereklidir. Oysa Osmanlı İmparatorluğunda böyle bir durum söz konusu değildir[53].

Yakın-Doğu'nun zenginlik üreticisi ülkeleri, tarihte kendilerini belirleyen bazı özellikler taşımışlardır. Söz konusu ülkeler, askeri açıdan belli eksiklikler göstermiştir. Belli toplumsal ve tarihi temele dayalı bu eksiklikler çeşitli çözümler gerektirmiştir. Genellikle yabancı çıkışlı ücretli askerler, Yakın-Doğu'da üretici ülkelerde askeri görevleri yüklenmişlerdir. Bu durum kendilerine çoğu kez ülkede siyasi iktidarı ele geçirmek imkânını vermiştir. Bu açıdan Mısır tarihi ve Mısır'da Memluk hanedanlığı ilgi çekicidir.

Yakın-Doğu'da Doğu-Batı çatışması nedeniyle askeri sürtüşmelerin yaygınlığı ve sürekliliği yüzünden bazı stratejik bölgelerde savaşa dayalı Devletler kurulmuştur. Bu Devletler, Batı karşısında Doğu'nun askeri eksikliklerini karşılamışlar ve yüklendikleri bu görev karşılığında Doğu'nun siyasi yönetimini ve üretici ülkelerde elde edilen artı-ürünün bir bölüğünü istemişlerdir. Asur ve daha sonra İran, söz konusu Devletlerin tarihteki ilk örnekleridir.

Yakın-Doğu'nun bu asker Devletleri konusunda bir emperyalizmden ya da iktisadi sömürüden söz edebilir miyiz? Bu Devletler, bölgede barışı sağlayarak ve yabancı güçlerin baskısını engelleyerek üretimin artışına önemli bir katkıda bulunuyorlardı ve bu katkılarına karşılık kendilerine gelen artı-ürün payını istiyorlardı Üretici ülkelerde ayrıca başka herhangi bir iktisadi müdahale söz konusu değildir. Osmanlı İmparatorluğu, XIX. yüzyıl boyunca hiç bir ciddi karşılık göstermeden ve ödeme imkânı bulamayacağı bilindiği halde Batı'dan önemli ölçüde borç almıştır. Yukarıdaki örnekte Osmanlı İmparatorluğunun Batı'yı sömürdüğünü söyleyemeyeceğimiz gibi daha önceki örnekte de Yakın-Doğu asker Devletlerinin Doğu'yu sömürdüğünü öne süremeyiz. Osmanlı İmparatorluğunu bu Yakın-Doğu asker Devletleri-

53 İmparatorluk ömrünün son yüzyılında varlığını sürekli gelir açığıyla sürdürmüştür.

nin en son ve en mükemmel örneği olarak görebilir miyiz? Bilindiği gibi kuruluşu döneminde İran geleneklerinin büyük etkisinden söz edilmektedir[54]. Bu arada Bizans etkisi de öne sürülmüştür[55].

İran, Yakın-Doğu'da Batı yayılması karşısında Doğu'nun öncü gücü rolünü tarihte uzun süre yerine getirmiştir. Doğu'nun askeri olduğu kadar ideolojik düzeyde de savunma sistemini temsil etmiştir. Bizans da kendi yönünden varlığı süresince *barbar istilası* önünde Batı değerlerinin son dayanağı olarak karşımıza çıkmakta ve Batı savunuculuğu görevini tarihte yüklenmiş görünmektedir. Değişik cephelerde de olsalar bu rol yakınlığı Bizans ve eski İran arasında önemli benzerlikler bulmamıza izin vermektedir. Uzun süre İran ve Bizans saray ve teşrifatını karşılaştırmak, tarihçilerin sevdikleri konuların başında gelmiştir. Paul Wittek konuyla ilgili çok önemli görüşler ortaya koymuştur.

İran hükümdarları en eski zamanlardan beri krallar kralı[56] ünvanını taşımışlardır[57]. Bu konuda Kanuni Sultan Süleyman'ın I. François'ya yazdığı mektup ilgi çekicidir. Kanuni Sultan Süleyman, çok az değişiklerle İran hükümdarlarının taşıdığı ünvanları kendisine benimsemiş görünmektedir. Krallar kralı ya da Şehinşahlık ünvanı gerçekte hangi anlama gelmektedir ve hangi olaya işaret etmektedir? Söz konusu ünvan, önce İran dışında ve İran'a bağımlı başka krallıkların varlığına ve bu krallıklarda kral ünvanını taşıyabilecek yetkide Devlet başkanlarının bulunduğuna işaret etmektedir. İran önündeki bu bağımlılık, söz konusu Devlet başkanlarına her türlü özgür bir siyasi davranışı engellemektedir ama iktisadi alandaki bağımsızlıkları kendilerinin taht üzerinde kalmalarına izin vermektedir. İran önünde siyasi alandaki bu bağımsızlıkları sonucu ve İran'ın askeri alandaki koruyuculuk görevlerine karşılık bir haraç ödemeyi kabul etmektedirler. Osmanlı padişahları da, bir bakıma Sultanlar Sultanıdır. Kendi egemenliği altında yaşayan *Milletlerin* temsilcileri yabancı hükümetlerle aynı yetkilerle Sultan'ın nezdinde birer elçi bulunduruyorlardı. İstanbul'un ele geçmesinden sonra Ortodoks

54 Fuad Köprülü.
54 Ziya Gökalp ve Tekin Alp.
56 Şehinşah.
57 Bk. «Şehname».

kilisesinin ya da Rum milletinin Saray'da elçi bulundurmasını Fatih Sultan Mehmed istemiş ve bu geleneğe bağlı olarak Fener-Patrikhanesi günümüze kadar Devlet içinde Devlet görüntüsünü korumuştur.

Bizans ve İran, Doğu-Batı çatışmasında değişik cephelerin temsilcileri olarak kısır çekişme ve açmazların içine düşeceklerdir. Çatışmaya köklü bir çözüm getiremedikleri gibi masraflı ve uzun çekişmelerin sonunda da gelecek çekişmede yeniden tartışma konusu yapılacak basit sınır düzeltmelerinden öteye gidemeyeceklerdir. Bu sırada tarih sahnesine Araplar çıkacaktır. Araplar, İslamiyetle birlikte kendilerinden önce de varolan Doğu-Batı çatışmasına yeni bir içerik kazandırmışlar ve Doğu'nun siyasi ve ideolojik birliğini sağlamışlardır. Ve Doğu'nun sınırlarını Batı içlerine, İran'dan çok öteye taşıyabilmişlerdir.

Daha bu gelişmeler sonunda İran aşılmış bulunmaktadır. Araplar bununla da kalmamışlardır. Başta Mısır ve Mezopotamya olmak üzere Doğu'nun eski üretim merkezlerini canlandırmış ve bu merkezlere eski zenginliklerini kazandırmışlardır. Ancak Araplarda iktisadi ve siyasi merkezlerin biribirileriyle kesişir olması[58], siyasetin ekonomi önünde gerilemesine ve gözden düşmesine yol açmıştır. Bu gelişme sonunda Arap Hilafetleri, eski Doğu uygarlıkları örneğine uygun olarak askeri eksikliklerle karşılaşmışlar ve giderek askeri görevlerin yerine getirilebilmesi için yabancı ücretli askerlerin[59] hizmetlerine başvurmaya başlamışlardır. Araplarda dini ve askeri, daha doğru bir deyimle siyasi ve iktisadi iktidar bir bölünmeye uğramıştır.

Aynı bölünmeye Osmanlı İmparatorluğu'nda da tanık olmaktayız. Ancak Osmanlı Sultanı, Arap Halifesinin aksine askeri ve siyasi iktidarı elinde tutmayı yeğlemiştir. 1774 Küçük Kaynarca anlaşmasına kadar hiç bir resmi yazışmada Osmanlı Sultanları, Halife ünvanlarını kullanmamışlardır. Osmanlı Sultanlarının bu seçimi sonucu Arap Hilafetinde Türklerin askeri ve siyasi önemlerinin artışı biçiminde Şeyh-ül İslamların Osmanlı Devletinde dini önemlerinin arttığını görmekteyiz.

---

58 Hilafet merkezleri, bu söz konusu üretim merkezlerinde bulunuyordu.

59 Ve bu arada Türklerin.

Bir yanda İran'ın yeni koşullar sonucu aşılmış bulunması ve öte yanda Arap Hilafetlerinde askeri alanda başgösteren zayıflıklar, Yakın-Doğu'da yeni bir asker Devlet'in ortaya çıkmasına elverişli ortamı hazırlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu bu gelişmeler sonucu tarihteki yerini almıştır. Osmanlı İmparatorluğu, tarih önünde aşılmış bulunan İran'ın basit bir yeniden kuruluş ve canlandırılması değildir. Osmanlı imparatorluğu, Asurlulardan Araplara kadar uzanan eski bir Doğu geleneğinin sürdürücüsüdür. Osmanlılığı İran'ın basit mirascısı yerine Doğu'nun bu zengin geleneğinin sürdürücüsü saymak daha yerinde olur. Kuruluş yıllarında İran etkilerini saptayabilmemiz daha kolay oluyorsa bu, önce kurulu Arap siyasetine karşı çıkan ve onun yerini almaya yönelen her girişimin henüz Doğu halkları üzerinde çekiciliğini yitirmemiş bulunan İran geleneğine kendisini bağlamak istemesi nedeniyledir. Araplar arası çatışmalarda bile siyasi iktidarı ele geçirmek isteyenler İran'la aralarında bir yakınlık kurmaya çalışmışlardır[60]. *Osmanlı İmparatorluğu, Hıristiyan Batı önünde kendine özgü nitelikleri olan*[61] *ve köklü bir geleneği sürdürse bile bu gelenek içinde önemli bir aşama oluşturan yeni bir Doğu siyasetidir.*

Sorunu söz konusu biçimde ortaya koyduktan sonra Osmanlı İmparatorluğu konusunu daha yakından tartışabilir ve konuyla ilgili çeşitli sorunlara değinebiliriz. İlk ağızda Osmanlı İmparatorluğunun iki ve biribirinden ayrı örgüt üzerine dayandığını söyleyebiliriz. Bunlar askeri ve dini örgütlerdir[62]. Askeri örgütün gerektirdiği insan kaynağını, geleneksel Doğu'nun sınırları dışında kalan halkların çocuklarının devşirilmesi, başka deyişle din değiştirmeleri ve özel eğitimleri sağlamaktadır. Yine başka türlü söylersek Osmanlı Devletinde hiç bir Doğu halkı, siyasi ve askeri gücü elinde tutmanın özel ayrıcalığına sahip olmamıştır.

Böylece *devşirmecilik* kurumu aracılığıyla *Osmanlı* adını alan yeni bir ırk yaratılmaktadır[63]. Osmanlı, Doğu'da siyaseti tümüy-

60 Hz. Ali örneği ya da Emeviler önünde Abbasiler.

61 Soydan gelen süreklilik gösteren bir hanedanlık, kapalı sınıfların yokluğu, en yüksek Devlet görevlerine bile toplumun her kesiminden kişilerin yükselebilmesi.

62 Bu konuda bk. Lybyer'in görüşleri.

63 Bu konuda bk. Gibbons'un görüşleri ve kendisine yöneltilen eleştiriler.

le tekeli altına alacaktır. Ve bu Osmanlı adını verdiğimiz söz konusu ırkın evlilik çoğu kez kendilerine yasaklanmış bulunduğu için her kuşakta yeni baştan yaratılması gerekecektir.

Yine askeri ve siyasi örgütte hiç bir görevin babadan oğula aktarılamaması, Osmanlı'da kanundur. Bütün olanaklarla büyük ve soylu ailelerin kurulmamasına özen gösterilmiş ve askeri ve siyasi görevlerdeki kimselerin gücü soylarından ya da başka nedenlerden önce Osmanlı Sarayına bağlılıklarından ileri gelmiştir[64]. Yöneticilerinin Osmanlı hanedanına bağlılıkları, üretici halkın gözünde geleneksel Doğu siyasetine bağlılıklarının da en önemli kanıtıdır[65].

Geleneksel Doğu siyasetine bu bağlılık, dini kuruluşların denetimi altında tutulmaktadır. Bu arada Osmanlı İmparatorluğunda dini kuruluşların Batı'da benimsenenden daha geniş ve daha değişik bir anlam taşıdığını akıldan çıkarmamamız gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nda dini kuruluşlar sorunu mutlaka İmparatorlukta bulunan *millet sistemi* ile birlikte ele alınmalıdır. Gerçekte İslam dini kuruluşu, İmparatorluk içinde Ortodoks ya da Ermeni milletlerinin bir benzeridir. Bazı ayrıcalıklara sahiptir. Bu da, bizi büyük bir olasılıkla yanlış bir biçimde İslam dini kuruluşlarının Devlet yetkilerine tam ortak olduğu düşüncesine itmektedir. Ancak İslam dini kuruluşu, İmparatorluk içinde yalnızca kendi görevleriyle sınırlı kalmaştır. Ortodoks milleti içinde bir görev alabilmek için ortodoks doğuşlu olmanın mutlaka gerektiği gibi İslam dini kuruluşunda da görevler, kesinlikle İslam doğuşlu kişilere ayrılmış ve kendi örgütlenmesi ve kendi işlerinde tümüyle özgür bırakılmıştır. Kısacası öbür milletlerle eş durumdadır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu siyasi bir güç olarak Doğu'nun, başka deyişle İslamiyet'in savunulmasını yüklenerek Doğu-Batı çatışmasında ağırlığını koymuştur. Bu cephe seçiminin kanıtı olarak *fetva* aracılığıyla kendi siyasetinin İslam dini kuruluşlarının çıkarlarına uygunluğunu aramaktadır. Bu durum İslam dini kuruluşunu ya da İslam milletini öbür milletlerden ayıracaktır. Buna karşılık ise İslamiyet içinde düzeni korumak bahanesiyle Ümmet-ül İslam'ı gözetleme yetkisini Devlet elinde tut-

64 Kapıkulluğu.

65 Kapıkullarının çeşitli ayaklanmalara karşılık Osmanlı hanedanından hiç bir zaman vaz geçmemelerinin gerçek nedeni de budur.

muş ve İslam dini kuruluşunun fetva kurumuna dayanarak siyasi iktidarı bölmesine izin verilmemiştir.

Osmanlı Devleti, İslam dini kuruluşuna karşı iktidar üzerindeki kendi tekeline yönelik her türlü rekabeti engellemek için tüm yetkilerini korumaya büyük özen göstermiştir. Buna karşılık Doğu çıkışlı olmayan ve bu nedenle de Doğu'daki herhangi belli bir çıkar grubunu temsilden uzak devşirmelere dayanan Osmanlı Devleti, Doğu'nun genel çıkarları için giriştiği siyasetin maddi ve mali bakımdan Doğu'nun üretici güçlerince desteklenmesini istemiştir.

Yukarıda ileri sürülen görüşler, bazı varsayımlardır. Bu varsayımların çeşitli araştırmalarla kanıtlanması gerekir. Önce Osmanlı İmparatorluğunda çeşitli milletler arasında İslam milletinin belki çok özel ama farklı bir kategori olmadığının gösterilmesi gerekir. Ve yine Devlet'in iktisadi güçlerle özdeşleşmeden Doğu'da siyasi gücü temsil ettiğini, Doğu genel çıkarları dışındaki varlığını bütün gücüyle engellediğini ve tüm askeri görevleri tekelinde tuttuğunu gösterebilmemiz gerekir.

Osmanlı bütçeleri örnekleri Ömer Lütfi Barkan'ca yayınlanmış bulunmaktadır. Gelir ve giderleri araştırmak ve gelirler arasında Doğu'nun üretici ülkelerinden haracın payını belirlemek mümkündür[66].

Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinde bulunan ülkelerle siyasi karar merkezi Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin aydınlığa kavuşturulması zorunluğu vardır. İmparatorluğa bağlı öbür ülkelerden ayrı ve özel bir yasa sahibi olmak, başka deyişle iktisadi bağımsızlık olanağı Mısır'a verilmiş; buna karşılık Mısır'ın İmparatorluğun zenginliğine katkısı büyük olmuştur.

İmparatorluk kurumlarının ve iktisadi yaşantının daha yakından ve özenle incelenmesi sonunda ekonomi ile siyaset arasındaki ilişkilerin Osmanlı'da bazı özellikler taşıdığını görebiliriz. Karşılıklı bağımsızlıklarına karşılık siyaset iktisadi gelişme için gerekli koşullardan sorumlu olmuş ve ekonomi de bu siyasetin yürütülmesi için gerekli desteği sağlamakla yükümlü tutulmuştur.

66 Yine Osmanlı'da haraca da yeni bir anlam getirmemiz gerekir.

3 — OSMANLI'NIN BATICILAŞMASI

Osmanlı'nın Batıcılaşması, ancak Osmanlı İmparatorluğu üzerine ileri sürülecek görüşlerle bir açıklığa kavuşabileceği için tarihimizin en önemli sorunu olduğu gibi aynı zamanda bütün tartışmaların düğümlendiği konudur. Bu nedenle de sosyolojinin yurdumuzda temel sorunu olmayı günümüze kadar sürdürmektedir. Sosyolojimizin temel sorunudur. Çünkü ancak bu soruna getirilecek bir açıklık bizim Batı ile olan ilişkilerimizin sağlıklı bir biçimde saptanmasına izin verecektir.

Konuyla ilgili yanıt bekleyen bir dizi soru karşımızda durmaktadır. Osmanlı'nın Batıcılaşması, İmparatorluğun doğal gelişmesi içinde bir aşama mıdır? Yoksa söz konusu gelişme dışında bir saptırma mıdır? Saptırma da olsa bunun bizim toplumumuz için yararı ya da zararı ne olmuştur? Yine konuyla ilgili yargılarımızı ahlaki bir değerlendirmeye dönüşütrmemeye ve bu tür bir değerlendirmeyle sınırlamamaya özen göstermemiz zorunludur. Yargımıza maddi bir açıklamaya getirmemiz gerekir. Batıcılaşma hangi ölçüde bizim toplumumuz çıkarlarına uygun ya da karşıdır? Açıklamalarımızın mutlaka bu soruları da kapsaması kaçınılmaz bir zorunluktur.

Bugün «*Batıcılaşma girişimimiz bir başarıdır*» demek nasıl bir anlam taşımıyorsa «*Batıcılaşma bizim geleneklerimize aykırıdır; o nedenle de zararlıdır*» demek de pek önemli bir anlam taşımayacaktır. Konumuzla ilgili unutulmaması gerekli bir olay da, Türklerin tarihleri boyunca sık sık kimlik ve cephe değiştirdikleridir. Türklerin yeni çevre ve uygarlıkları benimseme yatkınlıkları tarih boyunca kanıtlanmıştır. Bu yüzden eğer Batıcılaşma akımını başarısız sayıyorsak bunun nedenlerini başka açıklamalarda aramamız gerekmektedir. Tartışmalar sırasında yine unutulmaması gereken bir başka olay da, Batıcılaşmanın Osmanlılarca başlatılmış olduğudur. Ve Batıcılaşma, Osmanlı İmparatorluğunun sorunlarına çözüm bulabilmek amacıyla başlatılmıştır. Batıcılaşmaya karşı olsak bile kolay açıklamalara kaçıp olayı bazı Osmanlı yöneticilerinin basit ihaneti saymamak gerekir. En azından başlangıçta Batı etki ve baskısının İmparatorluk üzerinde kendisini duyurmaya başlamasından önce kendi isteğimizle Batıcılaşma yolunu seçmişiz. Ayrıca Batıcılaşma seçimimiz İmparatorluk sorunlarına çözüm bulabilmek amacıyla yapılmıştır. Başka deyişle Osmanlı İmparatorluğu son dönemlerin-

de bazı sorunlarla karşı karşıya kalmış ve bu sorunlar bizi Batıcılaşmaya itmiştir. Yine başka türlü söylersek sorunlarımızın çözümü, Osmanlı geleneksel çerçevesi içinde bulunamaz olmuştur. Sorunu soyut kavramlar düzeyinde bir yargı konusu olmaktan çıkarıp Osmanlı İmparatorluğunun son dönemde karşılaştığı sorunlara bağlı olarak değerlendirmek gerekir. Bu da tartışmaya girişmeden önce konunun kısa bir tarihçesi üzerinde kısaca da olsa durmamızı kaçınılmaz kılmaktadır. Ayrıca Batıcılaşma konusunda önerilen tarihçeler, bir yerde sorunu ele alış biçimini ve açıklamaları da içermektedir.

Söz gelişi Batı ile olan ilişkilerimiz yalnızca Batı tekniğinin üstünlüğü ve bu üstünlük karşısında Batı tekniğinin Osmanlılarca benimsenmesi ile sınırlı tutulursa konu İbrahim Müteferrika'dan başlatılabilecek ve matbaanın Türkiye'ye girişi yalnızca kendi boyutları içinde değil Batıcılaşmamızın başlangıcı olarak görüldüğü için önemli sayılacaktır. Böylece Batı değişik bir kültür, yeni bir yaşam anlayışı ve teknik üstünlük olarak tanıtılacaktır. Osmanlılar belli geleneksel kalıplar içinde kalırken Batının çeşitli alanlarda[67] bir ilerleme içine girdiği söylenecektir. Ve sorun da bizim dışımızda[68] Batı'nın gelişmesi sorunu olacaktır. Bu açıdan 28 Mehmet Çelebi'nin Paris Seyahatnamesi önemli olmaktadır. Bu tür yazılar Osmanlının kendi dışında gerçekleşen ilerlemeye duyduğu ilginin ve Batı ülkelerinde yaptığı gözlemlerin bir belgesi sayılmaktadır[69].

Osmanlı İmparatorluğunun son dönemleri, artık Batı'ya karşı bir yenilgiler dönemi olmuştur. Bu yenilgiler, Batı'nın en azından askeri alandaki gücünün üstünlüğünün göstergesi olarak değerledirilebilir. Fakat askeri alandaki bu üstünlük, siyasi nedenler hiç bir biçimde göz önüne alınmadan yalnızca Batı'nın teknik üstünlüğüyle yorumlanacaktır. Batı'nın askeri alandaki bu üstünlüğünün duyulması ve kabul edilmesi sonucunda ilk Batıcılaşma ya da eski deyimi ile yenileşme akımına da askerlik

---

67 Aynı açıklamalara göre bunlar temel konulardır.

68 Elbet nasıl oldu da biz bu gelişmenin dışında kaldık; bu da açıklanması gerekli bir sorundur.

69 Ancak ilgi çekicidir 28 Mehmed Çelebinin Seyahatnamesi de, Halet Efendinin Sefaretnamesi de Batı üstünlüğüne duyulan bir hayranlık belirtmekten çok uzaktırlar.

konusunda tanık olunmaktadır. İlk Batı örneği okullar, askeri amaçlı okullar olmuştur. İlk yenileşmenin askeri alanda oluşu, Batı tekniğinin üstünlüğünün ilk olarak askeri yenilgilerle tanımamızla da açıklanacaktır. Askeri alandaki bu Batıcılaşma akımı ayrıca belli konularla da sınırlı kalmamıştır. Elden geldiğince Batı örneklerine benzer ordular kurmak çabasına girişilmiştir. III. Selim, *Nizam-ı Cedid*[70] ordusunu bu amaçla kurmuştur. III. Selim, bu girişimleri nedeniyle tarihimizde Batıcılaşmayı başlatan padişah sayılmaktadır. Bilindiği gibi III. Selim, Fransız Devrimi dönemi padişahıdır. Fransız Devriminin getirdiği düşüncelerin Doğu'yu ve bu arada Osmanlı İmparatorluğunu etkilediği ve bu etkinin doğal sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğunda da bir yenileşme akımının başladığı öne sürülmüş ve böylece III. Selim'in Batıcılaşma akımı içindeki yeri açıklanmak istenmiştir.

Fransız Devriminin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisi elbet yadsınamaz. Fransız Devrimi, getirdiği çoğu yeniliklerle dünya tarihine yeni bir yön ve yenibir çehre kazandırmıştır. Osmanlı da, bir dünya siyaseti sahibi bir Dünya İmparatorluğu olarak bu gelişmelerden uzak kalması elbet düşünülemez. Söz gelişi Balkanlar'da başlayan *Milliyetçi* akımları ancak Fransız Devrimiyle birlikte Batı'da görülen değişmelerle açıklanabilir.

Fakat III. Selim ile Batıcılaşma akımının başlangıcı arasındaki ilişkinin ve başlatılan Batıcılaşma akımının anlamını doğru saptayabilmek için III. Selim döneminde akılda tutulması gereken iki önemli olay bulunmaktadır. Bu olaylardan birincisi III. Selim'in daha tahta çıkmadan Osmanlı veliahtı sıfatıyla Devrim öncesi Fransız sarayı ile dostluk kurması ve mektuplaşmaya başlamasıdır. İkinci önemli olay ise Napoleon Bonaparte'ın bir ara Osmanlı ordusuna katılmak istemesi ve daha sonra girişmiş olduğu Mısır seferidir. Napoleon'u ücretli bir asker olarak hizmetlerini sunabileceği bir kapı ararken Osmanlı ordularına başvurduğunu düşünmemek gerekir. Napoleon belli bir dünya siyasetinin sahibi olarak Osmanlı ordusunda görev almak istemiştir. Ve kendisine olanak sağlanınca aynı siyaset doğrultusunda Mısır seferini düzenlemiştir.

---

70 Sözlük anlamı yeni düzen.

Bu iki olayın anlamı ise Osmanlı İmparatorluğunun giderek Batı siyaseti için bir önem kazanmaya başlamasıdır. Bu öneme bağlı olarak Napoleon Osmanlı İmparatorluğu ile ilgilenmiştir. Ve yine III. Selim'in artan bu önemin bilincinde olarak Batı saraylarıyla ilk kez kendisinden önce hiç bir veliath ya da Sultan'ın düşünmediği bir biçimde özel ilişkiler kurmaya çalıştığı düşünülebilir.

Osmanlı tahtına III. Selim'den sonra kısa süren III. Mustafa saltanatının ardından II. Mahmud ve Abdülmecid geçmiştir. Her ikisi de tarihimizde Batıcılaşma akımını sürdüren padişahlar olarak tanınırlar. II. Mahmud döneminde yeniçerilik kaldırılmış ve Osmanlı ordusu Batı örneklerine göre baştan aşağı yeniden düzenlenmiştir. Abdülmecid'in ise Batıcılaşma tarihimizde özel bir yeri vardır. Saltanatı sırasında Kırım Savaşı yapılmıştır. Bu savaş sırasında tarihimizde ilk kez Batı ile askeri bir ittifak içine girdik. Gerçi II. Mahmud döneminde Mısır'a karşı Ruslarla anlaşmamız söz konusudur ama bu olay «*denize düşen yılana sarılır*» siyasetiyle açıklanmıştır. Kırım Savaşında Osmanlı orduları tarihinde ilk kez Hıristiyan ordularıyla[71] birlikte bir başka Batı Devletine[72] karşı çarpışmıştır.

Abdülmecid'in saltanatı yıllarında ayrıca Gülhane *Hatt-ı Hümayun*'u okunmuştur. Tanzimat konusunda ileri sürülen çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunların başında Tanzimat'ın Osmanlı'da ilk Batı tipi bir yasalaştırma girişimi olduğu görüşü gelmektedir. Bu görüşe dayanarak Hilmi Ziya Ülken Tanzimat'la birlikte yurdumuzda başlayan bir kültür ikiliğinden söz etmiş ve yasama yurda giren Batı kavram ve değerleri yanında toplumun kendi yaşantısı içinde koruduğu geleneksel değerlerin birlikteliğini vurgulamıştır. Böylece başlatılan ve başlatılması da gerekli sayılan Batıcılaşma akımının yalnızca belli düzeyde kaldığı belirtilecektir[73].

---

71 İngiliz ve Fransız orduları.

72 Rusya.

73 Bu olay bütün sosyologlarımızca eleştirilmiştir. Sabahattin Bey'in yurdumuzdaki yenileşme girişimlerine karşı yönelttiği başlıca eleştirilerden birisi de bu olmuştur. Ziya Gökalp de bu ikiliğe karşıdır. İki dine bağlı kişi olamayacağı gibi iki uygarlığa bağlı toplum da olamayacağını söylemektedir.

Osmanlı'da Tanzimat'tan sonra Batı yanlısı sadrazamlar görev başına gelmeye başlamıştır. Bu sadrazamların özellikleri yalnızca Batı kültürüne ve tekniğine olan yakınlıkları değil öncelikle Batı içinde belli Devletlerin yandaşları olmalarıdır. Tanzimat'ı başlatan Büyük Reşid Paşa'nın İngiltere'ye karşı beslediği duygular bilinmektedir. Artık Nedim Paşa Nedimoff Paşa, Kamil Paşa ise İngiliz Kamil Paşa diye anılacak kadar Rus ya da İngiliz yanlısıdır.

Fakat bütün bu girişimler sırasında Osmanlı İmparatorluğu elindeki en büyük kozunu yitirmiştir. Mehmed Ali Paşa serüveninden sonra Mısır Osmanlı denetimi dışına çıkmıştır. Oysa Batı siyasetinde Osmanlı İmparatorluğuna verilen yerde Mısır'ın önemi büyüktür. Nepoleon'un Doğu konusundaki girişimlerine Mısır seferi ile başlamış olması boşuna değildir. Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğuna biçimsel bağlılığına karşılık denetimin artık iyiden iyiye Batı'ya geçmiş olduğunun en önemli kanıtı ise Süveyş kanalının yapımıdır. Süveyş kanalıyla Batı, Doğu ile olan ilişkilerine yeni bir yön vermekten çekinmeyecek kadar Mısır denetiminden emindir. Ve Batı siyasetinde Osmanlı'nın önem yitirmesine bağlı olarak Osmanlı, artık «*hasta adam*» sayılmaktadır.

Bu gelişmeler sonunda yurdumuzda sorun Osmanlı'nın Batı siyasetinde yeni bir yer edinmesinden çok kendisini toparlaması sorunu olarak görülmüştür. Osmanlı'nın toparlanması ise Batı tipi bir Devlet olmasıyla mümkün sayılıyordu. Bu görüşle tarihimizde meşrutiyet girişimleri başlayacaktır. Türkiye'de Batı benzeri bir toplum kurulmak istenmektedir. Gerçekte Batı örneğinde kurumların Türkiye'ye aktarılması Türk toplumunu sağlıklı bir yörüngeye oturtma girişimleri sonucu mu, yoksa Batı için daha güvenilir bir müttefik olduğumuzu kanıtlama çabaları sonucu mu olduğu da tartışmaya değer. Birinci Meşrutiyet'in ilanıyla Batı benzeri Devletler arasına katıldığımız ve bu nedenle de Batı ile anlaşma koşullarımızın değiştiği belirtilmek istenecektir[74].

Osmanlı İmparatorluğu karşılaştığı bütün güçlüklere rağmen I. Dünya Savaşına taraflardan birisi olarak katılmıştır. Ba-

74 Birinci Meşrutiyet'in ilanı Tersane konferansı ile aynı günlere rastlar.

tı'da dünya üzerinde kurulu dengeden hoşnut bulunmayan Almanya sahneye çıkmıştır. Batı içinde ortaya çıkan bu çekişmede Doğu yolları üzerinde denetimini tümüyle yitirmemiş olan Osmanlılar yeniden taraf olmak fırsatını bulmuşlar ve Almanya'nın yanında büyük savaşa katılmışlardır.

I. Dünya Savaşının sonuçları yalnız bizim açımızdan değil bütün taraflar için umulanın dışında olmuştur. Rusya, bolşevik devrim sonucu bağlı olduğu andlaşmalardan ayrıldı. Rusya sömürgelerinde bulunan Türk halklarını denetleyemez durumdaydı. Savaşın büyük galibi sayılan İngiltere ise Doğu halklarının başkaldırması nedeniyle sömürgelerinde özellikle müslüman halklara eskisi kadar söz geçiremiyordu. Bütün bu yeni gelişmeler Türkiye'ye yeni bir önem kazandırmıştır. Batı'ya karşı en büyük tehlikeyi oluşturan Türk ve müslüman halklara önderlik etme konumunda olan Anadolu, Batı'yı seçecektir. Anadolu müslüman Türkleri, Doğu'nun Batı ile uyuşabileceğini kanıtlamayı artık görev olarak üstlenmiştir. Ve böylece tam Batıcılaşma Cumhuriyet rejimi ile yurdumuzda gerçekleşmiş olacaktır. Bütün Osmanlı dönemindeki Batıcılaşma girişimlerinin bütün sonuçlarıyla ancak Cumhuriyet ile gerçekleştiği savları boşuna savlar değildir. Gerçekten de tam Batıcılaşmamız ancak Cumhuriyet ile mümkün olabilmiştir.

Yurdumuzdaki Batıcılaşma akımının bu çok kısa tarihçesinden sonra bu akım içinde belli başlı olaylara yine kısaca değineceğiz. Önce matbaanın yurdumuza girişi konusu üzerinde duralım. Matbaayı doğrudan Batı'ya bağlamamız güçtür. Matbaanın ilk kullanılışı Doğu uygarlıklarında[75] olmuştur. Ayrıca yurdumuzda matbaanın kullanılışından önce el yazması kitap sayısı her hangi bir Batı ülkesinde basılı kitap sayısını çok aşmaktadır. Matbaanın yurdumuza girişi, ancak bazı bilgilerin İmparatorlukta geleneksel çevrenin dışına taşması açısından değerlendirilebilir. Fakat burada Osmanlı'da kitapların çoğunun konusunun Devlet işleri olduğu da unutulmamalıdır.

Osmanlı İmparatorluğunda Batı örneğinde ordu kurma girişimleri bulunmaktadır. Ve bu girişimlerin Batı önünde alınan yenilgiler nedeniyle Batı'ya karşı yapılacak savaşlarda başarı ka-

75 Çın.

zanmak amacını güttüğü ileri sürülmektedir. Ancak bu yeni ordunun kuruluşunda yol göstericlik Batı tarafından yapılmaktadır. Çoğu askeri öğretmen Batı uyrukludur. Önce Batı'ya karşı başarı kazanmamız için nasıl olur da Batı bize yol gösterir diye kendimize bir sormamız gerekir. Üstelik bütün bu açıklamalara karşılık Batı'ya karşı yaptığımız savaşlarda kazandığımız başarılarda bir artış görülmediği gibi Osmanlı İmparatorluğu daha çok kendi eski eyaletleriyle savaşmaktadır. Osmanlı ordusu, Batı'nın da söz konusu olduğu savaşlarda ise Batı müttefiki bir ordudur. Kırım savaşında İngiltere ve Fransa'nın, I. Dünya Savaşında Almanya'nın yanında olmuştur. Görüldüğü gibi Batı'ya karşı ordu hazırlama söz konusu değildir. Bu nedenle ordu yönetiminin Batılı subaylara bırakılmış olması şaşırtıcı değildir.

Konunun söz konusu biçimde ele alınması sonunda yenileşme akımlarını öncelikle Batı ile işbirliği ve Batı içinde müttefik arama çabaları olarak tanımlayabiliriz. Bu durumda yurdumuzda Tanzimat'la birlikte elbet bir kültür ikiliği[76] gündeme gelecektir.

Yukarıda da değindiğimiz gibi Osmanlı İmparatorluğu Batıcılaşma yolunu bazı sorunlarına çözüm bulabilmek amacıyla seçmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun bu çözüm gerektiren sorunları nelerdir? Acaba Osmanlı'nın Batıcılaşması yalnızca gelişen evrensel Batı uygarlığına ayak uydurabilmek çabası olarak değerlendirilebilir mi? Daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı'nın tarih içinde yüklenmiş olduğu görev, Doğu uygarlıklarının savunuculuğu ve koruyuculuğudur. Bu görev için çok elverişli bir yerde bulunmaktadır. Osmanlı Anadoluda bütün Yakın - Doğu'nun denetimini elinde tutabilmekte ve Doğu - Batı ilişkilerini yönlendirebilmek konusunda elverişli koşullara sahip görünmektedir. Osmanlı İmparatorluğunun tarihte Doğu İmparatorluklarının en parlak örneği olması boşuna değildir. Osmanlı'nın bu başarısı önünde Batı yeni çözüm yolları aramış ve yeni ticaret yolları ile Osmanlı ile karşılaşmadan, Osmanlı'yı dolanarak Doğu'ya ulaşmayı başarmıştır. Bu tarihten bu yana artık Osmanlı'nın dışında düzenlenen Doğu - Batı ilişkileri söz konusudur. Osmanlı İmparatorluğu bu nedenle kendisine kesin bir başarı getirmeyeceği için Viyana kuşatmasından vazgeçmiştir. Bu da Osmanlı İmparatorluğunun gelişmesinin sonu olmuştur.

---

76 Doğulu toplumda Batılı bir siyaset ayrılığının belirtisi.

Osmanlı, Batı'dan ve gelişmelerden sanıldığınca habersiz değildir. Fatih Sultan Mehmed'in geniş casusluk örgütü tarihte ünlüdür. Piri Reis haritası Amerika kıtasının ilk haritalarmdandır. Yavuz Sultan Selim Mısır'da dünya haritasını görmek istemiştir. Yavuz Sultan Selim, yeni Hindistan yolları nedeniyle Doğu'ya dönmüş ve Mısır seferine çıkmıştır. Bütün Osmanlı padişahları Batı'ya yönelirken onun Doğu'ya yönelmiş olması, elbet Yavuz Sultan Selim'in tersliği ile açıklanamaz.

Bütün bu gelişmeler yeni bir Osmanlı - savaş ilişkisine yol açmıştır. Yağmalanmasına engel olunamayan Doğu, Osmanlılıkla dile gelen büyük bir dünya siyasetini destekleyemez durumdadır. Osmanlı da yeni koşullara karşılık verebilecek yeni bir Doğu siyaseti oluşturamamıştır. Uzun yıllar direnecektir ama sonunda Batı'ya yanaşacaktır.

Biz Batılaşmak ya da Batılılaşmak demedik. Batıcılaşmak dedik. Elbet önce harf ve kıyafet devrimi gelecektir. Elbet halkı değil yeni siyasetin yürütücüsü olarak Devlet'i Batıcılaştırma söz konusudur. Bir ordu cephe değiştirirken önce üniformasını değiştirir. Kuşkusuz önce kıyafet devrimi gelecektir.

IV
SONUÇ YERİNE

Tartışmamız sırasında Türkiye ile ilgili çeşitli konuları ele almaya çalıştık. Bu konularla ilgili çeşitli sorunları soru biçiminde ortaya attık. Çözümlere değinmedik. Çözümler hazır bir biçimde, yalnızca ilgi duyduğumuz için karşımıza çıkmayacaktır. Çözümler çaba gerektirir emek gerektirir. Ve sorunların ortaya konması gerekir. Çabalarımız ve araştırmalarımız sırasında ancak neyi arıyorsak onun karşılığını bulabiliriz. Bulduğumuz doğruları da ancak sorunları ortaya atış açımızdan yorumlayıp değerlendirebiliriz.

Türkiye ile ilgili sorunlar, biribirinden kopuk ve bağımsız sorunlar değildir. Bu sorunların çoğunlukla ancak kendi çerçeveleri içinde dile getirilmelerine karşılık en azından birisine önerilecek çözümün öbür sorunları ele alış biçimimizi kayıtlaması nedeniyle aralarında yakın bağlar bulunmaktadır. Bir genel açıklama elde edilebilmesi amacıyla bu sorunları biribirisi ardına dizdik. Karşılaşılan açmaz ve zorlukların öbür sorunların ele alınmasıyla bir çözüme kavuşacağı inancıyla bu sorunları birlikte tartışmaya çalıştık.

Çalışmamızın başında da değindik. Sosyoloji, Batı'da ortaya çıkışından kısa bir süre sonra Türkiye'de de bir etki alanı bulmuştur. Sosyoloji, toplum ve toplum sorunlarını konu almaktadır. Yurdumuzda çok az bir gecikmeyle tanınan sosyoloji belki çok sınırlı bir ilgilenen çevre ile karşılaşmıştır ama en azından Üniversitelerimiz kürsülerinden bizlere seslenebilmek olanağını bulmuştur. Bu nedenle Türk toplumu ve sorunları üzerine sosyolojiden önemli uyarılar beklemek hakkımızdır.

Fakat özellikle Üniversitelerimizdeki sosyoloji öğretimi sosyolojiyi kendi başına bir bilgi olarak tanımlamıştır. Kendi başına ve ancak kendisiyle başlayan sorular getirdiği gibi açıklamaları da kendi içinde kalmaktadır. Sosyoloji, böylece kendi dışına kapalı bir bilgi sistemi olarak ilgi konusu olmuştur. Sosyoloji nedir? Konusu, öbür bilimlerle ilişkileri nelerdir? Benzeri sorular sosyolojinin başlıca konuları olarak tanıtılmaktadır. Üzerinde durulan bir de sosyoloji tarihi vardır. Öğretilen sosyoloji tarihleri de kendi içinde ve yalnızca kendisi ile açıklanır bir düşünce tarihinden öteye gitmemektedir. Bu nedenle Kösemihal'de olduğu gibi bir temetik sırala-

ma benimsenmektedir. Ya da Freyer de görülen biribirini izler sosyologlar tarihi sosyolojinin yerine geçmektedir.

Bütün bunlara karşılık sosyolojinin tümüyle Türkiye sorunlarına ilgisiz kaldığı da ileri sürülemez. Sosyoloji ile Türk sorunları arasındaki ilişki Ziya Gökalp örneğinde olduğu gibi sosyoloji ile yurdumuzda uğraşanların Türkiye sorunlarına da ilgisiz olmamalarının kaynaklanmaktadır. Ya da Sabahattin Bey örneğinde olduğu gibi bazı yazarlarımızın Türkiye için önermiş oldukları çözüm yollarını Batı sosyoloji okullarından esinlenmiş olmaları, Türkiye sorunları ile sosyoloji arasında bir yakınlık kurabilmemize izin vermektedir. Bu nedenle sosyoloji ile sorunlarımız arasında yüzeysel de olsa bir ilişki bulunmaktır. Türkiye'de sosyoloji öğretisinin değerlendirilmesi, bu durumda elbet Türkiye sorunları ile ilişkisi içinde yapılması gerekir.

Biz, sosyolojinin önemine inandığımız, saygı duyduğumuz için sosyoloji yapmak çabası içindeyiz. Fakat yine yurdumuzda yapılacak sosyoloji de söz gelişi Batı'nın her hangi bir ülkesinde yapılacak sosyolojiden farklı olacaktır. Türkiye'de sosyoloji yapmak, sosyolojinin getirdiği kutsal ve mutlak doğrularla Türkiye sorunları önünde bilgiçlik taslamak değildir. Önemli olan ve gereken Türk toplumunun günümüzde karşılaştığı sorunlara çözüm getirebilmektir.

Türkiye'de sosyolojinin yeri söz konusu biçimde tanımlanınca çözüm getirmesi gereken sorunların saptanması da gerekmektedir. Sorunlar belli bir toplumun, Türk toplumunun sorunlarıdır. Bu nedenle Türk toplumunun tanımlanması sosyolojimizde öncelik kazanmaktadır.

Yurdumuzda karşılaşılan sorunlar önünde sosyoloji söyleyeceği sözü olduğunu öne sürmüştür. Bu, daha çok sorunların tanımlanmasından önce ileri sürülen savlardır ve sosyolojinin özünde çözümleri bildiği ve taşıdığı inancından kaynaklanmaktadır. Üstelik bu yaklaşımdan sosyolojiyi bir başına sorumlu tutmamak gerekir. Tarihi koşulların zorlamasıyla bazı ülkeler ve bu arada Türkiye genel dünya görüşlerini kendi sorunlarından önce de var olduklarına inanılan bu çözümler üzerine kurmuşlardır.

Çözümler sorunlarımızdan önce belli olunca bu konularda tartışmaya gerek kalmamaktadır. Ayrıca dünyamızda bu çözümleri gerçekleştirmiş toplumlar bulunmaktadır. Bu da bu çözümlerin ge-

çerliliğini kanıtlamak için yeterli sayılmaktadır. Böylece mutlaklaştırılmış olan çözümler, sorunları da kendiliğinden ortaya çıkaracaktır. Her çözüm, kendi tanımı gereği belli sorunlara karşılıktır. Bu durumda da tartışılan konu söz konusu çözümlerin gerçekleştirilmesi için tutulması gereken yollarla sınırlı kalacaktır. Çözümler, sorunlar ile birlikte toplumlara bazı amaçlar da yüklemektedir. Çözüm bellidir. Amaçlar bellidir. Bu amaçların gerçekleşmesi için tutulacak yollar bellidir. Bu yolların sayısı biri, ikiyi geçmemektedir. O zaman içinde bulunduğumuz durum da bellidir elbet.

Amaç günümüz uygarlığına ayak uydurabilmek olarak tanıtılmaktadır. Böylece bir yanda günümüz uygarlığı nimetlerinden yararlanmak olanağını bulurken öte yanda da günümüz uygarlığına katılabilmemiz endüstri toplumuna dönüşmemizle mümkündür. Başka deyişle Batı toplumu örneğine uygun bir toplum kurmamız gerekmektedir. Bu durumda sorunlarımızın da feodal toplumların, *az-gelişmiş* toplumların sorunları olduğundan artık kuşku duyulmamaktadır.

Kestirilebileceği gibi söz konusu açıklamaların temelinde Türkiye ve benzeri toplumların Batı toplumlarıyla karşılaştırılması bulunmaktadır. Konu ile ilgili bütün değerlendirme ve tanımlar Batı ile yapılan karşılaştırmalar sonucu elde edilen yargılardır. Sorunların kaynağına inmemiz gerektiği zaman yine aynı türden bir ilişkinin kurulması akla gelmektedir. Bu durumda günümüz sorunlarının tarihteki Doğu-Batı ilişkilerinin çağımızda kazandığı biçimlerden birisi olup olmadığı sorusu karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzde toplumların karşılaştıkları sorunlar tarihin bir ürünüdür. Kendilerinden ortaya çıkmamışlardır ya da soyut kavramlar tartışmalarıyla sınırlı değildir. Sorunların tarihi boyutları bulunmaktadır. Çözümleri de tarihi gelişmeye yol açmaktadır.

Günümüz sorunlarının kaynağı olarak Batı toplum modelinin evrenselleşmesi gösterilmektedir. Belli bir uygarlık alanına bağlı bir toplum modelinin evrenselleşmesindeki çelişki günümüzde sorunların kaynağını oluşturmaktadır. Batı, ulaştığı aşamada elde ettiği gücü bu evrenselleşme olayını açıklamada kullanmaktadırlar. Yine Batı üreticisi üretim uğraşları içinde kendi üreticisinden bu kopuşu Batı üretim modelinin soyutlanmasına yol açmaktadır.

Öte yanda Batı'da üretimin ulaştığı boyutlar ve buna bağlı olarak ürünün toplumsallaşmasına karşılık ürüne el koyuşun kişisel kalması Batı içinde bir dizi çelişkilere yol açmıştır. Kısaca bir başka deyişle Batı ile Batı modeli arasında bir uyuşmazlık, bir çelişki bulunmaktadır. Batı ile Batı modeli arasındaki bu çelişki ve uyuşmazlık, Batı modeline bir yerde Batı'nın kendisinden bağımsız olduğu görüntüsünü kazandıracaktır. Böylece tarihi koşullarından bağımsızlaşmış sayılan Batı modelinin evrenselliği konusunda hiç bir kuşku duyulmayacaktır.

Batı modeli bazı çelişkileri ve dolayısıyla bazı sorunları da içinde taşımaktadır. Ve Batı'nın kendi içinde bu sorunları çözebileceği savı bulunmaktadır. Batı toplumlarının bugün karşılaştığı sorunlar evrensel olmasalar bile tarihin en çetrefil sorunlarıdır. Bu sorunları aşabilecek çözüm öbür bütün sorunlara da karşılık bulacaktır. Bir yerde Batı modeline evrensel nitelik kazandıran da değişik kaynaklı da olsa yeryüzünün tüm sorunlarını aşabilecek bu gücü olmaktadır.

Batı modeli evrenseldir. Günümüz sorunlarının çözümü Batı'da bulunmaktadır. Ayrıca Batı'da bulunan bu çözüm de evrenseldir. Artık bu durumda Batı tarihinin de evrensel olduğu sonucunu çıkarmamız için hiç bir engel kalmayacaktır.

Dünya tarihinde bazı farklılıklar görülebilir. Fakat bu olay dünya tarihi içinde Batı tarihinin genel eğilim olmasını engellememektedir. Bu farklılıklar bazı toplumların gelişmelerinde uğradıkları bazı kazalar sonucudur. Bu nedenle Batı tarihini inceleyerek dünya tarihi konusunda gerekli bilgileri edinebiliriz. Ya da başka deyişle Batı tarihi dünya tarihi yerine geçebilir. Dünya tarihinin genel yasalarını özünde taşımaktadır.

Batı tarihinin söz konusu biçimde genelleştirilmesi, Batı tarihinin olaylardan soyutlanabilmesine izin vermiştir. Batı tarihi, belli olayların öyküsünden önce bir aşamalar dizisi olarak karşımıza çıkmakta ve bu aşamaları açıklar, biribirine bağlar temel toplum yasaları biçimine bürünmektedir. Bize öğretilen budur.

Ancak Türk tarihi konunun bu tür ele alınışında güçlükler göstermekte, genel kalıp ve şemalara uymamaktadır. Yalnızca Türk tarihi değil Batı-dışı toplumlarının tarihlerinin ele alınışında aynı sorunlarla karşılaşılmaktadır.

Batı-dısı toplumların tarihlerinde Batı tarihinin evrenselli-

ğini kanıtlar özellikler görebilmemiz güçtür. Önce bu ülkelerin tarihinde Batı tipi üçlü ya da dörtlü bir ayırım söz konusu değildir. Batı-dışı toplumların tarihleri daha çok ikili bir ayırıma uğramaktadır. Batı etkisi öncesi ve sonrası olarak iki döneme ayrılmaktadır. Batı etkisiyle bu ülkelerde bir endüstrileşmenin söz konusu olduğu ve bu ülkelerin tarihinde endüstrileşme girişimlerinin bir dönemlemeyi belirler tek önemli olay olduğu savunulmaktadır.

Endüstrileşmenin çözüm olarak bütün dünyaya yaygınlaştırılmak istenmesine uygun olarak feodalizm de Batı-dışı bütün toplumlara genelleştirilmek istenmektedir. Afrika'dan Çin'e tüm Doğu toplumları feodal olarak nitelenmektedir. Feodalizmin bütün ülkelere yaygınlaştırılmasıyla da yetinilmemektedir. Bu ülkelerin daha tarih başlangıcından bu yana geçirmiş oldukları bir aşamalar dizisi söz konusu değildir. Bu toplumlar daha başlangıçtan bu yana feodaldır.

Türk tarihinin tanımlanması da çok daha farklı değildir. Türk tarihinde kölelik aşamasının hangi döneme rastladığı belirtilmezken Türk tarihinin birinci dönemi Vladimirtsov'un «*Moğolların İçtimai Tarihi*»nde görüldüğü gibi bir göçebe feodalizmi örneği sayılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunun da feodal bir yapıya sahip olduğu söylenmektedir. Böylece Türk tarihinde sorun Türk toplumunun feodalizmden kapitalizme Batı örneklerindeki gibi geçememiş olmasıdır.

Toplumsal sorunlarda çözüm yalnızca varılacak amaçları belirlemekle yetinmez; bu amaçların gerçekleşmesi için gerekli itici güçleri de tanımlar. Bir toplumda itici güçler aşamalar dizisinde kendilerini tanıtırlar. Oysa Batı-dışı toplumlar daha başlangıçtan günümüze feodalizm aşamasını sürdürdükleri için itici güçler saptayabilmek olanağı da bulunmamaktadır.

Batı-dışı toplumlarda itici güçlerin saptanması olanağının bulunmadığına göre son dönem gelişmeleri Batı etkisine bağlamak yolu tutulmaktadır. Gelişmeler Batı'nın ürünü ise çözümün de Batı'dan gelmesi doğal olacaktır.

Batı-dışı toplumlarda Batı benzeri sorunlarla Batı benzeri güçler de gelişecek ve bu güçler sorunlara çözüm getirecek denildiği zaman Batı modelinin evrenselliğinin nereden kaynaklandığını sormamız gerekmektedir. Sınırlı ama aynı modelin bü-

tün dünyaya yayılmasıyla bu evrensellik sağlanacak sanılırsa aynı modelin aynı sonucu getireceği kuşkuludur. Feodalizm bütün toplumlar için geçerli sayılmıştır ama Batı'da ve Doğu'da farklı sonuçlar getirdiği savunulmuştur. Endüstrileşmede söz konusu farklılığın nasıl aşılacağı ise henüz açıklanmamıştır.

Ya da Batı, modelini evrenselleştiren gücüyle bütün toplumlara çözüm getirecektir. Bu durumda da bize gelişmelere tarih dışında seyirci kalmak düşmektedir. Batı-dışı toplumlar aleyhine bir üstünlük kurmuş Batı'nın bu üstünlüğünden vazgeçerek toplumlar arası ilişkilerde adil bir denge kuracağını düşünmek boş bir kuruntudur.

Çeşitli sorunlara değindik. Biz soru sormak durumundayız. Elbet önce soruların doğru ortaya konulması gerekmektedir. Sosyoloji bu nedenle vardır. Sorular ve doğrular yeterince bilinirse siyaset doğruların dile getirilişini yüklenecektir. Ana doğrular bilinip siyasette dile gelseler bile sorunların daha kolay ve daha sağlam çözülebilmesi için sosyoloji yine çabasını sürdürecektir. Hiç bir sorun kalmaz ve en kusursuz çözümler gerçekleşir ya da bilinirse işte o zaman sosyoloji gereksiz olacaktır.

İstanbul, Mart 1979

EK

OSMANLININ BATICILASMASI

İslamiyet bir kızdır, bekçisi Türk bir arslan
Elinde dalkılıcı bekler onu her zaman.

Ziya GÖKALP

Belli bir dönemden bu yana yurdumuzda da, yeryüzünde bir Doğu-Batı ayırımı olduğu kuşkuları akıllarda yer edinmeye başladı. Bu, elbet sevinilecek bir durumdur. Bu çalışmamızla bizim de tartışmaya katılmamızın nedeni ne bilineni yinelemek ve ne de bu konudaki çalışmaların karşısına çıkmak isteğidir. Bizim asıl çabamız, konuyu ayakları üzerine oturtmak, günlük yaşamımızda geçerli olabilecek siyasi sonuçları çıkartmaya elimizden geldiğince yardımcı olmaktır.

Doğu-Batı sorunu bugüne değin iktisadi açıdan ortaya konmak istenmiştir. Kuşkusuz sorunun temelinde karşımıza iktisadi nedenler çıkmaktadır. Ancak bütün üretim biçimleri insanlığın yaşanmış deneyleri sonucu ortaya çıkan modellerdir. Üretim biçimleri, insanlığın bu deneylerinden ayrıldığı zaman anlamlarından çok şey yitirmektedir.

Sorunun yalnızca iktisadi açıdan ele alınması, bazı araştırmacıları zoraki yakıştırmalara sürüklemektedir. Bütün Doğu toplumları aynı yanlış biçimde ATÜT etiketi ile cansız birer kalıp haline dönüştürülmek istenmektedir. Benzer yanlışa Batı toplumları konusunda da düşülmektedir. Batı, yalnızca son dönem kapitalizmi ile tanımlanmaktadır. Böyle olunca kapitalizm öncesi Doğu-Batı çatışması gözden kaçırılmaktadır. Öte yanda yine kendimizi Osmanlılıkla başlatmak, bizim neyin mirasçısı olduğumuzu ve hangi görevle Anadolu'da ve İstanbul'da bulunduğumuzu açıklıkla kavrâmamıza engel olmaktadır.

Doğu-Batı çatışmasını kapitalizm ile başlatmak, Batı çığırtkanları ile aynı şeyi söylemek demektir. Eğer Doğu-Batı çatışması kapitalizm ile başladı ise bu çatışmanın ortadan kalkması olanağı, bizim de kapitalist olmamızla ortaya çıkacaktı. Demek ki suç bizim: «*Az-gelişmişiz*», «*Endüstri devrimini yapamamışız*». Oysa biz de insanın insanı sömürdüğü bir düzen kurmuş olsay-

dık bugün *az-gelişmişlik* gibi bir suçumuz olmayacaktı. Bizi, Batı'nın kapitalist değerleriyle kendimizi tanımlamaya sürüklemek, kapitalist ülkelere göre kendimizi «*az-gelişmiş*» saymak kimliğimizi, benliğimizi gereğince ortaya koyamamamız için Batı'nın bulduğu en son oyundur. Kim bu durumda Batı'ya karşı «*Yaşasın az-gelilşmişlik*» diye karşı çıkabilecektir? Kapitalizmi tek ölçü almanın yanlışları burada bitmemektedir. Bu ölçüye göre Rusya ve Avrupalı dostlarını Doğulu saymak, buna karşılık söz gelişi kendimizi Batılı saymak şaşkınlığına düşülmektedir.

Bugün konuyla ilgili karşımıza çıkan çoğu sorunun yanıtı günümüz ve eski Türk yazarlarının çalışmalarında bulunmaktadır. Arap harflerinin kaldırılması ile bu yanıtlardan önemli ölçüde koparıldık. Sorunlarımızın çözüm yollarından uzaklaştık. Doğu-Batı çatışmasını yalnızca iktisadi açıdan ele almak da, bir yerde dikkatimizi kendi öz kaynaklarımızdan başka yönlere çekmektedir. Kendi kaynaklarımızda bu sorunların yanıtlarının bulunduğu ısrarla bilmezden gelinmiştir.

Türk halkı, kendi yaşamında, kendi düşünce biçimi ve tarih deneylerinde Doğu-Batı çatışması içinde bugün karşılaştığı sorulara gerekli ve en yerinde yanıtları bulacaktır. Bizim bu çalışmamız, halkımızın kendi çözüm yollarını bulacağına inancımızın kanıtıdır. Eğer bu yolda bir katkısı olursa çalışmayı yapmaktaki amaca kendimizi ulaşmış sayacağız .

A — OSMANLI İMPARATORLUĞU : UÇ BEYLİĞİ

Doğu-Batı çatışmasının çok eski dönemlere kadar uzanan bir tarihi vardır. Bu çatışma, aslında ve esasında aynı kalmasına karşılık tarih boyunca değişik biçimlerde ve değişik yerlerde karşımıza çıkmaktadır. Doğu-Batı çatışması, arada denge oluştuğu ya da bu dengenin herhangi bir taraf lehine bozulması durumunda Doğu ve Batı toplumları için değişik önem kazanmıştır. Fakat sorun ortadan kalkmamıştır.

Bu görüşü ortaya atarken hiç de Doğu-Batı çatışmasının içerik bakımından gelişmediğini, zenginleşmediğini söylemek istemiyoruz. Aksine sömürü alanları ve nedenleri, savaş biçim ve silahları, savaş yerleri[1], dünya ticaret yollarının değişmesi ve her

1 Cephenin ileri, geri gitmesi sonucu çatışmada yeni Devletlerin ön sıralara geçmeleri...

iki tarafta da siyasi egemenlik biçimlerinin değişmesi sorunun özünü sürekli olarak zenginleştirmekte, Doğu-Batı çatışmasını geliştirmektedir. Bu nedenle bugün konuyu Haçlı Seferleri çerçevesi içinde ele almak, bizim bir çok şeyi anlamamıza engel olacak ve Batı saldırısı karşısında bize çok dar bir hareket alanı bırakacaktır. Ancak günümüz olaylarını eski tarihi deneylerden ayrı değerlendirmeye kalkışmak da bizim sorun karşısında ayaklarımızın havada kalmasına yol açacaktır.

1 — YAKIN-DOĞU : ATÜT ÖNCESİ ÇOBAN-ÇİFTÇİ TOPLUMLAR İLİŞKİLERİ

Doğu-Batı ayırımının temelinde Asya ve Avrupa topraklarında görülen farklılıklar bulunduğuna daha önceki çalışmalarımızda değinmiştik[2]. Bu farklılıklar insanlığa iki ayrı gelişme çizgisi kazandırmış ve tarih boyunca görülen Doğu-Batı ilişki ve çatışmalarına başlangıç oluşturmuştur.

Gerek Doğu'da ve gerek Batı'da insanlığı karşılaştığı çıkmazlardan kurtaran ve ona gelişme olanakları kazandıran Asya'nın su boyu halklarının tarım alanında geliştirdikleri çözüm olmuştur. Bu olay yalnızca Asya'nın görünümünü değiştirmekle kalmamış, aynı anda ATÜT'ün sağladığı artı-ürün Avrupa için de bir kurtuluş yolu olmuştur. Bu nedenle Doğu ve Batı'nın kaderi birbirileriyle olan ilişkilerine ve çatışmalarına bağlı kalmıştır.

ATÜT uygarlığının yerleşik tarımın karşılaştığı sorunlara çözüm yolunu ilk bulabilmesini kolaylaştıran, bu uygarlıkların su boyu ovalarında kurulu olması ve Asya'daki ırmakların taşıdıkları özelliklerdir. Söz konusu ırmaklar belirli mevsimlerde taşmakta ve bu taşmaları sırasında ovayı taşıdıkları yeni verimli topraklarla örtmektedir[3]. Böylece ATÜT halkları, o günlerdeki tarım tekniğiyle karşılaşılması kaçınılmaz toprağın tükenmesi sorununu ırmakların yeni bereketli toprak taşımalarıyla kendiliğinden çözmektedir. Bütün sorun, ırmak taşmalarını denetim altına almaktır. Bu sorunu çözüm biçimi ATÜT uygarlıklarına özelliklerini kazandırmıştır.

---

2 Bu konuda öncelikle Bk. «Doğu-Batı Çatışmasında Yunanlılığın Yeri», 1968 (Basılmamış lisans tezi).

3 Bu ırmaklar arasına Nil'i de katabiliriz.

Asya haritasını yakından incelersek iki ayrı Asya olduğunu görürüz. Bir yanda bozkırlarla kaplı çorak ve yüksek yaylalar ve öte yanda ırmak boylarında görülen ovalar. Yaylalar, göçebe çobanlara yurt olmuştur. Su boyu ovalarında ise ATÜT uygarlıkları kurulmuştur. ATÜT uygarlıklarının kurulduğu ovaları sulayan ırmakların tümü yayla Asyasından doğmaktadır[4]. Gerçekten de Kuzey Buz Denizine dökülenler dışında yaylalardan doğan ırmakların tümü ATÜT Devletlerinin kurulmasına yol açmıştır. ATÜT uygarlıklarını besleyen ırmakların kaynaklarının ellerinde bulunması[5] bozkır çobanlarına ATÜT Devletleri üzerinde baskı yapabilme fırsatını vermiştir[6].

Asya'nın en ilgi çekici ve konumuzla doğrudan ilgili bölgesi Yakın-Doğu bölgesidir. Bu bölge yalnızca bozkır çobanlarıyla ATÜT ilişkilerine değil aynı anda Doğu-Batı çatışmasına da sahne olmuştur. Bu bölgede görülen durum da, Asya'daki genel durumun eşidir. Mutlu ve bereketli ovalar kuzeyde Anadolu ve kuzey doğuda İran yaylalarıyla çevrilmiştir. Zagros, yağmacı ve göçebe halkların yaşadıkları bölgedir. Bölge halkı zaman zaman ovanın zenginliklerinin çekiciliğine kapılmakta ve Mezopotamya'da kurulu ATÜT Devletleri üzerine akınlar yapmaktadır. İran'ın o dönemlerde adı *Elam*'dır ve yukarı, yüksek ülke anlamına gelmektedir. Önemli şehri Süz, yayla geçitleri ağzında kurulmuştur. Süz, ovada bulunmasına karşılık yayla ülkesine doğrudan bağlı ve yayla ile ilişki içindedir. Anadolu'nun durumu ise İran'ın durumuna çok yakın ve ona benzemektedir.

Asya'nın çoban topluluklarının özellikleri başında sürülerin kolayca taşınabilmesi, kısacası göçebelik gelmektedir. Bu topluluklarda mal ve zenginlik özel kişilere aittir. Bunun başlıca nedeni toprak zenginliğinin aksine sürülerin kolayca çoğaltılabilmesi ve yine aynı hayvan sürülerinin kolayca yağmaya fırsat hazırlamasıdır. Yağma zararını bütün bir toplumu ortak etmek yerine hayvanını gereğince koruyamamış br kaç kişiyle sınırlandırmak yolu seçilmiştir. Hayvan sürülerinin kolayca yağmalanabilmesi, bu tehlikeye karşı çoban ulusların bir askeri yapı ka-

4 Bu özelliği taşımayan ırmak, «Asi» adını taşımaktadır.

5 Türkçede «suyun başını tutmak» deyimi bulunmaktadır.

6 Bugün Anadolu yaylasında kurulan barajların gerisinde siyasi nedenler de önem taşımaktadır.

zanmalarına yol açmıştır. Ve bu nedenlerle çoban toplumlarda mülkiyetin temelinde en az üreticilik kadar malını iyi koruyabilmek de önemli bir rol oynamıştır.

Çoban topluluklar göçebeliği bırakıp yerleştikleri zamanlar bu yerleşmeler, zengin tarım toprakları yakınında olmaktadır[7]. Bu yerleşme yerlerini seçişteki amaç, önce çiftçi toplumlara hayvancılık yaptırmamak, gerekirse sürülerini çalmak ve böylece çiftçinin tarım ürünlerine karşılık önerebilecekleri malları olmasını sağlamaktadır[8]. Ayrıca çiftçi toplumların yarattıkları zenginliklerden değişik yollarla yararlanmak olanaklarını ellerinde hazır tutabilmektedirler. Böylece Yakın-Doğuda yaşayan çobanlar gelirlerin üretim dışında da arttırabilmek yollarını bulabilmişlerdir. Bu yolların başında ATÜT toplumlarına yapılan saldırılar ve kendi toprakları dışında maden aramaya gelen ATÜT uygarlıkları görevlilerinden alınan haraçlar bulunmaktadır.

Asya çobanlarının su boyu ovaları üzerine yaptığı askeri baskı ATÜT'ün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ancak ATÜT'ün iç gelişmesi ve Doğu-Batı çatışmasının kazandığı yeni görüntüler Yakın Doğu'da ATÜT ve bozkır halkları ilişkileri köklü bir biçimde değiştirmiştir.

2 — ATÜT, SAVUNMASIZ TOPLUM

ATÜT Devletlerinde iktisadi ilişkiler sonucu değil de siyasi ve askeri nedenler[9] sonunda kurulmuş örgüt içinde üretime geçilince üretici halk kendi gücü ve denetimi dışında kurulmuş bu örgütün aracı durumuna düşmeye başlamıştır. Kendi öz yaşamının temelini oluşturan iktisadi uğraşlara karşı tümüyle yabancılaşmıştır. Batı tipi sınıf toplumlarında üst yapı örgütleri üretim ilişkileri sonucu doğduğu için bu tür toplumlarda üretici halk, üretime kendi getirdikleri değişikliklerle üst yapı üzerinde dolaylı da olsa etkili olabilmektedir. Mutlaka Batı tipi toplumlarda da bir yabancılaşma olayı bulunmaktadır. Ancak ATÜT'de sözü-

---

7 Orta Asya'dan gelen göçebe Türklerin önce Selçuklularla İran'a, sonra Osmanlılarla Anadolu'ya yerleşmeleri.

8 Yakın dönemlerde Güney-Doğu Anadolu bölgemizden Suriye'ye hayvan kaçırılmakta karşılığında mal alınmaktaydı.

9 Bozkır halklarının baskın ve yağmaları.

nü ettiğimiz olayı, Batı toplumlarındaki yabancılaşma olayı ile karıştırmamak gerekir.

Asya'da yerleşik çiftçi toplumların göçebe çoban toplumlarca aralıksız zorlanması, bu toplumlarda askeri sorunları geçici bir sorun olmaktan çıkarmakta, soruna süreklilik kazandırmaktadır.

Askeri uğraşlar, öncelikle savunma savaşları mutlaka bir emir-kumanda zinciri gerektirir. Sürekli bir uğraşa dönüşmesi durumunda askeri alanda kazanılmış kumanda yeri giderek toplumsal alanda da bir kumanda yeri niteliğini kazanmaya başlamaktadır. Askeri alanda kumandan olan toplumsal alanda da toplumun yönetimini ele geçirmektedir. Üstelik askeri örgüt iktisadi alanda da kullanılmaya başlanıp bunun sonucu bir artı-ürün elde edilince örgütün kumanda yerinde bulunanlar, bu artı-ürüne el koyabilmek için örgütün gövdesini özellikle kendilerinden uzaklaştırmaya, kumanda yerlerini putlaştırmaya çalışmışlardır. Böylece kumanda yerlerinde olanlar giderek Tanrılaşırken üretici halk da yönetimden giderek uzaklaşmıştır.

Kumanda yetkilerini elinde tutanların, bir Devlet niteliğine bürününce, artı-ürünü hak edebilmek için zorunlu olarak belli bir toplumsal görevi yerine getirmeleri gerekti. Bu da sulama işlerindeki, büyük kamu uğraşlarındaki örgüte sahip çıkmasıyla söz konusu olabilirdi. Bu durumda da yeniden örgüte el koyabilecekleri kaygısıyla halkı savaş işlerine sürmesini engellemekteydi[10]. Savunma zorunlukları sonunda kurulmuş ATÜT Devleti sonuçta savunmasız kalıyordu.

Hiç bir ATÜT Devleti, kendi üretici halkını askeri işlerde kullanamamıştır. Mısır'da askerlik işleri önce Hititliler, sonra Memluklarca ücretli asker olarak, o da toplumun değil sarayın, Devlet'in askeri olarak yerine getirilmiştir. Çin'de Çinli askerin görevi barışı, düzeni ve güveni sağlamaktır. Başka deyişle polislik-tir. Yoksa askerlik değil. Çinliler de, Tarı'nın oğlunun ordusunun barışı korumak için kurulduğunu, yoksa fetihler için olmadığını belirtmişlerdir. Çin, askeri sorunlarla karşılaşınca önce halktan asker toplama yolunu tutmuştur. Ancak bu olay ATUT düzenini bozmuş, Devlet yeni bir toprak reformu ile o güne ka-

10 Örgütün temelini askeri uğraşların oluşturması nedeniyle.

dar Devlet'e ait olmuş olan toprağı savaşan halka dağıtmak zorunda kalmıştır. Çin Devleti, kendi temelinden sarsılmaya başladığını görünce halktan asker alma yönteminden vazgeçmiştir. Halk askerlik görevlerine karşılık vergi vermeye başlamış ve Çin Devleti, üretici halk yerine, haydut ve mahkûmlardan asker toplama yolunu seçmiştir. Bunun sonucunda da M.S. IV. yüzyılda ünlü Romalı Ammien Marcellin, Çin halkı için «*Çinliler, savaş ve silahın yabancısı ve yeryüzünün en barışçı halkı*» demektedir.

Abbasiler döneminde de halifeler, sonunda bir ATÜT Devleti hükümdarı niteliği kazanmaya başlayınca[11] askeri değerlerini yitirmişler, askerlik işlerini görmeleri için önce İranlıları, sonra da Türkleri çağırmak zorunda kalmışlardır. Böylece oluşturdukları ordular da halkın değil halifelerin hassa orduları görüntüsünü kazanmışlardır.

3 — İLK ÇAĞLARDA TİCARET

ATÜT, Devlet olarak ortaya çıkınca toplumsal bir görev yerine getirmesi yanında bir de kendisine iktisadi bir temel edinmesi gerekmekteydi. Bu temel, ATÜT'lerde görülen şehirleşme ile ortaya çıktı. Ve şehirleşme devrimi, ancak ATÜT Devletlerinde başlayabilirdi. Şehirleşmeyi biz yalnızca basit bir nüfus yoğunlaşması olarak anlamıyoruz. ATÜT'de şehir, kalabalıklanmış köyden öteye kendi iktisadi uğraşlarını getiren bir devrim olmuştur.

Başlangıçta tarımın henüz ilkel olduğunu ve bireysel çabaya dayandığını başka çalışmalarımızda da belirtmiştik. Bu durumda hiç bir üretici, kendi başına elde edeceği artı-ürünle bir zanaatkar beslemesine, onu tarım uğraşlarından özgür kılıp yalnızca belli bir zanaatta uzmanlaşmasına olanak sağlayamazdı. Ama toplumun tüm artı-ürününü elinde toplayan ATÜT Devleti, başkentlerde zanaatların gelişmesine, başka deyişle şehir endüstrisinin doğmasına neden olmuştur. Bu, doğrudan doğruya ATÜT Devletinin toplumda iktisadi temelini oluşturmuştur. Ancak ATÜT Devletleri topraklarında sözünü ettiğimiz bu şehir üretimini besleyecek ham maddelerin, başta madenlerin yeterince bulunmadığını görmekteyiz. Söz gelişi Mısır, gereksinimini duyduğu madenleri Nil vadisinde değil de dışarıda, Sina yarımadasında; Mezopotamya ise demiri Anadolu'da buluyordu.

---

11 Harun Reşid, Mezopotamya'da kurduğu sulama tesisleriyle yeni bir Hamurabi olmuştur.

ATÜT Devletinin şehir endüstrisi ile kendisine halktan ayrı bir iktisadi temel bulması, Devlet ile halk arasındaki kopukluğu daha da güçlendirmiştir. Böylece ATÜT'de dış ticaret halkla ilgisi olmayan bir Devlet işi olmuştur. Dış ticaret kendi iktisadi temelinin en önemli parçası olunca Devlet kendi halkından hiç kimseye bu ticareti emanet edemedi. ATÜT Devleti halkının kendi iktisadi temeline, dolayısıyla siyasi egemenliğe el atmasını görmektense yabancılarla hesaplaşmayı yeğlemiştir. Hiç bir yerli kesime ya da girişimciye dış ticaret olanağı tanınmazken azınlıklar ya da yabancılar bu ticareti yerli rekabetle karşılaşmadan sürdürebilmişlerdir[12]. Bu durum, ATÜT Devletleri çevresinde ATÜT'ün dış ticaretini düzenleyerek yaşamını sürdürebilecek Devletlerin doğmasına elverişli bir ortam hazırlamıştır.

Yine bu arada Batı'da yeni koşullar ortaya çıkmıştır. Avrupa'da tarıma elverişli toprakların bütün bir kıtaya yayıldığını biliyoruz. Ama bu topraklar ne denli geniş olursa olsun sonuçta sınırlıdır. Oysa insanın çoğalma gücü sınırsızdır. Artan nüfus karşısında toprakların sınırlı oluşu, Batı'da yeni bir çelişkiye yol açmıştır. Ve dönemin iktisadi gelişme çizgisi içinde Batı'nın bu çelişkiye bulduğu tek çözüm savaş olmuştur. Artan nüfusu sınırlı toprağın besleyebileceği düzeyde tutabilmek için Batı'da kitle halinde insan kırımı başladı. Savaşlar sonucu nüfusla toprak arasında bir denge kurulsa bile kısa sürede nüfusun artışı ile denge bozulmakta ve insan kırımı yeniden başlıyordu. Girdiği bu açmazdan Batı'yı ATÜT'deki üretim fazlası ve Avrupa'nın sağlayabileceği madenlere olan gereksinimi kurtaracaktır. Artan Batı nüfusuna karşı toprak çoğaltılamazsa bile ATÜT'ten aktarılan zenginlikle beslenme olanakları artmaya başlayacaktır. Sonuçta ATÜT Devletleri ile Batı arasında yoğun bir ticaret başlamıştır. Ve bu ticaret, çeşitli aşamalardan geçerek günümüze kadar sürmüştür.

Batı, ATÜT'ün üretim fazlasını bir yandan ATÜT'ün gereksinim duyduğu madenlerin dışsatımından elde ederken öte yandan da silahlı baskın ve soygunlarla aynı sonuca varmaya çalışmıştır. Kısacası ATÜT, kendisini yalnızca göçebe toplumların

12 Tarihimizde ticareti azınlıklara bıraktığımız için eski yöneticilerimize kolayca saldırılıyor ama olayın kendine özgü nedenleri bulunmaktadır.

baskısı karşısında değil Yakın Doğu'da ayrıca Batı'nın silahlı soygununa karşı da savunmak durumunda kalmıştır.

ATÜT Devletinin can damarını oluşturan dış ticaret yollarının denetim altında ve kesintisiz açık tutulması zorunluğu yalnızca ovalarda beslenen hassa ordularıyla askeri sorunların çözümlenmesini olanaksız kılmıştır. Bu nedenle ticaret yollarını sürekli denetimleri altında tutan yeni bekçi-asker Devletler, Yakın Doğu'da ATÜT Devletlerinin yanı başında görülmeye başlanmıştır. Önce Asurlular olmak üzere sonradan İranlılar, Araplar, Selçuklu ve Osmanlı Türkleri Yakın Doğu ATÜT Devletlerine XX. yüzyıla kadar silahlı bekçilik etmişlerdir.

4 — OSMANLILIK

Yerleşik ATÜT uygarlık merkezlerinin yanında, onların koruyucusu asker Devletlerin ortaya çıkması için belli koşullar gerekir. Bu koşulların başında yerleşik ATÜT uygarlıklarının bu asker Devletleri besleyebilecek kadar artı-ürün elde edebilmeleri gelir. Yine bu artı-ürünün asker Devletlere aktarılışı yağma biçiminde değil de haraç biçiminde olması için bu olaydan yerleşik uygarlıkların da bir çıkar sağlamaları gerekir. Aksi durumda su boyu ovaları uygarlıkları ile asker Devletler arasındaki ilişki, Çin-Orta Asya ilişkilerinden farklı olmazdı. Oysa Yakın Doğu'da kilit noktalarını tutmuş asker Devletlerle Orta Asya göçebelerini karıştırmamak gerekir.

Asker Devletlerin Yakın Doğu'da ortaya çıkışının en önemli nedeni, ATÜT Devletleri üzerinde dışarıdan bir baskı olması ve ATÜT'ün kendisini korumak olanaklarından yoksun bulunmasıdır. Bu durumda asker Devlet, ATÜT'ü dış saldırılara karşı korumakla ATÜT düzeninin sürekliliğini sağlamakta ve soygunlara engel olduğu için de artı-ürünün bir bölüğüne hak kazanmaktadır. Üretimin sürebilmesi askeri başarıya bağlı olunca asker Devletler, en az üreticiler kadar üretimde pay sahibi olmuşlardır. Dışarıdan gelen baskı azaldığı durumlarda ya da bu baskının aldığı yeni biçimlere asker Devletler gereğince karşılık veremeyince üretimde askeri başarının payı azalmış ve asker Devletler eski önemlerini yitirmişlerdir. Söz gelişi XIX. yüzyılda Doğu'nun baskısı azalmaya yüz tutunca Yunanlılığın önemini yitirişi ya da biz Osmanlılar, Anadolu geçitlerini tutmaya çalışırken başka yollardan Doğu'ya sızan Batı'ya engel olamayınca sonunda Arapla-

rın bize karşı silah kullanmaya kadar gidişleri bunun örnekleridir.

Yukarıdaki tümceden de anlaşılacağı üzere Yakın-Doğu'daki öncü, ileri karakol Devletler, Doğu'nun ve Batı'nın sözcüleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Yunanlılıktan başlayıp Bizans ve Rusya'ya kadar uzanan çizgi, Batı ileri karakolu görevini sürdürmüş; Asur, İran, Slçuklu ve Osmanlılar da Doğu'nun ileri karakolluğunu yapmıştır.

Bu Devletleri, belli bir cephe seçmeye iten açık nedenler bulunmaktadır. Batı cephesini seçen Devletlerin denetimi altında önce ticaret yolları ve deniz bulunmaktadır. ATÜT'de dış ticaretin önemi göz önüne alınırsa bu denetimin Batı ileri karakollarına sağlıyacağı çıkar açıktır. ATÜT'in karşısına yabancı malın temsilcisi olarak çıkmaları kendilerini ATÜT'e yabancı kıldığı gibi askeri geçit yollarını ellerinde bulundurmadıkları için ATÜT'ün koruyucusu olabilmek olanağından da yoksundular[13]. Bu yüzden de haraç alabilme olanağını bulamadıkları için ATÜT artı-ürününden daha fazla pay elde edebilmek için silahlı soygun yolunu seçiyorlardı. Yunanlılar tüccar olarak geldikleri Mısır limanlarına sık sık silahlı baskın yapmaktan da geri durmamışlardır.

Askeri stratejik noktaları, geçit yerlerini ellerinde tutan asker Devletler ise, ATÜT'ün asıl ham madde kaynağını oluşturan Batı'dan uzak oluşları ve ilk çağlarda kara ticaretinin deniz ticaretine oranla zorlukları göz önünde tutulursa ATÜT'ü hem Doğu'nun göçebe toplumlarına ve hem de Batı'nın soygununa karşı korumayı yeğlemişlerdir. Söz konusu Devletler, artı-üründen paylarını haraç olarak almışlardır. Gerçekten de Doğu'nun sözcülüğünü seçmiş ileri karakol Devletlere bakılırsa bunların Yunanlıların aksine deniz ve ticaret yollarından uzakta Mezopotamya'nın kapısı sayılacak yerlerde kurulmuş oldukları görülür. Asur Toros geçitleri üzerinde, İran, İran yaylası üzerinde hem Turan'dan, hem de Yunan'dan gelebilecek akınları durdurabilecek bir yerde, Osmanlı ise Anadolu ve Boğazlar geçitleri üzerinde kurulmuştur.

Doğu'nun ileri karakol Devletleri, ATÜT üretiminden pay almaya askeri başarıları nedeniyle hak kazanınca Devletin teme-

13 Söz gelişi Yunanistan'ın Mısır'a karşı çöl bedevilerinin yaptıkları akınlar karşısında herhangi bir savunma görevi olamazdı.

lini askerlik oluşturmuş ve Devlet örgütü büyük bir askeri örgüt görüntüsünü almıştır. Osmanlılarda sivil kapıkulları bile son hesaplaşmada askeri bir göreve hizmet ettikleri için askeri sınıftan sayılmışlardır. Yine ileri karakol Devletler, üretici halkla ilişkisini haraç aracılığıyla düzenleyince ATÜT'le kaynaşmamaya özellikle özen göstermiştir. Eğer üretime kendisi geçse ya da ATÜT Devletinin yerini almaya çalışsa kendi kendisinden haraç almak gibi bir tersliğe yol açacaktı. Ya da haraçtan vazgeçerse kendi askeri özelliğini yitirecek ve başka asker Devletlere haraç verme durumuna düşecekti[14]. Osmanlılıkta üretici halkın dışlanması nedensiz değildir ve kendi koşullarına uygundur.

Osmanlı girdiği hiç bir ülkeye belirli bir üretim biçimi getirmediği gibi kurulu düzeni değiştirmek yoluna da gitmemiştir. Osmanlının tasası, egemenliğini kurduğu bölgelerde kurulu düzenin iyi işlemesi ve yabancı öğelerle bu düzenin aksamaması, felce uğramaması idi. Osmanlı, kendisini dış soygunlara karşı sorumlu saymıştır. Osmanlının barışı sağlaması halkın üretimi özgürce sürdürmesini sağlıyordu ve barışı sağladığı için Osmanlıya belli bir haraç ödüyordu.

Osmanlı ve genel olarak Doğu'nun asker Devletleri hiç bir zaman ATÜT'le kaynaşmamış, ATÜT'le yan yana varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu Devletler ATÜT'ün iktisadi gücünü ya da düzenini değil ATÜT'ün askeri gücünü oluşturmuşlar, onun koruyuculuğunu[15] yapmışlardır.

B — BATI KAPİTALİZMİNİN DOĞUŞU VE GETİRDİĞİ YENİ KOŞULLAR

Feodalizm, Batı'nın dış baskılar önünde kendisini korumak için aldığı bir biçimdir. Mutlaka Yunan ve Roma kölelik düzeni Batı'da feodalizmi hazırlayan nedenlerin doğuş koşullarını belirlemiştir. Ancak kölelik düzenin açmazları, mutlaka belirli bir tarihte Avrupa'da olduğu gibi feodal bir çözümle aşılmasını gerekli kılmamaktadır.

Kölelik düzeni çelişkilerinin feodalizm biçiminde çözümlenmesine yol açan birinci koşul, her yönden Roma (Batı) üzerin-

14 Abbasi döneminde Arapların durumu.

15 İdeolojik alanda da medreseleriyle ve Doğu'nun yetiştirdiği büyük şair ve bilginleri saray bütçesiyle besleyerek.

deki yabancı baskılardır. Batı, yabancı baskısı karşısında kendi kişiliğini bir bütün olarak koruyamayınca küçük birimlere bölünmüş, en azından dış saldırıdan ileride Batı uygarlığını sürdürebilmek için kendi kişiliğinin bir kaç çekirdeğini kurtarabilmey amaçlamıştır.

Doğuda ve batıda Avrupa'nın, Orta Çağ'da değişik iki ayrı biçime bürünmesinden de feodalizmin temelinde Batı'nın kendisini koruma iç güdüsü hemen sezinlenebilir. Feodal yapıyı daha yakından incelediğimiz zaman bu olayı daha açık görmek olanağı bulunmaktadır. Feodalizmin temeli, belirli yerleşim yerlerinde kalıcı ve aşılmaz duvarlarla, kalelerle korunan ufak üretim birimidir. Siyasi güç de, dış baskı önünde üretimin sürmesini sağlayan ve yabancı kavimlerin akınlarına karşı savunma ayrıcalıkları olan yerleri elinde tutmuş ve yabancı kavimlere karşı küçük birimler olarak savaş olanaklarını ortaya çıkarmış soylularda toplanmaktadır. Soylu, üretime katılmadığı halde üretimden bir pay almayı sürdürebilmek için askerlik görevinin yalnızca kendi tekelinde olmasına özen göstermiştir.

Üretici ile soylu arasındaki ilişkiler bu yönde düzenlenirken üretici ile toprak arasındaki ilişkiler aynı gelişmeyi göstermiştir. Üretim birimleri, dış saldırılara karşı savunulabilir yerlere yerleşince[16] üretici toprağa bağlanmak zorunda kalmıştır. Serf düzeninin ortaya çıkmasının ve köylünün toprakla birlikte alınıp satılmasının nedeni budur. Eğer köylü, üretici kalmak istiyorsa toprağa bağlanmak zorundaydı. Toprağı bıraktığı anda bir gezginci serseriden farkı kalmayacaktı. Orta Çağ'da toprağı bırakmak köylü için sanıldığından kolaydı. Ancak söz konusu çağın koşulları altında topraktan kopmuş serseri bir yaşam için kaç gönüllü çıkabilirdi? Serfi belirli bir toprağa bağlamada zorlama olarak yerini bırakmış bir köylünün başka bir soylu yanında iş bulabilmesindeki güçlükler gösterilebilir. Orta Çağ'da Batı'nın üretimini, yaşamını sürdürebileceği yerler çok sınırlıydı. Köylünün bu yerleri bırakması, başka deyişle Batı'nın sayılı benliğini sürdürebilme olanağından yoksun bırakması elbet hoş görülmemiş ve buna karşı konulmuştur.

Feodalizmin, Batı'nın dış saldırılar karşısında kendi benliği-

16 Bu belirli yerlerin dışında sürekli üretim dış saldırılar sonucu söz konusu olmaması nedeniyle.

ni sürdürebilmek için seçtiği yollardan birisi olduğunu belirttik. Siyasi iktidarda da, bu benliği koruma işini fiziki olarak gerçekleştiren asker-soylunun elinde bulunuyordu. Ancak yönetici kadro, Batı benliğini askeri alanda koruyan soylularla sınırlı kalmamış, aynı işi manevi alanda yapan ruhani sınıfı da yönetici kadro içinde yer almıştır. Soylu, dış saldırılar karşısında Batı'nın varlığını nasıl koruyorsa papazlar da aynı biçimde Batı değerlerini savunmuş ve korumuşlardır. Orta Çağ papazı, sürekli olarak ve bıkmadan köylü karşısında tek bir konuyu işlemiştir: Batılının kutsal bir birliğin üyesi olduğu ve sonuçta Tanrı'nın sevgili kulları olan Hıristiyanların (Batılıların) üstün geleceğini yinelemiştir.

Aynı benliği, kişiliği korumak tasasını iktisadi alanda da görebiliriz. Tutucu ve katı sınırlı korporasyonlara bölünen iktisadi yaşam, yine katı ve sınırlayıcı kurallara bağlanmıştır. Feodal düzende iktisat her türlü yeniliğe karşıdır. Feodalizm gibi savunma durumunda olan bir düzenin yeni ile kendi arasına sızabilecek yabancı öğeyi ayırdedebilmesi olanağı yoktur. Tarihte, savunma durumunda kalmış bütün toplumlar haklı olarak yeniye karşı çekingen davranmış ve kendisini yıkabilecek yabancıya karşı çıkmıştır. Buna karşılık yükselme durumunda olan toplumlar, yabancı öğeleri bünyesine katmakta aynı çekingenliği göstermemiştir[17]. Bu tutum Orta Çağ'da Batı'da yalnızca iktisadi alanda görülmemektedir. İktisatta rastlanılan tutuculuk dinde de görülmektedir. Yabancıya karşı önlem alabilmek için Orta Çağ'da Batı, sırasında kendi öz öğelerini bile yıkmaktan çekinmemiştir. Engizisyon mahkemeleri, en şiddetli biçimde Batı'nın tehlikede bulunduğu, savunma durumuna düştüğü[18] İspanya'da etkisini göstermiştir. Oysa Batı, saldırı sırasını alınca iktisatta liberalleşme başlarken öte yanda da laikliği kendi hıristiyan kültürüne rahatça kabul etmiş ve bunda bir sakınca görmemiştir. Yine de bugün de savunmada kaldığı durum ve zamanlarda Orta Çağ tutumu ile Hıristiyanlıktan sapmalara karşı hoşgörüsüz olmaktadır[19].

Özetle belirtmemiz gerekirse feodalizm, kabaca Batı'nın bir

17 Günümüzde Doğu toplumlarının Batı'dan kendisine aktarılan yeniye karşı gösterdiği çekingenliği Doğu'nun geleneksel yapısı ve tutuculuğu açıklamak bu nedenle yanlıştır.

18 Emevilere karşı.

19 Söz gelişi kolonilerde.

savunma biçimidir. Dayandığı ilke, büyük sur ve kale duvarlarının aşılmazlığıdır. Böylece kapalı bir kutu içinde Batı kültürü, iktisadı ve varlığı kendini sürdürebilme olanağı kazanmaktadır.

29 Mayıs 1453'te Fatih Sultan Mehmet bir çağı, Orta Çağı kapatmış ve yeni bir çağı açmıştır. İstanbul'un fethinin bir çağ sonu ve yeni bir çağın başlangıcı olarak ele alınmasının nedeni, Fatih'in İstanbul önünde kazandığı başarının yüceliği kadar bir gerçeğin dünyanın gözleri önüne serilmesidir: Artık en sağlam duvarlar[20] bile top karşısında, Doğu'nun yeni öncüleri Osmanlılar önünde dayanamamakta ve surların gerisinde saklanan Batı'yı bu yolla sürdürmenin olanağı kalmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu durumda feodalizm, varoluş nedenini yitirmekte ve Batı varlığını sürdürmek için yeni bir biçim kazanmak zorunluğuyla karşılaşmaktaydı.

İstanbul'un fethiyle birlikte Yeni Çağ başlangıcında Batı tarihinde ilgi çeken ikinci bir olay da yeni buluşlardır. Yeni buluşlardan anlaşılan barut, matbaa ve pusulanın yeni kullanılış alanları bulmasıdır. Yeni buluşlar denilmesine karşın bu saydıklarımızın hiç birisi daha önceden bilinmiyor değildi. Ancak İstanbul'un fethiyle, başka deyişle surların, daha doğrusu feodalizmin yıkılmasıyla yepyeni bir kullanılış alanı bulmuştur.

Barut, ancak surları yıkmaya başladığı zaman bir anlam kazanmıştır. Surların yıkılması ise küçük üretim birimlerinin yıkılması ve bunların yerine daha geniş üretim birimlerinin kurulması demekti. Bu durumda ideoloji, üretim biriminin kişiliği, dar bir alan içinde gösterilecek etkinliklerle kurulamayacaktır. Feodalizm döneminde papazın kilisede verdiği vaaz, üretim biriminin bütün üyelerine dolaysız ve anında ulaşırken elbet matbaaya gerek duyulmayacaktır. Ama geniş birl alan üzerine yayılan yeni toplum biriminde ideolojik birliği tek bir toplum benliği elde edebilmek için yeni bir araca gerek vardır. Belli bir görüş ve düşüncenin geniş bir alan ve topluluğa bozulmadan yayılabilmesi ancak matbaa ile söz konusudur. Üretim biriminin genişliği artık el yazması kitaplarla yetinmeyi yasaklamıştır[21]. Bu neden-

20 Bizans surları.

21 Osmanlıda uzun süre el yazması kitapçılığın sürmesi. Osmanlı'nın Devlet ideolojisini ancak sınırlı bir kesimin tekelinde bırakmak istemesiyle açıklanabilir. Yine Devlet ideolojisi yanında Osmanlı kendisi için bir tehlike oluşturacak halk ideolojisinin doğmasını önlemek için matbaanın yurdumuza girişini geciktirmiştir.

le matbaanın Batı'da yaygın olarak kullanılışı, feodalizmin gerileyişiyle aynı dönemlere rastlamıştır. Yine Batılı, surlarla korunmuş belli yerlerin dışına çıkıp kendi dışında topraklar üzerinde yeni bir düzen kurabilmesi için önce yönünü kaybetmemesi ve çevresini iyice tanıması gerekiyordu. Pusula, bu gereğe yanıt vermiştir. Hele o güne değin kendisine dışarı açılma yolu olarak seçtiği Yakın Doğu ticaret yolları Osmanlının eline geçince ve Batı dışa açılma zorunluluğu karşısında yeni yollar aramak tasasına düşünce pusula, dünya tarihinde yepyeni bir anlam kazanmıştır.

Tarih boyunca uygarlıkların doğuş ve gelişmelerinde ticaretin en başta rollerden birisini oynadığı bilinmektedir. Yeryüzünde ilk uygarlıkları kurabilme ve uygarlığa geçiş dönemine özgü sorunları çözebilme başarısını gösteren Doğu'nun su boyu topluluklarının ne denli dış ticarete bağlı olduklarını belirtmiştik. Yine bu ticaret, Avrupa'da kendi ayrı özelliklerini taşıyan bir Batı uygarlığının doğmasına yol açmıştır. Daha ilk günlerden ticaret, böylece uluslararası bir nitelik kazanmış ve gayet geniş bir alana yayılmıştır. Kurulu uygarlıkların bu ticarete bağımlılıkları ve malların o günlerdeki teknikle, söz gelişi ham madde olarak demir madeninin, büyük uzaklıklar aşması sorunu yalnızca uluslararası ticaretten geçimlerini sağlayan uluslar topluluğunun ortaya çıkmasına izin vermiştir. Yunanlılar ya da Fenikeliler, bu uluslar topluluğuna örnek olarak ele alınabilir. Ayrıca ATÜT uygarlığının ve Batı'nın temelinde uluslararası ticaret olması ve bu ticaretin aksaması her iki uygarlığı temellerinden sarsacak bir önem ve anlamı bulunması, Doğu ve Batı'yı bu ticareti aksatacak bütün olaylara karşı önlem almaya ve hazırlıklı olmaya itmiştir. Ve bu ticaret hangi tarafın denetimi altında ise o tarafa büyük bir maddi-manevi üstünlük[22] kazandırmıştır.

Yine tarihin ilk dönemlerinde uygarlığın nimetlerinden yararlanabilen mutlu toplumlar bir azınlık durumundayken uygarlığın getirdiği zenginliklere ulaşmak için can atan, çırpman çoban toplumlar yeryüzünde yaşayan halkların büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Ve çoban toplumlar, askeri alanda uygarlık aşamasına ulaşmış yerleşik toplumlar önünde mutlak bir üstünlük

22 Maddi, ticareti sağlamakla alınan haraç; manevi, uygarlıkların koruyucusu olma rolü.

gösteriyorlardı. Aralarındaki gözle görülür zenginlik farkının doğurduğu doğal akımla çoban toplumlar, yerleşik toplumlara aralıksız saldırmaktaydı. Yerleşik toplumların en zayıf yönü, o günkü koşullar da göz önünde tutulduğunda büyük uzaklıklar aşmak zorunda olan ticaret kervanlarıydı. Bu yüzden ticaret yolları ve bu yolların güvenliğini sağlama işi tarihin en önemli sorunlarından birisi olmuştur. Bu yolların denetimini ele geçiren Yunanlılık, bu nedenle Batı'ya bir üstünlük sağlamayı başarabilmiştir.

Ticaret yolları tarihte çeşitlidir. Amber yolu, ipek yolu, Hindistan yolu bunlardan başlıcalarıdır. Bu yollar arasında Hindistan yolunun ve dünya ticaretinde İstanbul'un yerinin ayrı bir önemi vardır. Hindistan yolu önce, dünya ticaretinde iki ana taraf olan Doğu ile Batı'yı dolaysız olarak doğrudan doğruya bağlayan yoldur. Değişik toplum tiplerinin biribirileriyle karşılaştıkları, sürtüştükleri, çatıştıkları bölgeyi, Yakın Doğu bölgesini içine alır. Ayrıca büyük fatihlerin izledikleri yoldur[23]. Kavim göçleri de tarih boyunca az-çok bu yolu izlemiştir. Böylece Hindistan yolunun denetimi, yalnızca uluslararası ticarette güven ve düzenliliği sağlamakla kalmamakta aynı anda uygarlık düzeyine ulaşmış toplumların dirlik ve düzenini bozucu öğe olarak tarih boyunca ortaya çıkan kavim göçlerinin de zapt-u-rapt altına alınmasını sağlamaktadır. İstanbul ise, biri Skandinavya'dan Akdeniz'e, Yakın Doğu'ya inen; öbürü Doğu ile Batı'yı birleştiren iki çizginin, iki önemli ticaret yolunun aşağı yukarı kesiştiği nokta üzerinde kurulmuştur. Akdeniz ve Karadeniz üzerinde, birlikte, stratejik bir önemi vardır. Yine kavim göçlerine karşı Asya bozkırlarının Batı'ya doğru iki uzantısını, Anadolu yaylası ve Hazar Denizinin kuzeyini, dar bir boğazda kesmektedir.

Tarihte büyük izler bırakan, bir çağı kapayıp yeni bir çağı başlatan olay İstanbul'un, Hindistan yolunun Doğu'nun öncüsü olan Osmanlının eline geçmesidir. İstabul'un Osmanlılarca fethinden önce Hindistan yolunda Bizans hüküm sürmekteydi. Bizans, bu yollar üzerinde güvenlik ve gözcüsü olduğu Batı'ya Doğu-Batı ticaretinde üstünlük sağlamakla yetinmiştir. Asıl ticareti düzenleyenler, Bizans koruması altında İtalyan şehir - devletleriydi. Bi-

23 İskender Batı'dan Doğu'ya, Türkler Doğu'dan Batı'ya aynı yolu izlemişlerdir.

zans, koruma görevi karşılığı aldığı haraçla yetiniyordu. Osmanlı, İstanbul'la birlikte Hindistan yolunda mutlak egemenliği ele geçirince en az Bizans kadar Doğu-Batı ticaretine hazır değildi. Ayrıca Osmanlının yanında Bizans'ın yanında Cenevizlilerin, Venediklerin oynadığı rolü oynayabilecek Doğulu tüccar topluluklar da yoktu. Bu yüzden Hindistan yolu üzerinde kazandığı egemenliği gereğince değerlendirebilmek için bu yol üzerindeki ticareti canlı tutmak zorunda olan Fatih, sonuçta yine İtalyan tüccarlara dönmek durumunda kaldı[24]. Fatih döneminde Rodos'un zaptı, ticaretlerini güvence altına aldığı İtalyan tüccarlarına karşı koruyuculuk görevini[25] yerine getirebilmek için yapılmıştır. Yine Fatih'in İtalya üzerine hazırladığı Batı seferi, Romayı[26] ziyaret etmek istemesi ve bunlar üzerine kuşkulu bir ölümle yaşama göz yumması nedensiz değildir. Osmanlılık, tarihi boyunca tek ve gerçek Batılılaşma fırsatını Fatih zamanında bulmuştur. Ama bu gerçekleşememiştir.

İstanbul'un Osmanlılar eline geçmesiyle Doğu, Hindistan yolu üzerinde mutlak bir egemenlik kurmuş oldu. Tarafların biribirilerine karşı kesin başarı kazanmaları, tarihte ilk kez görülmemektedir. Buna karşılık İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethiyle görülen ticaret yollarında Doğu'nun mutlak üstünlüğü, önceki örneklerin üstünde tarihi gelişmeyi etkilemiştir. Bunun birinci nedeni, Hindistan ticaret yolunu eline geçiren tarafın bu üstünlüğü tam anlamıyla işlemek ve değerlendirmek olanağından yoksun olmasıdır. Doğu-Batı ticareti sürdüğü sürece Batı, bu ticaret üzerinde Doğu'nun egemenliğini kabul edebilirdi. Böylece Doğu-Batı ilişkileri Osmanlı denetimi altında bugünkünden daha değişik bir gelişme gösterebilirdi. Fakat bunun için Osmanlının bu ticaretin sürekliliğini, güvenliğini sağlaması zorunluydu. XVI. yüzyılda Osmanlı denizcileri Doğu tüccarlarına yol açmak için Batı gemilerini kovalamış olsalardı başarıları sürekli olurdu. Ama yerine yeni bir çözüm getirmeden Akdeniz ticaretini öldürecek biçimde Batılı gemileri kovalayınca başarılarının da bir sabun köpüğü gibi kaybolup gitmesi kaçınılmazdı. Osmanlı, ticareti sürdürme ve

---

24 Kapitülasyonlar da bu rolü oynacak Devlet'leri Batı'da aramayı sürdürmenin sonucundan başka bir şey değildir.

25 Başka deyişle Bizans'ın görevi.

26 Hıristiyanlığın en büyük manevi önderi Papa'nın yaşadığı yer.

canlandırma yolunu Fatih'e rağmen bulamayınca taraflara karşılarında muhteşem bir Osmanlı egemenliği de olsa, koca Afrika kıtasını dolanmak güçlüğüne göğüs germek gerekse bile yeni bir çözüm, yeni bir ticaret yolu aramak zorunlu olmuştur. Ve taraflardan Batı'nın, ayrıca Doğu gibi doğrudan Osmanlı egemenliği denetimi altında olmadığı için yeni çözümün bulunmasında belli bir üstünlüğü olacaktır.

İstanbul'un fethinden sonra Batı'da görülen durum nedir? İstanbul'un fethinden sonra uzun bir süre Batı tarahinde hüküm sürecek olay, feodalizm - kapitalizm çatışmasıdır. Ve bu, bir sınıf çatışmasıdır. Orta Çağ'da Batı'da egemen üretim biçiminin feodalizm olduğunu biliyoruz. Feodalizmde iki ana sınıf, derebeyler ve serflerdir. Ana çatışmanın bu iki ana sınıf arasında olması gerekir. Gerçekten de Orta Çağ'da Batı'da sık sık görülen köylü ayaklanmaları, bu çatışmanın tarih içinde aldığı biçimlerin en sertlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine bu ana çatışmanın[27] Batı'nın toplumsal gelişmesine yön vermesi, bu gelişmeyi temellendirmesi de gerekir. Oysa aralarında derebeyi ve serf arasında olduğu gibi sömürme - sömürülme ilişkisi bulunmayan derebeyi - burjuva çatışması Batı'nın geleceğini belirlemiştir. Bu, açıklanması gerekli birinci sorundur. Yine Orta Çağ'da Batı toplumunda sömüren sınıf derebeyler olduğuna göre henüz sermaye biçimine dönüşmemiş olsa bile toplumdaki zenginlik birikiminin derebeylerin elinde gerçekleşmesi gerekirdi. Oysa Batı'da burjuva devrimi olduğu zaman zenginliğin burjuvalarda toplandığını, derebeylerin ise beş parasız kalmış olduklarını biliyoruz. Bu da, açıklanması mutlaka gerekli ikinci konudur.

Feodalizm - kapitalizm çatışması, Doğu - Batı ilişkilerinde İstanbul'un fethiyle görülen yeni gelişmelerin yol açtığı bir çatışmadır. Feodalizm, Orta Çağ'da Batı'nın Doğu'ya karşı takındığı bir tutumdur. Ve o günkü koşullara en iyi karşılık veren toplum düzenidir. Doğu'nun Batı üzerine silahlı saldırıları önünde Batı, varlığını sürdürebilmek için bir yanda üretim birimlerini parçalar, küçültürken öte yanda da bu dağılma sırasında Batı birliğinin bozulmaması için dini tutuculuğu son çizgisine vardırıyordu. Doğu karşısında Batı'nın takınabileceği yolun tek olduğu inancı din-

27 Derebeyi-serf çatışması.

de de tek bir dilin, Latincenin[28] egemen olmasıyla dile geliyordu. Doğu saldırıları karşısında Batı'ya çözüm getiren ve bunu gerçekleştiren sınıfa, derebeylere feodal düzen hiç kuşkusuz büyük çıkarlar sağlıyordu. Daha doğru bir deyişle derebeyler, çıkarlarını feodal düzenin sürmesine, daha da kısası feodal düzeni doğuran koşulların sürmesine bağlamış bulunuyorlardı. Oysa İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethiyle ortaya yeni koşullar çıkmış bulunuyordu. Feodalizm, çıkarlarını yitirmemek için eski koşulların sürdüğünü Batı'ya zorla kabul ettirmeye çalışıyor ve yeni koşullara yanıt vermeyen bir çözümü uygulamaya zorluyordu. Gerçekten de Hindistan ticaret yolu kapandıktan sonra Batı'nın küçük üretim birimlerine bölünüp savunmada kalması Batı'nın nefessizlikten boğulup ölmesi demekti. Bu durum sonunda yönetici sınıfın, derebeylerin Batı'ya getirmek istediği tüm ilkelerin doğruluğundan kuşku duyulmaya başlandı. Bu ilkelerin doğru olup olmadığını herkesce araştırılması ve koşulları tanıyıp çözüm yollarını herkesin kendince kararlaştırılabilmesi isteği en parlak dile gelişini din alanındaki *reform* akımında bulmuştur. İlkeleri belirlemek ve değerlendirmek yetkisini derebeylerin tekelinde bırakan Latince yerine İncil'de ulusal dillerin de kullanılması isteği yandaş kazandı. Bu, Batı'da feodalizmin yeni koşullar önünde tek çözüm yolu olduğu konusunda doğan kuşkuların en belirgin biçimidir. Deniz korsanları ile bir avuç serüvenci, yeni ticaret yollarıyla yeni Doğu'yu soyma yöntemlerini bulunca gerçekten de feodalizm, Batı için tek çözüm olmaktan çıkmıştır. Böylece İstanbul'un fethiyle Batı'da üretim birimlerinin bütünleşmesi yanında ideolojik alanda bölünme eğilimleri birlikte görülmüştür.

Feodalizm, Doğu'nun askeri gücü ve üstünlüğü karşısında Batı'ya savunma durumunu sağlayan, savunma öneren bir çözüm yoludur. Oysa deniz soygun ve haydutlukları sonunda doğmuş burjuvazi, Batı'ya yeni saldırı yollarını tanıtıyordu. Feodalizmin dezavantajı Doğu - Batı ilişkisine Batı açısından pasif bir çözüm getirmesi, kaderini Doğu'nun davranışlarına bağlamasıdır. Burjuvazi ise yeni ticaret yollarıyla Doğu'nun askeri gücüyle[29] karşılaşmadan onu dolanmak olanağını bulmuştur. Böylece Batı'ya aktif bir siyaset ve feodalizmin aksine Batı'nın yasasını Doğu'ya uygula-

28 Soyut bir dil. Ayrıca somut olarak ufak üretim birimlerine ayrılmış Batı'nın birliği de ancak soyut düzeyde söz konusuydu.

29 Osmanlı.

mak fırsatını getirmiştir. Bu nedenle Batı'nın geleceğini temellendiren çatışma, derebeyi - serf çatışması değil derebeyi - burjuva çatışması olmuştur. Yine aynı nedenlerle eski ve zamanın gereklerine uymayan koşullara sıkı sıkıya yapışan derebeyler giderek yoksullaşırken yeni koşulların doğduğu olanakları alabildiğince sömüren burjuvazi büyük bir zenginlik birikimini gerçekleştirebilmiştir.

Batı'da kapitalizmin doğuşu, Doğu - Batı çatışması göz önüne alınmadan ve dünya ticareti ile ticaret yollarının önemi belirtilmeden anlaşılamaz. Gerçekten de bazı yazarlar kapitalizmin doğuşunda ticaretin önemine değinmekte ve kapitalizmin ilk önce ticaret merkezlerinde gelişme gösterdiğini belirtmektedirler. Ancak İstanbul'un fethiyle ticaret yollarında görülen değişiklik ve bu olayın önemi belirtilmezse o dönemlerin en önemli ticaret merkezi olan İstanbul'un niçin gelişmeler dışında kaldığı açıklanamaz.

Osmanlılar, eski ticaret yollarında egemenlik kurmakla dünya ticaretinin Akdeniz'den Atlas Okyanusuna kaymasına yol açmışlardır. Bunun sonucu Avrupa'da Batı uygarlığının eski merkezleri, Yunanistan ve İtalya bir gerileme dönemine girerken Batı uygarlığının yeni merkezleri olarak Atlas Okyanusu kıyılarında İspanya ve Portekiz'in yıldızı parlamaya başlamıştır. Ancak İspanya ve Portekiz'in Batı dünyasında kazandığı bu üstünlük kısa sürmüş ve önderliği İngiltere ve Hollandaya kaptırmışlardır. İspanya ve Portekiz'in Doğu'yla ilk doğrudan karşılaşmaları İberya yarımadasının müslümanlar tarafından fethedilmesiyle olmuştur. Portekiz ve İspanyolların tanıdığı Doğu - Batı çatışması, bu çatışmanın en sert biçimidir: Silahlı savaştır. Emevi Devleti bir boydan bir boya İberya yarımadası üzerinde yayılıp Fransa içlerinden tehdidini Batı'nın kalbine kadar genişletince İspanyol ve Portekize Batılı olarak düşen görev, Avrupa topraklarından Arapları söküp atmak ve bu toprakları yeniden Batı'ya açmaktı. Kısacası gerekli olan, Batı topraklarının Doğululardan temizlenmesiydi. Bu temizlik eyleminin bir soykırım biçimine dönüşmesinde de, elbet Batılı açısından hiç bir sakınca bulunmuyordu. Grenada önünde İspanyolları başarıya ulaştıran yöntem de bu olmuştur. İstanbul'un fethi, İberya yarımadasının Araplardan temizlenmesi yıllarına rastlar. İspanya ve Portekiz, Atlas Okyanusu kıyılarındaki

yerleri ve Doğu'ya[30] karşı kazandıkları son başarıların verdiği manevi üstünlükle Batı'nın yeni açılan dönemde öncüsü durumuna geldi. Gerçekten de Amerika ve Afrika'ya ilk ulaşan Batılılar, İspanyol ve Portekizler olmuştur. Ancak kendilerine Grenada önlerinde başarı kazandıran soykırım yöntemi Afrika ve Amerika'da yeni koşullara karşılık vermiyordu. Artık söz konusu olan Amerika ya da Afrika topraklarını, İberya yarımadası gibi Batı'ya katmak değildi[31]. Amaç, Doğu'nun yok edilmesi değil, düzenli bir biçimde soyulması idi. Bu yüzden Afrika ve Amerika topraklarıyla İmparatorluklarını genişletmekten başka bir şey düşünmeyen İspanyol ve Portekiz hükümetleri karşısında korsanlığı ve soygunculuğu yüreklendiren, koruyan İngiliz ve Hollanda hükümetlerinin siyasetleri yeni koşullara daha iyi yanıt veriyordu. Bunun sonunda İspanya ve Portekiz savaşçıları, Batı önderliğini yavaş yavaş İngiliz ve Hollandalı korsan ve tüccarlara kaptırmışlardır.

Doğu'nun sözcüsü, koruyucusu Osmanlı İmparatorluğu kara ticaret yollarını ele geçirip bu yollar üzerinde egemenliği su götürmez bir biçim alınca Batı önünde soygununu sürdürebilmek için yeni deniz ticaret yolları aramaktan başka bir çözüm kalmamıştır. Bu, önce İspanyol ve Portekizler tarafından, sonradan da İngiliz ve Hollandalılar aracılığıyla gerçekleşince bunun sonuçları Doğu-Batı arasındaki savaşlarda da etkisini göstermiştir. Yüzyıllar boyu Batı, Doğu'ya karşı kara Haçlı orduları sürerken İstanbul'un fethinden sonra Osmanlılara karşı, Batı'nm son kalesi Viyana kuşatmaları dışında hiç bir zaman kara Haçlı orduları kuramamış; buna karşılık sürekli denizde Haçlı donanmaları kurmuştur. Karada Haçlı seferlerine çağrılar yanıtsız kalırken Batı, denizde Osmanlıya karşı sürekli uyanık durmuştur. Osmanlı tarihine göz atıldığında görülür ki oluşturduğumuz bütün donanmaların yakılıp saf dışı edilmesinde Batı, özen göstermiştir. Aslında böylece Sokollu'nun deyimiyle yalnızca sakalımız kesilmiş olmuyordu: Batı'ya karşı en etkili silahtan yoksun kalıyorduk.

Sonunda Osmanlı İmparatorluğu gelişmelere ters düşmeye, tarihte yüklendiği görevi yerine getiremez olmaya başlamıştır.

---

30 Araplara karşı.

31 İleride yeni koşullar, Batı'da bir yanda artan nüfus ve öte yanda yatırım alanı arayan büyük sermaye birikimi yeni toprakların Batı'ya katılması gereğini doğurunca Amerika'da, Kızılderililer önünde soykırım yöntemi Batı için aynı başarılı sonucu vermiştir.

Osmanlı, Doğu'nun koruyucusu olmasına karşın Batı'nın soygunlarına engel olamamaya başlamıştır. Osmanlı, İstanbul ve kara geçit yollarını tutmaya çalışırken Batı başka yollardan Doğu'nun içlerine nüfuz etmeye başlamıştır bile[32]. Durumu son yıllarda en iyi görebilen ve Osmanlılığın görevini yerine getirebilmesi için en uygun koşulları hazırlamaya koyulan Sultan Aziz Han oldu. Mısır gezisiyle bu eski eyaletimiz üzerinde yeniden Osmanlı etkisini kurmaya başlıyor ve ortaya çıkardığı dünyanın en güçlü donanmalarından birisini Batı emperyalizminin can damarı üzerine, Basra körfezine salmaya hazırlanıyordu. Sultan Aziz Han'ın Batısever Mithat Paşa tarafından devrilmesi nedensiz değildir. Osmanlı İmparatorluğunda Sultan Aziz Han'ın devrilmesinin tek sonucu ne özgürlük oldu, ne de başka bir şey: *Koca Osmanlı donanması Haliç sularında çürütüldü.*

C — OSMANLIDA BATICILAŞMA GİRİŞİMLERİ

Osmanlı İmparatorluğu bir bocalama dönemine girdiği zaman Sultan Aziz Han gibi ona tarihi görevini gerçekleştirmesine izin verecek koşulları hazırlamak yolunda çaba gösterenler olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğunun Batıcılaşmasını bir çıkar yol olarak görenler de bulunuyordu. Bugün, görünüşte varılan sonuçlara bakarak Batıcılaşmak görüşünü savunanların Osmanlı İmparatorluğunun kaderini çizmiş olduklarını söyleyebiliriz.

Türkiye'deki Batıcılaşma girişimleri üzerine doğru bir yargıya varabilmek için önce bu girişimleri başlatan nedenleri doğru saptamamız; sonra da Batıcılaşmanın Türkiye'dek amaçları nelerdir, bu konuyu bir açıklığa kavuşturmamız gerekmektedir. Aksi durumda Türkiye'deki Batıcılaşmaya kendisinde olmayan bir amaç yakıştırıp o amaca göre Türkiye'de başarı olasılıklarını, etkilerini kestirmeye kalkarsak önemli ve ciddi yanlışlara düş-

32 Arapların, Doğulunun I. Dünya Savaşında bizi arkamızdan vurduğundan yakınırız. Arabın Batı tarafından sömürülmesine engel olamamışız, hem de aracı olarak Araptan komisyon almak istemişiz. Sömürüldükten sonra Arap, İngilizle kendisi de anlaşabilir, bir de bize pay ödemekten kurtulurdu. Biz gerçekten Doğu'da sömürüye engel olabildiğimiz sıralar Arabistan'da bütün camilerde Alp Arslan'ın başarısı için dua ediliyordu.

meden kendimizi koruyamayız. Bu yanlışlardan başlıcası ve en çok görüleni Türkiye'de Batıcılaşmanın yalnızca kapitalist üretim biçiminin ve kapitalist üretim ilişkilerinin alınması çabası olarak görülmek istenmesidir. Oysa Türkiye'de Batıcılaşma girişiminin başlangıç yıllarına, XVIII. yüzyıl sonlarına dönersek Osmanlıda bu girişimi başlatan kişilerin hiç de böyle bir tasası olamayacağı hemen anlaşılabilir. Elbet sonuçta yurdumuzda Doğululuğun temelini tıkmak ve Batıcılaşma, sürekliliği sağlamak için kendisine dayanak oluşturacak kapitalist üretim ilişkilerini beraberinde kurmuştur. Ancak bu da Osmanlı Devlet yapısının özelliği sonucunda belirli bir alanı aşamamıştır. Söz gelişi köye kapitalist üretim ilişkilerini sokmak kimsenin aklına gelmemiştir. En ateşli Batı yandaşı bile köyde eski düzenin sürmesinin Batıcılaşmayı tehdit edebileceğinden kuşkulanmamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu, egemenliğini kurduğu halkları belli bir üretim örgütlenmesi için zorlamamış ve halkların üretim biçimlerinden hiç bir zaman tasalanmamıştır. Bu durumda egemenliğini ele geçirdiği halklardan yabancı kalarak Devlet olarak tutunabilme olanağını, ancak halktan ayrı hassa orduları gibi yine halktan ayrı kendi endüstrisne dayanmakla bulmuştur. Osmanlıda toplumdaki iktisattan ayrı ve doğrudan doğruya Devlet'e bağlı bir üretim bulunmaktaydı. Türkiye'deki Batıcılaşma da yalnız ve yalnız Devlet işi olduğu için bunun sonucunda yalnızca Devlet üretim kesimi etkilendi. Türkiye'de Batıcılaşma, halkı etkilemediği için ne kendisine özgürlük ya da demokrasi getirmiş, ne de kendisinden gidişi değiştirebilecek bir tepki gelmiştir. Batıcılaşmanın aleyhinde ya da lehinde tepki önce ordudan[33], sonra Devlet üretim kesiminden gelmiştir[34]. Cumhuriyet döneminde Batıcılaşmanın kesin olarak bir Devlet siyasetine dönüşmesinden sonra devletçiliğin savunulması, herhangi bir ideolojik ya da doktriner seçim sonucu değildir. Batılı olmaya karar vermiş Devlet, kendi dayanak noktalarından birisini oluşturan Devlet üretim kesimini tümüyle eline, denetimi altına geçirmiştir. Tutulan yola karşı çıkabilecek Doğululuğun kendi temeli demek olan Devlet endüstrisinde yuvalanmasına engel olunmak istenmiştir. Bu yüzden devletçilik belli alanların dışında uygulanmamıştır. Ve yine

33 Yeniçeriler karşı çıkarken sonradan ordu Batıcılaşma siyasetinin savunucusu olmuştur.

34 İstanbul esnafı.

bu yüzden«*Devlet, özel sektörün yapamayacağı işleri yüklenir*» denmesine karşın özel sektörün can attığı alanlar[35] Türkiye'de devletleştirilmiştir.

Devlet, Batıcılaşma siyasetinde aracı sınıf, yeni bir «*kapıkulu*» sınıfı yetiştirmek durumundaydı. Devlet eliyle kapitalist[36] yetiştirmenin anlamı budur. Bu sınıf Türkiye'de güçlendikçe ve Batıcılığı koruyabilecek gelişmeye eriştikçe Devlet, iktisadi alandaki denetimini yeni Batıcı kapıkulu sınıfa devretmekte bir sakınca görmemektedir. Artık bir üretim Devletçe ya da özel sektörce de yapılsa söz konusu üretim kesiminin Batıcılığa çalışacağından kuşku duyulmamaktadır. Üstelik günümüzde devletçilikten giderek vazgeçme Batı kadronun iç sorunlarının çözümü[37] daha da kolaylaştırmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunun başarılarını sürdürememesinin, giderek gerilemeye başlamasının başlıca nedeni yeni ticaret yollarının ortaya çıkmasıyla Osmanlının Batı soygununu engelleyememesi ve görevini yerine getirememesidir. Osmanlı İmparatorluğunun yeni yollar ticarete açılmadan önce güttüğü siyasette belli amaçları bulunmakta ve bu amaçlara ulaşabilmek için bütün gücünü düzene koyup örgütlenebiliyordu. Girişimlerinin çoğunda başarılı olmuş, seçtiği amaçlara ulaşabilmiştir. Bu başarılar en açık biçimde askeri alanda karşımıza çıkmaktadır. İstanbul böylece elimize geçmiştir. Ve yine böylece Osmanlı ordusu Batı'yı tehdit eden, dize getiren bir askeri güce dönüşebilmiştir. Ancak yeni ticaret yolları ortaya çıkınca ve bu yolların denetimini ele geçirmek hiç bir zaman söz konusu olmayınca Osmanlı neyi kendisine amaç olarak seçebilecektir? Viyana'yı ele geçirmek mi? Doğu-Batı ticareti başka yolu izler ve başkalarının tekelinde bulunurken Viyana'yı ele geçirmenin ne anlamı olacaktır? Doğu'da Batı soygunu yine sürecektir, yine Osmanlı Doğu-Batı ticaretinden ya da çatışmasından hiç bir pay alamayacakır. Viyana'dan sonra Paris'i, sonra da Londra'yı ele geçirmek gerekecektir. Belki o zaman yeni ticaret yollarının denetimi elimize geçecekti ama bu durumda da ortada Batı diye bir şey kalmayacaktı. Dolayısıyla ne Doğu-Batı ticareti, ne de bu ticarette aracılık söz konusu olma-

35 Söz gelişi rakı üretimi.
36 Başka deyişle Batılı.
37 Söz gelişi gelirlerin aralarında paylaştırılması işi.

yacaktı. Sonuçta amaçsız kalmış ordu sefere isteksiz çıkıyor ve amaçsız girdiği savaşlarda yağmadan başka bir beklentisi olmuyordu. Padişahların belli bir dönemden sonra savaşa bile katılmamaları ya da İkinci Viyana Kuşatmasında ordumuzun durumu Osmanlı İmparatorluğunun içine düştüğü çıkmazı en iyi belirleyen örneklerdir.

Osmanlı İmparatorluğu Batı soygununa engel olamadığı için Doğu giderek yoksullaşıyor, kötüsü düzeninin bozulmasıyla Doğu bir çöküş dönemine giriyordu. Bunun sonucu askeri alandaki başarısızlıklardan sonra Osmanlıya Doğu'dan gelen vergi ve haraç da azalmaya yüz tutmuş, Devlet gelirleri gerilemeye başlamıştır. Ordu da tarih içinde yüklendiği görevi[38] yerine getirememenin bilincine yavaş yavaş varmaktadır. Bunun sonunda İslamiyet'in savunucusu olmak avuntusu yerine gerçeklere dönmüş, kendisine yeni amaçlar aramıştır. Tüm İstanbul esnaf üretimine el attılar. Böylece hem yitirilen dış yağma ve haraç gelirlerini karşılamayı, hem de anlamı kalmamış yaşamlarına bir amaç kazandırmayı umuyorlardı.

Batıcılaşma, Osmanlı Devletinde bu sorunlara bir çıkar yol bulabilmek için başlatılmıştır. Ve askeri özelliklerine uygun olarak da yalnızca askeri alanda kalmıştır. Hiç bir zaman iktisadi alana kapitalist üretim lişkilerini sokmak tasası bulunmamıştır. Kimisi Osmanlılardaki Batıcılaşmanın temelsiz, bunun «*gardrop Batıcılığı*» olduğundan yakınırlar da Ahmet'in Mehmet'i işçi olarak çalıştırıp sömürmesinden Osmanlı'nın Devlet olarak ne kazanacağını açıklamaz. Osmanlı, ordusunu Batıcılaştırır. Bunun için gerekli mühendis okullarını açar, silah ve cephane fabrikalarını açar. Gerisi ile ilgilenmez. Çünkü kendisi için önemli değildir.

Unutulmaması gerekli bir başka konu da Batıcılaşmanın özellikle son yüzyıllarda yalnızca Osmanlıların çaba ve isteğinin ürünü olmamasıdır. Batı da, bu grişimi desteklemiş, bu girişimin başarıya ulaşması için elinden gelen çabayı esirgememiştir. Batı, Türkiye'ye girmek istemiştir. Yurdumuzda son dönemlerde görülen gelişmeleri gereğince anlayabilmek için Batı'nın Türkiye'ye geliş nedenlerinin iyice bir aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir.

---

38 Doğu'nun savunulması.

Son yüzyıllarda kazandığı biçimiyle yurdumuza girmek isteyen Batı, emperyalist Batı'dır. Türkiye'ye gelirken de amacı en sonunda Doğu'nun soyulması, sömürülmesidir. Ancak İngilizlerin Cebelitarık'ta bulunmalarının nedeni de budur. Yalnız yıllar boyu Cebelitarık'ta kalabilmek için yapılan büyük harcamalar, Cebelitarık halkını sömürmekle karşılanır türden değildir. Buradan İngilizlerin Cebelitarık'ta bulunmalarının amacının Cebelitarık halkının sömürülmesinden öteye İngiliz emperyalizminin sürekliliğini sağlamak olduğunu söyleyebiliriz. Sorun, Türkiye-Osmanlı örneğinin daha çok söz gelişi bir Hindistan ile mi, yoksa daha çok bir Cebelitarık ile mi ele almak gerektiğine karar verebilmektir.

Batılı gözlemcilerin de belirttiğine göre Osmanlı ülkesine giren Batı sermayesi, hemen tefeci sermayeye dönüşmektedir. Ne demektir bu? Önce kapitalist sermayenin kendi niteliklerinden vazgeçmesi demektir. Son dönemin en etkili toplumsal gücü olarak tanımlanan kapitalist sermaye Osmanlı koşullarına yenilmekte, kendi yasalarını Osmanlı'ya benimseteceğine kendisi Osmanlı yasalarını benimsemektedir. Osmanlının iş gücünü ve üretim kaynaklarını sömürebilmek için kapitalist sermayenin mutlaka üretim sermayesine dönüşmesi ve üretim alanlarına yatırılması gerekirdi. Buna engel olan elbet yurdumuza Batı sermayesinin tefeci sermaye olarak girmesine izin veren Osmanlı Devleti'nin yasaklamaları değildi. Batı sermayesinin tefeci sermaye olarak girmesine izin verirdi. Üstelik tefeci sermaye olarak Türkiye'ye giren Batı sermayesi, Türkler eliyle de üretim yatırımlarına harcanmamaktaydı. Köşkler, arabalar satın almaya ya dış gezilerde ve yurtta zengin bir yaşam sürmeye harcanıyordu. Bu durumda tefeciye, hem de büyük bir faiz karşılığı, borçlanan ve bundan bir yatırım sonucu bir gelir beklemeyen bir kişi borcunu nasıl ödeyebileceğini sanıyordu? Ya da Batı sermayesi verdiği paranın hiç bir üretici işte kullanılmadığını görünce verdiği parayı nasıl geri alabilmeyi umuyordu? Hele kapitalist sermayenin her yerde kendisine güvenlik koşulları aradığı, işlerini sağlama almaya özen gösterdiği göz önünde tutulursa Osmanlıda niçin ve nasıl böyle bir batağa girmeyi kabul ettiğini kendimize sormamız gerekir. Biz, bile bile diyoruz: Çünkü aslında ne Osmanlının aldığı borcu ödemeye niyeti vardı, ne de Batı verdiği parayı geri alamayacağını anlamayacak kadar budala idi. Osmanlıdan beklenilen başka bir şeydi. Türkiye'de Batı sermayesinin tefeci sermayeye dönüşmesi-

ne yol açan, Osmanlı İmparatorluğunun özel koşullarıydı. Ve Batı, bu koşullara uygun bir siyaset gütmekteydi.

Yeni ticaret yollarının bulunmasıyla Batı'nın Osmanlıyı dolanıp Doğu'yu soymaya başlaması, Osmanlı tarihinde ortaya iki yeni durum çıkarmıştır. Bunlardan birincisi, Osmanlının tarih içindeki görevini yerine getirememesidir. Bu durumda görevinin gereklerini yapamayan Osmanlıya karşı Doğu'da yavaş yavaş hoşnutsuzluklar ve başkaldırılar görülecek, Osmanlıya ödenen haracın gerekliliğinden kuşku duyulmaya başlanacaktır. Ayrıca Batı arkadan Doğu'ya sızıp Doğu'yu soymaya ve üretim düzenini de yıkmaya koyulunca sonuçta yoksullaşan Doğu, Osmanlı İmparatorluğuna, yakın ilişkiler sürdürebilmiş olsa bile, yeterli gelir sağlayamaz olmuştur. Öte yanda yeni ticaret yolları sonucu Doğu-Batı ticareti topraklarından geçmeyince Osmanlı, Doğu'nun sözcüsü olarak bu ticaret akımından beklediği geliri de yitirmiştir. Bu da bu kez Osmanlıyı Doğu ile olan bağlarında kuşkuya itmiştir. Osmanlının elinde halen yeni koşullarda gereğince değerlendiremediği güçlü bir ordu vardır. Doğu Osmanlı'yı, bu büyük orduyu besleyemez olmuştur. Acaba bu güçlü ordu başka bir cephe hizmetinde çalışır, savaşırsa daha iyi değerlendirilemez miydi? Hizmetlerinin karşılığını daha iyi göremez miydi? Bu nedenle daha XVIII. yüzyıldan Osmanlı, gözlerini Batı'ya çevirmeye başlamıştır. Ancak Batı, Osmanlıya gerek duymadan Doğu'yu soyduğuna göre niçin Osmanlıyı Batı'ya katmak isteyecek ve ona da bu soygundan pay verecektir? İşte bu sorunlara karşılık verecek yeni koşullar Batı'da ve dünyada doğuncaya kadar Osmanlı'da Batıcılaşma akımı gecikmiştir. Batı'ya yönelme Osmanlıda çok daha önceden sezinlenebildiği halde Batıcılaşma, ancak III. Selim'in yenileşme çabalarıyla başlayabilmiştir.

Kimdir bu III. Selim? Bizlere, güreşten hoşlandığı için Sultan Aziz Han'ı kafası boş bir kişi olarak gösteren çevrelerin ısrarla ileri görüşlü, aydın düşünceli bir idealist padişah olarak tanıtmak istediği III. Selim üzerinde biraz duralım. Devleti Batıcılaştırmaya kalktığı için Batı'yı tanıyan, Batı değerlerine inanmış ve Devletin çıkarları için Batıcılaşmanın zorunluluğuna karar verebilecek bir kişi midir? Başında takke, elinde tesbih, ayaklarında takunya sabahtan akşama kadar sarayın harem dairesinde oturak ve hamam alemleri yapan, akşamları şarabı içip saz çalıp şarkı söyleyerek vakit geçiren bu padişah nasıl olmuş da Batıcı

olmuş? Bütün gününü, Kabakcı isyanından biri iki ay öncesinde, nişancılarına kuş vurdurup kendilerini seyretmekle öldüren bu padişah nasıl ileri görüşlüymüş, hele hele nasıl olmuş da alaturkacı III. Selim akşam yatıp sabah Batıcı kalkmış?

Yeni yol bulunmuş, Batı Osmanlı ile çatışmadan Hindistan'a girmeyi başarmıştır. Ancak Batı'nın kazandığı bu üstünlüğü İngiltere kendi tekeli altına almıştır. İngiltere'nin ulaşmış bulduğu ileri çizgi bir süre için bu tekeli mazur gösterse bile Batı'nın öbür ülkeleri de yavaş yavaş gerekli aşamalardan geçerek İngiltere'nin elindeki Doğu ticareti tekeline göz dikmeye başladılar. Bu ülkelerin başında Fransa gelmektedir. Kapitalist yasaları, kapalı bir iktisadi düzen içinde bir başına kendliğinden işler yasalar saymamak gerekir. Kapitalist gelişme, mutlaka Doğu-Batı çatışmasında oynanan role bağlıdır. Bu nedenle bir kez kapitalist yolu seçtikten sonra gelişmesini tamamlamak için Fransa'nın Hindistan yolu konusunda İngiltere ile çatışması kaçınılmazdı. Fransa bu işe giriştiği zaman İngiltere ile boy ölçüşecek düzeye hiç bir alanda ulaşmamıştı. Ancak Doğu-Batı çatışmasında yerini almadan da böyle bir düzeye ulaşması söz konusu olamazdı. Bu açmaz karşısında Fransa, İngiltere ile savaşmak zorunda kaldı. Yine aynı açmaz Almanya'yı kapitalist gelişmesini tamamlayabilmek için iki kez Dünya Savaşı çıkartmaya sürüklemiştir. Ve yine bu yüzden kapitalist kalkınma için elverişli koşullarla karşılaşan genç A.B.D.'nin bir dünya Devletine dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur.

Batı'da yalnızca İngiltere-Fransa çekişmesi söz konusu değildir. Öte yanda Rusya'da Avrupa içindeki stratejik konumundan yararlanmak ve özellikle Boğazları ele geçirerek Doğu ticaretinde baş rolü oynamak istemektedir.

Islahat döneminin dış olaylarını kısaca özetlersek Osmanlıda Batıcılaşma akımı daha da iyi anlaşılacaktır. Bu dönemde de dünya siyasetinin temel taşları Hindistan yolu ve Asya'nın paylaşılmasıdır. Hindistan kara yolu Osmanlılarca kapatılmıştır. Asya'yı paylaşmaya koşulan Devletler arasında İngiltere, deniz yollarına egemendir. Rusya, İngiltere'yi bu yolda çelmelemeye çalışmaktadır. Rus siyaseti denizlerin[39] denetimini ele geçirmek, başka deyişle Bizans'ın mirasını elde etmek üzerine kuruludur. Rus-

39 Boğazların.

ya denizlere inebilmek ve eski Bizans'ı canlandırabilmek için Rusya ayaklanmasını körüklemektedir. Bu, Avusturya'nın işine yaramamaktadır. Cermen'in rolü Roma kapılarında Batı'yı Doğu'ya karşı savunmaktır. Kendisiyle Doğu arasında denetimi dışında tampon Devlet istememektedir. İngiltere'nin de işine yaramamaktadır. Bizans'ın daha meşru mirasçıları Yunanlıları ayaklandırmaktadır. Kendilerini tamamen Asya'dan uzaklaştıracak olan bu girişim, Fransızları tedirgin etmektedir. Kara yolunun kapalı olması nedeniyle Fransızların da tek umudu denizlerdir[40]. En kestirme deniz yolu Mısır'ı kazanmakla elde edilmektedir. Fransa'nın Asya siyaseti, Kavalalı aracılığıyla[41] Mısır'ın ele geçirilmesi üzerine kuruludur[42]. Bu siyaset de İngiliz-Rus ortak tepkisiyle karşılaşmıştır. Rusya ise, Osmanlının kuzeyinden Hindistan'a giden yeni bir kara yolu bulmuştur. İngiltere, Rusya'yı bu yolda durdurmaya çalışmaktadır. Rusya önünde İngiltere'nin iki taktiği vardır: Afganistan'ın denetimini ele geçirip Rusya'yı Hindistan kapılarında durdurmak ve Uzak Doğu'da Rus ilerlemesini Japonya ile dizginlemek. İşte Osmanlının Batıcılaşması bu koşullar altında başladı ve yukarıda sayılan olayların itmeleriyle yavaş yavaş bugünkü biçimini aldı.

Batı Devletleri arasında baş gösteren bu çekişmeler Avrupa'da çeşitli çıkar birliklerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ve Batı'da ortaya çıkan bu yeni çekişmede Osmanlı İmparatorluğu bir başka önem kazanmıştır. Rusya'nın kendi üstünlüğünü kurmak amacıyla geliştirmek istediği yeni Doğu ticaret sisteminin ana anahtar bölgeleri Osmanlıların elindeydi. Yine Hindistan'a doğru ilerleyişinde Türkistan üzerinde karşılaştığı halklar müslümandı. Fransa'da amaç, artık Mısır'dı. Mısır'daki emellerine yardımcı olacak ve Mısır'daki etkinliklerini güvenlik altına alacak Kutsal Topraklardı. Fransa, gerek Asya'ya Mısır yolundan ve gerek Afrika'ya Magrep yolundan sızma girişimlerinde müslüman halklarla karşılaşmaktaydı. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın kendi dünya egemenliğini yıkma çabaları karşısında Osmanlı Kmparatorluğunun davranış ve tutumunu yakından izlemeye başladı.

---

40 Bu konuda Rus-Fransız anlaşması.

41 Kavalalı da Batı ile anlaşma sağlar sağlamaz yaman bir yenileşme yandaşı olmuştur.

42 Fransa'nın Mısır'a ilgisi Napoleon'un Mısır seferiyle başlamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu, Batı Devletleri arasında bu çekişme su yüzüne çıkıncaya kadar Batı Devletleri arasında bir ayırım yapmamış, *gavur* demiştir. Bu Devletlerin Türkler karşısında farklı bir davranışı olmayacağını, bu farklılıklardan yararlanma olanağı bulunmadığı için yabancı ellere elçi yollamamıştır. Batı Osmanlı'ya düşmandır; Osmanlı da Batı'ya. Bu basit gerçek karşısında diplomatik etkinliklere yol yoktu. Osmanlı, yabancı elçileri de İstanbul'da görmek istemiyordu. Diplomatik yollar böylesine kapalıyken yabancıların İstanbul'da elçilik açma hakkını zorla koparmaya çalışmaları casusluk çalışmalarını yürütebilmek içindi. Osmanlı da bunu yakından bildiği için yabancı elçilerin İstanbul'a sürekli yerleşmelerine elinden geldiğince son ana kadar karşı çıkmıştır. Yine Osmanlı, savaşlara son veren anlaşmalar dışında Batı'yla işbirliği anlaşmalarına yanaşmamıştır. Doğu'nun Batı ile işbirliği anlaşması yapması elbet düşünülemezdi.

Ancak Batı'daki çıkar ayrılıkları su yüzüne çıkmaya başlayınca Osmanlı için yeni eylem alanları ortaya çıktı. Osmanlı, son yıllarda sürekli biçimde Batı orduları karşısında yenilmekteydi. Ayrıca Doğu da Osmanlının askeri hizmetlerini yeterince ödeyemez olmuştu. Osmanlı, hizmetlerini yeterince ödeyemez olmuştu. Osmanlı, hizmetlerini daha iyi bir fiyat karşılığında Batı'nın çıkarlarına sunmak istiyordu. Batı'da görülen ayrılıklar böyle bir fırsat doğurmuştu. Hele Batılı güçlerin Yakın Doğu'da, Hindistan yolu üzerine çekişmeleri Osmanlının beklenir hizmetlerini daha da değerlendirmiştir. III. Selim döneminde başlayan bizdeki yenileşme[43] akımında bazı kişiler gibi Fransız Devriminin doğrudan etkilerini görmek yanlıştır. III. Selim'in Fransa ile ilişkisi Fransız Devrimine duyulan yakınlığın ürünü değildir. Daha şehzadeliğinde devrimcilerle değil Fransa kralı ile ilişki kurmuş, Fransa'ya hizmetlerini sunmuştur. Bizde Batıcılaşmanın somut biçimde başlaması, Fransız Devriminden sonra Batı'daki çekişmenin silahlı bir çatışmaya dönmesi üzerine Rusya'nın bizimle olan savaşa son vermesiyle olmuştur. Böylece Osmanlı, ilk kez Batı'daki ayrılıklar temeli üzerine taraflardan brisiyle anlaşabileceğinin elle tutulur kanıtını edinmiştir. Osmanlılık, bu tarihten sonra hizmetlerini Batı'nın şu ya da bu çıkar birliğine peşkeş çekmeyi sürdürmüştür. Artık katıldığımız savaşlardan hiç birisi kendi gi-

43 Batıcılaşma.

rişin[illegible]nizle başlayan, kendi çıkarları[illegible] uğrun yapılan savaşlar değ[illegible]r. İngilizlerin ya da Moskofun çıkarla[illegible] hizmet için katıldığımız savaşlardır. Bizde Batıcılaşma böylece Batı çıkarlarına hizmet etmek ve Doğu'da Batı çıkarlarının sözcülüğünü yapmaktan başka bir anlam taşımamıştır.

Batı ile ilişkilerimiz ve Batı'ya sunduğumuz hizmetler özellikle askeri alanda kaldığı için Batıcılaşma önce ordudan başlamış ve orduda Doğuluğun temeli[44] kırılınca yurdumuzda Batıcılığın en sağlam dayanağı ve koruyucusu ordu olmuştur. Yine Batı ile alışverişlerimizde en önemli öğe askeri hizmet olunca Batı'ya güven verebilmek için ordunun denetimi Batı'ya bırakılmıştır. Önceleri bir takım gavur humbaracılar bu görevi yerine getirirken I. Dünya Savaşı sırasına ordunun yönetimi doğrudan doğruya Alman Genel Kurmayına bağlanmıştır.

Bizde Batıcılaşma, Osmanlılığın özel nitelikleri sonucu değişik bir görünüş almıştır. Osmanlının Doğu içinde seçkin bir yeri ve Doğu halkları üzerinde ölçülmez bir etkisi vardı. Batılılarla aralarındaki çekişmelerde hizmetlerimizden yararlanmaları konusunda anlaştıktan, başka deyişle Batılılaşmaya koşulduktan sonra Batılı bizi yalnızca kendi aralarındaki çekişmelerde kullanmak niyetinde değildi. Doğu-Batı çatışmasında da Doğu halkları üzerindeki etkimizden kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmak istiyordu. İlk bakışta şaşırtıcıdır ama biz Batıcılaşmaya giriştikten sonra sağa sola ilan etmeye başladık. Batıcılaştıkça hilafet makamına tantanalı bir görüntü vermeye, müslüman halklara baskı yapmaya çalıştık. Batılılaşma Osmanlı'da Devlet yönetim yerlerinin Batıcıların eline geçmesiyle yanında gavurun körüklediği ve denetlediği bir irtica akımıyla birlikte yürümüştür.

Osmanlı'da Batılılaşmanın ancak yüzeyde kaldığından, temele inemediğinden yakınan kişiler bulunmaktadır. Bu, ancak bizdeki Batılılaşmanın anlam ve amacını anlamamaktır. Batılılaşma, Batı ile askeri alanda bir işbirliğine girmek olunca en büyük Batılılaşma girişimi elbet kıyafet devrimi olacaktır. Üniforma değiştireceğiz. Doğu cephesinde savaşırken üniformamız Doğulu idi. Batı cephesine katılınca Batılı asker olduğumuzu göstermek, bunu kanıtlamak için mutlaka sarığı atıp şapka giyecektik. [illegible]nun

44 Yeniçerilik.

başka çaresi yoktur. Ama başka Batılılaşma çabalarının Türkiye'de gereği yoktur. Batılılaşmanın, devrimlerin temel inmesinden anlaşılan herhal kapitalist ilişkilerin toplumumuza egemen olmasıdır. Buna Türkiye'de önce askeri nedenlerle olanak yoktur. Ayrıca Anadolu Batılılaşınca biz Batı'yı koruyoruz diye kimden yardım alabiliriz? Bu durumda Batı'yı korumakla kendimizi korumuş olacağız. Kuşkumuz olmasın, iktisadi temelimizde Batılılaşma devrimi yapıldığı, başka deyişle kapitalist üretim ilişkileri egemen olduğu anda «*Artık kalkındınız, az-gelişmiş değilsiniz*» gerekçesiyle Batı yardımı kesecektir.

Anadolu'nun Batılılaştırması yolunda çaba gösterilmemesinin bir ikinci nedeni daha var. Anadolu, Doğu-Batı çatışmasında ileri karakol olarak seçilmiştir. Kavga burada başlayacak ve en büyük yıkım burada olacaktır. Osmanlı da savaş alanı olarak Balkanları seçtiği zaman bu bölgeyi İslam'a katmak için önemli bir çaba göstermemiştir. Yarın Doğu-Batı çatışması Anadolu toprakları üzerinde başladığı zaman Doğu'nun da, Batı'nın da attığı her bomba Anadolu'da ya da Doğu'da yıkıma yol açacaktır. Yıkım Batı'ya ancak ilk karakol, başka deyişle Anadolu düştükten sonra sıçrayacaktır. Batı'nın sınırlarını Anadolu'ya kadar genişletmesinde, başka deyişle ateş hattına sokulmasında şimdilik hiç bir çıkarı yoktur.

Türkiye Batılılaşamaz diyoruz. Bu görüşü savunan yalnız biz değiliz. Batı tipi kalkınma modeliyle Türkiye'nin gelişemeyeceğini bir çok kişi söylüyor ve bu görüşlerini bilgiç kanıtlamalarla temellendiriyorlar. Söylenenler doğrudur. Ancak Türkiye'nin koşul ve özelliklerinin açıklanmasına, aydınlanmasına ne ölçüde yardımcı oldukları tartışma konusudur. Bu görüşleri savunanlar sorunu kalkınmanın teknik çözümleri olarak ele almakta ve hiç bir zaman sorunu ideolojik ve siyasi düzeyde değerlendirmeye yanaşmamaktadır. Elbet günümüzde Doğulu bir toplumun Batılılaşması için XVIII. yüzyıl Avrupa toplumlarını kendisine örnek alamaz. Tüketim toplumuna geçişte karşılaşılan açmaz ve zorluklar artık kapitalist modelle çözülemez. XX. yüzyılda kapitalizmin evrensel bir nitelik kazanması, daha kuruluş aşamasındaki kapitalist kuruluşları dev kuruluşlarla çekişmeye itmekte, dolayısıyla daha doğuş aşamasında ezilip gitmeye mahkum etmektedir. Yine XX. yüzyılda kapitalist çelişkiler en son çizgiye ulaştığı için Batılılaşmayı kapitalist yolla deneyen Doğulu bir ülkede

siyasi iktidar daha güçlenmeden baş edemeyeceği sınıf kavgalarıyla karşılacaktır. Bunlar herkesce bilinen gerçeklerdir. Bunları bize öğretenler de kapitalist Batılılardır. Batılılaşma yolundaki ülkelere kapitalizm-dışı kalkınmayı salık veren onlardır. Bizde bu görüşleri savunanlar da, Batılıların kitaplarını iyi öğrenip yanlışsız aktaranlardır.

Türkiye, gerçekte Batılılaşmıştır. Batılılaşmaktan amaç, kapitaliszm üretim ilişkilerini almak değil de Batı'nm dünya egemenliğini desteklemekse Türkiye, Batılılaşmıştır. Bugün Batı'nın Doğu'daki kalesi, ileri karakoludur. Türkiye Batılılaşmıştır ama Batılılaşmaktan beklenen sonuçlar elde edilmemiştir. Sorun niçin Batılılaşmakla başarı kazanamadığımız ve ikinci sınıf Devlet olmaktan öteye gidemediğimizdir.

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu konusunda anlatılan öykülerden en ilgi çekici olan ve Osmanlılığı en iyi tanımlayan öykü Osmanlıların Anadolu'ya ayak bastıkları zaman savaşan iki ordu ile karşılaşmalarıdır. Bu ordulardan birisi kesin zaferi kazanmak üzeredir. Savaşanların kim olduklarını araştırmaya duymadan Osmanlı, savaşa zayıf tarafın yanında katılır ve savaşın kaderini değiştirir. Yanında savaşa katıldığı taraf rastlantı sonucu Selçuklular çıkar ve Osmanlı Doğu'nun uç beyi olarak tarihte bilinen rolünü oynamaya başlar. O gün savaş talihi Selçuklulara gülmüş olsaydı Osmanlı, savaşa Bizans saflarında katılacak ve tarihe Bizans askeri olarak geçecekti. Olabilir. Olamayacak olan savaşa üstün tarafın yanında katılmasıdır. Eğer savaşın kaderi Osmanlının karışması, ağırlığı ile değişirse zaferden en büyük payı istemeye hakkı olacaktı. Selçuklunun en gözde askeri sıfatını böyle kazanmış ve tarihteki parlak geleceğinin koşullarını yaratmıştır. Oysa Osmanlı, üstün tarafın yanında savaşa girip zaten yenilmekte olan düşmana bir de kendisi darbe indirseydi zaferden bekleyebileceği galibin eli açıklığına kalmış bir bahşişten öteye gitmezdi. Bizim bugün Batıcılaşmada düştüğümüz yanlış budur. Batı'nm dünya egemenliği kurulduktan sonra Batı'ya yaranma çabasına girdik, sonradan gelip parsa toplamaya çalışık. Bu durumda Batı egemenliğinden bekleyebileceğimiz Batı'nm gönlünden kopacak dış yardımlar olacaktır. Biz Osmanlılar Doğu'nun ileri karakolluğunu, uç beyliğini yaptık. Bugün ise kendimize ne ad yakıştırırsak yakıştıralım Anadolu'da yaptığımız Batı kapıcılığından başka bir şey değildir. Ve giriş

ve çıkışlarda elimize sıkıştırılacak bahşişlerle yetinmek zorundayız.

Günümüzde Doğu'nun Batı'ya karşı direnci başlamıştır. Bugün Batılaşıp Batılılaşmamada bütün sorun Türkiye'nin tarihi akışa ters düşürülüp düşürülmediği, yanlış ata mı oynandığıdır. Türkiye, Doğu soygununda hiç bir payı olmadığı halde Batı emperyalizminin bütün günahlarını ödemek zorunda kalabilir, tarihi gelişme içinde ezilip kaybolur, gidebilir. Ya da tarihi gelişme içinde kendisine düşen rolü başarır; geleceğin kurucularından, büyük Devletlerinden birisi olabilir. Bizim gelecekte Türk Devletinin müstesna yerine olan inancımız tamdır.

İstanbul, Mayıs-Haziran 1979